

AQUILINO IGLESIA ALVARIÑO

«Da fonte máis fonda».
Historia do vocabulario
e outros escritos sobre o
idioma galego

(a t)

autores & textos

Consello da Cultura Galega

«Da fonte máis fonda».
***Historia do vocabulario* e outros**
escritos sobre o idioma galego

© **desta edición**

Consello da Cultura Galega, 2021
Pazo de Raxoi · 2º andar · Praza do Obradoiro
15705 Santiago de Compostela
T 981 957 202 Fax 981 957 205
correo@consellodacultura.gal
www.consellodacultura.gal

Imaxe da cuberta

Aquilino Iglesia Alvariño, debuxo de Carlos Maside. Propiedade dos herdeiros de A. I. A.

Proxecto gráfico

Imago Mundi Deseño

Maquetación e impresión

Lugami Artes Gráficas

Depósito legal: C 1156-2021

ISBN 978-84-17802-34-9

DOI: 10.17075/fmfhv.2021

AQUILINO IGLESIA ALVARIÑO

«Da fonte máis fonda».
Historia do vocabulario
e outros escritos sobre o
idioma galego

Edición a cargo de
Rosario Álvarez
Aquilino Iglesia Ferreirós

(a t)

autores & textos

Limiar

Aquilino Iglesia Alvariño (Seivane, Abadín, 1909–Santiago de Compostela, 1961) forma parte do Parnaso galego como poeta con voz propia e como aquel que tivo a arte e a valentía de achegar os clásicos á nosa lingua. Dous grandes méritos que lle foron recoñecidos en vida, pois sempre mereceu a aplauso da crítica, e forman parte substancial da imaxe que se proxecta del na historia da literatura e cultura galegas. Este volume ten por obxecto achegar Aquilino Iglesia Alvariño desde outra perspectiva: a do filólogo que, tamén con obra propia, contribuíu aos debates sobre o galego literario e á progresiva definición dos trazos que caracterizan a norma culta deste idioma definida nas décadas centrais do século XX.

Na súa necrolóxica de Aquilino Iglesia Alvariño, Alonso Montero convida a, nunha semblanza máis completa, «estudiar al lexicógrafo, al traductor, al poeta en gallego, al poeta en castellano, al ensayista y al conferenciante»¹. A súa obra poética foi obxecto xa de numerosos estudos, entre os que destacamos a atención especial que lle dispensa desde a propia tese de doutoramento Luciano Rodríguez, un dos principais referentes da crítica da poesía galega contemporánea². Tamén a tradución dos clásicos lle valeu un amplo recoñecemento inmediato entre a intelectualidade da época, que a súa contribución sexa sempre salientada nas diversas semblanzas biobibliográficas e que as súas versións desen lugar a unha ampla bibliografía que segue medrando ata hoxe; todos recoñecen nelas non só a pericia e altura literaria das traducións, senón a súa achega á forxa do galego culto contemporáneo. Ambas e dúas liñas de actividade

¹ Alonso Montero, Jesús (1962): «Aquilino Iglesia Alvariño, traductor al gallego de textos latinos y griegos», *Estudios Clásicos*, 36, 582-583. (<http://www.estudiosclasicos.org/wp-content/uploads/EClas-036.pdf>).

² Rodríguez, Luciano (1991): *A. Iglesia Alvariño. Poesías*, Vigo, Xerais; idem (1994): *A poesía de Aquilino Iglesia Alvariño*, Lugo, Servicio de Publicaciones, Diputación Provincial de Lugo; idem (2009): *O po dos días. Introducción temática á poesía de Aquilino Iglesia Alvariño*, Vigo, Xerais.

poética —creación e tradución— valéronlle o nomeamento como figura homenaxeada no Día das Letras Galegas do ano 1986 e foron ben lembradas con ocasión do seu centenario, no ano 2009. Por contra, a contribución de Aquilino Iglesia Alvariño no campo da lingüística e da filoloxía, certamente, está pouco estudada e é pouco coñecida, sexa por desconsideración desta faceta fronte ao notable aprecio do poeta e tradutor sexa pola mala fortuna dos seus traballos, uns, a maioría, condenados en vida a permanecer inéditos, outros de escasa circulación. Estas circunstancias animan a confección e publicación deste volume: pretendemos reunir o corpus de Aquilino Iglesia Alvariño dedicado á norma culta do galego para ofrecelo aos estudosos da historia da lingua galega e, asemade, a modo de reparación, evitar a inxustiza dun previsible esquecemento. Un exercicio de memoria histórica necesario.

No verán de 2022 cumpríranse 60 anos da aparición dos primeiros volumes da *Historia de Galiza*, dirixida por Ramón Otero Pedrayo, concibida e publicada en América grazas ao mecenado de Manuel Puente (Salvaterra de Miño 1890–Buenos Aires 1970), que non chegou a vela completa. Tras moitos avatares, do proxecto nacido no ano 1947 viñeron a lume dúas partes impresas en Montevideo en 1962 e unha terceira en Buenos Aires once anos despois, 1973. En ningún dos volumes consta o capítulo dedicado á lingua, que fora encargado a Aquilino Iglesia Alvariño a principios da década dos 50 e que el entregou pouco despois.

O obxectivo primeiro do libro que hoxe publicamos foi dar a coñecer ese texto inédito, «A lingua gallega. Historia do seu vocabulario», en versión orixinal, como sería o desexo do autor e como corresponde ao seu valor histórico. Facémolo dese xeito, en edición autorizada polo seu primoxénito, Aquilino Iglesia Ferreirós, a quen moito agradecemos esta e outras contribucións inestimables para facer realidade este volume; del é tamén a «Nota editorial» que a precede, non asinada por desexo expreso. Reducimos o título a *Historia do vocabulario*, máis acaído ao seu contido e a esta nova vida autónoma, fóra da obra multidisciplinar para a que foi concibido como capítulo.

A edición da obra de Aquilino Iglesia Alvariño vai acompañada de tres estudos solicitados para contextualizala. Desde a perspectiva da historia contemporánea da Galicia global, Ramón Villares sitúanos nas coordenadas e vicisitudes do proxecto *Historia de Galiza*. Desde a perspectiva da historia da lingua e da

lingüística galegas, Henrique Monteagudo coloca a contribución de don Aquilino no marco das ideas e debates lingüísticos producidos na Galicia do seu tempo; e eu mesma, Rosario Álvarez, comento a súa contribución á *Historia de Galiza* e os motivos do desencontro. En *Apéndice* figuran algúns documentos necesarios para a exposición e interpretación, en parte inéditos ata o presente.

Pareceunos oportuno completar o volume coa sección *O sino do retorno: outros escritos sobre o idioma*, onde recollemos os traballos de Aquilino Iglesia Alvariño que versan sobre norma e ideas lingüísticas, e dun modo máis xeral sobre a situación do galego, uns inéditos e outros de escasa ou deficitaria difusión. Agradecemos nisto, unha vez máis, a xenerosidade da familia. Son pezas de desigual extensión, redactadas con diferente motivación e non sempre datables con precisión; dúas delas foron editadas en vida do autor e outra postumamente, mais as restantes son inéditas. Polas razóns anteditas, ofrecemos este corpus textual do ideario lingüístico aquiliniño en versión orixinal.

O retrato da cuberta reproduce parcialmente un debuxo de Carlos Maside asinado en Compostela en 1955, propiedade da familia. Agradecemos ao seu fillo Jaime Iglesia Ferreirós a xentileza de autorizar a reprodución neste volume.

O Consello da Cultura Galega publica este libro no 60º aniversario do falecemento de Aquilino Iglesia Alvariño (29 de xullo de 1961). Sería razón dabondo dicir que se trata dun acto de xustiza histórica co autor e de respecto ao seu labor, con independencia de que o seu traballo servise ou non aos fins dunha obra en concreto, a *Historia de Galiza*, e aos intereses lexítimos dos seus promotores. Mais facémolo convencidos, tamén, de que dalo a coñecer é unha necesidade para que as investigadoras e os investigadores da historia da lingua e a cultura galegas contemporáneas teñan ao dispor importantes elementos con que construír un relato polifónico e veraz, máxime nun período en que Galicia estaba tan falta de voces autorizadas que se pronunciásen nos eidos da lingüística e da filoloxía.

Rosario Álvarez

Presidenta do Consello da Cultura Galega

autores & textos

Índice

6 LIMIAR

Rosario Álvarez

I. ESTUDOS

15 Un «abrente raios na historiografía galega». Sobre a xestión da *Historia de Galiza* de Otero Pedrayo

Ramón Villares

39 Vestir a toga ou calzar os zocos. Debates sobre o galego culto nos anos cincuenta

Henrique Monteagudo

53 A historia da lingua galega de Aquilino Iglesia Alvariño. En misión científica de alta «quentura patriótica»?

Rosario Álvarez

II. HISTORIA DO VOCABULARIO GALEGO

77 Nota editorial

95 *Historia do vocabulario*

III. O SINO DO RETORNO: OUTROS ESCRITOS SOBRE O IDIOMA

- 227 Problemas da lingua gallega
- 239 Normas para uniformar a ortografía da nosa lingua
- 247 O porvir do galego
- 261 Ideas lingüísticas del padre Sarmiento
- 289 Normas prácticas para la unificación ortográfica de las colaboraciones destinadas a la *Historia de Galicia* que dirige D. Ramón Otero Pedrayo
- 297 Un doblete gallego. *Cántiga y cantiga*
- 305 Hablemos del tiempo. *Primavera de abril y primavera de outono*
- 311 Pauta negativa. El enredo de la *primavera*
- 317 La lingüística de nuestro tiempo

IV. APÉNDICE

- 325 Acordos pra a unificación lingüística das colaboraciós da *Historia de Galiza*, dirixida por D. Ramón Otero Pedrayo
- 341 Carta de Manuel Puente a Ramón Otero Pedrayo, Buenos Aires, 20 de Nadal de 1955
- 347 Consideración encol do traballo de don Aquilino Iglesias Alvariño: *A lingua gallega - Historia do seu vocabulario*

I. ESTUDOS

**UN «ABRENTE RAIOSO NA
HISTORIOGRAFÍA GALEGA».
SOBRE A XESTACIÓN DA *HISTORIA
DE GALIZA* DE OTERO PEDRAYO**

Ramón Villares

Universidade de Santiago de Compostela

DOI: 10.17075/fmfhv.2021.001

Cando chegan a Trasalba, en setembro de 1962, os dous primeiros e guapos volumes da *Historia de Galiza*, dirixida por Otero Pedrayo, pasaran quince anos desde que aquela «grande e magna obra patriótica» lle fora encargada, a instancias de Castelao, polo mecenas porteño Manuel Puente. Durante aqueles anos, a obra dera moitas voltas, algúns dos seus colaboradores mudaran e mesmo abandonaran o proxecto e, ao tempo, xurdira un notable competidor doméstico alentado polo grupo do Instituto P. Sarmiento. Pero os promotores do proxecto «americano» nunca fraquearon nos seus propósitos, porque a idea formaba parte dun mandato de Castelao que, unha vez morto, se volvía aínda máis inescusable. O propio Otero dubidaba se chegaría a ver algún día os primeiros volumes daquela obra, pois era consciente de que «todos somos fillos da morte» e mesmo insistira en deixar nomeado un sucesor por se el faltaba (que, no seu sentir, sería Ferro Couselo). Isto explica o entusiasmo de Otero, que, á vista dos libros acabados de chegar, declara nunha carta ao mecenas da obra: «ando arredor dos volumes, rubo por iles, galgo nos seus secretos» como se fose unha «estesa e formosa montaña», para concluír que estaba a nacer «un abrente raioso na historiografía galega» que permitiría «un medrar do nome da Galiza». A alegría era correlativa a tanta espera, despois de quince anos de traballo na obra querida polo «pastor de sonos», en feliz expresión do poeta Aquilino.

Aqueles dous volumes recollían unha serie de estudos xerais centrados, máis do que podía esperarse do título da obra, na cultura galega na súa máis ancha extensión, precedidos dun gasalleiro prefacio do director que é propiamente historiográfico. Pero o resto dos contidos daqueles dous volumes é de natureza xeográfica (Otero Pedrayo), xeolóxica (Parga Pondal) ou etnográfica, que ocupa as tres cuartas partes deles: unha etnografía «espiritual» escrita por Vicente Risco e unha etnografía «material», obra de Xaquín Lorenzo, con dúas breves achegas de Luís Iglesias e de Emilio Pita. Logo seguiría, no terceiro volume, un longo texto de Florentino López Cuevillas, cunha addenda de Xesús Taboada Chivite.

Debería integrar esta publicación, probablemente no seu primeiro volume, unha «Historia da lingua galega» que lle fora encargada ao latinista e poeta Aquilino Iglesia Alvariño que, polas razóns que se dirán, ficou inédita ata o día de hoxe. A *Historia de Galiza* tivo no seu conxunto unha boa acollida, tanto na Galicia americana como na europea, pero aquel elo perdido do texto sobre a lingua galega tamén contribuíu a orlar dunha aura unha miga mítica á «grande e xeneral historia» dirixida por Ramón Otero Pedrayo. O seu director diría, ao pouco de saíren os dous volumes, que «a obra empeza a coller unha sona misteriosa» (27/1/1963)¹ e así permaneceu por moito tempo. Da súa xestación como proxecto e dos aspectos máis propios do proceso de elaboración e de edición é do que me vou ocupar, porque unha análise máis pormenorizada dos seus contidos precisaría máis espazo e tempo.

A ENCOMENDA DA *HISTORIA DE GALIZA*: O PAPEL DE CASTELAO

Para encadrar a alegría de Otero Pedrayo naquel setembro de 1962, é preciso camiñar río arriba e situármonos na cidade de Buenos Aires, na sazón máis suave do inverno austral de 1947. Naquel ano, Otero Pedrayo viaxara a Buenos Aires para inaugurar a primeira das Xornadas Patrióticas que acababa de propor á Comisión de Cultura do poderoso Centro Galego da capital porteña o seu asesor, Luís Seoane, co amparo do presidente desta, Rodolfo Prada. O convidado, escollido por unanimidade, era un escritor e político galeguista de moito renome, alén de profesor depurado polo franquismo desde 1937 e apartado da súa condición de catedrático do Instituto de Ourense. Contra o final daquela mítica viaxe ao Prata, chegaba Castelao en barco procedente do porto de Marsella. Viña cansado e enfermo, física e espiritualmente, farto do inferno político do exilio republicano en París, onde apenas puido exercer de ministro máis que para defender a república perante dirixentes republicanos e socialistas que comezaran

¹ As citas epistolares non editadas proceden dos fondos documentais seguintes: Ramón Otero Pedrayo, Aquilino Iglesia Alvariño ou Rodolfo Prada (Fundación Penzol), Manuel Puente (Fundación Puente e Consello da Cultura Galega), Filgueira Valverde con Felipe Cordero Carrete (Museo de Pontevedra e Consello da Cultura Galega), Lois Tobío (Consello da Cultura Galega).

a non acreditar no seu futuro para unha España sen Franco. Pero a frouma dos seus pensamentos permanecía clara e a súa vontade patriótica, firme como un beiril dos que labraban os canteiros das terras pontevedresas. Nas longas conversacións que mantiveron na casa de Castelao, na porteña rúa Belgrano, comezou a enxergarse o proxecto que se fixo presente na hora da despedida dos dous amigos.

Tense dito, por boca de Otero Pedrayo, que Galicia é «terra de adeuses». Estaba a pensar nos emigrantes que marchaban cara a América. Pero os adeuses tamén se poden producir á inversa, desde os peiraos americanos para despedir aos que retornan á Terra. Así sucedeu na despedida máis intensa e emotiva que teña rexistrada a historia galega, entre Alfonso Castelao e Ramón Otero Pedrayo na beirarrúa do Automóvil Club Arxentino de Buenos Aires o día 4 de setembro de 1947. Foi despois do xantar que tivo lugar no afamado restaurante daquela sociedade, por convite de Manuel Puente, quen debía acompañar ao casal de Trasalba ata o seu embarque no transatlántico *Cabo de Hornos*, que os traería de volta a Galicia. O abrazo foi longo e a emoción tan grande que o matrimonio Castelao non quixo «sufrir o trance de ollar afastarse o barco». Entre «quentes bágoas» derramadas en silencio naquela rúa sen nome, «despedímonos con este abrazo que será o derradeiro», en palabras de Castelao, logo evocadas polo común anfitrión (Puente, 1958: 48). Naquela aperta de Castelao e Otero estaba implícita unha manda con forza de testamento: que o seu amigo dirixise unha grande *Historia de Galiza*, que sería o ramo para a obra cultural emprendida pola xeración Nós, o Seminario de Estudos Galegos e o enteiro galeguismo republicano.

O mediador daquel encontro era Manuel Puente, un emigrante que saíra pobre da terra de Salvaterra de Miño pero que fixera fortuna na capital porteña. Era persoa feita a si mesma, de ideario republicano e politizado na causa galeguista desde a proclamación da II República en España e a apertura do proceso autonomista en Galicia. A Guerra Civil e, sobre todo, a chegada de Castelao á «Galiza ideal» fortaleceron non só a política do galeguismo no exilio, senón que foi un viveiro ideal para proseguir na América o traballo de construción nacional, política e culturalmente, que a Guerra Civil deixara tronzado. O legado político está representado no libro *Sempre en Galiza* (1944), recibido cun magno banquete da colectividade galega; o legado máis simbólico e conciso foi dito no discurso *Alba de gloria* e, como colofón artístico, no libro a piques de

ser impreatado, *As cruces de pedra na Galiza*, que saíu a lume en 1950, ao pouco de morrer o guieiro. Estes libros de Castelao contiñan un discurso que se soficaba nas raíces e na Tradición. Pero faltaba unha grande Historia de Galicia que dese conta non só do fondo histórico da nación galega, senón do entusiasta traballo desenvolto durante os anos vinte e primeiros trinta en Galicia e, de ser o caso, tamén no exilio americano.

A encomenda a Otero deste ambicioso proxecto ten distintas versións que cómpre distinguir. No libro en que conta a viaxe a Buenos Aires de 1947, o autor dá unha pista que non é de todo falsa pero que induce a equívocos: «Manuel Puente non declarou, nas moitas conversas connosco en Buenos Aires, o pensamento de xuntar o seu nome á publicación dunha historia da Nosa Terra. Cando tempo despoixa recibimos carta histórica co pensamento da obra, e o desexo de ser nós os ordeadores e directores dela, quedou ben confirmada para nós a figura do grande amigo Puente» (Otero, 1952: 191). Esta idea, con algunha variante, está presente no prólogo publicado en 1962. Pero, pequenas infidelidades da memoria, as cousas non parece que correran daquel xeito porque, de ser así, resultaría que o encargo da obra non se produciría ata o regreso de Otero a Trasalba. Non obstante, no epistolario cruzado con Puente fica ben patente que lle escribe polo menos dúas cartas desde o barco en que regresaba. Á altura de Santa Catarina, Otero di que «cuando llegue le enviaré los proyectos de que hemos hablado» e que «se mantendrá todo en el mayor secreto» e, cando está chegando a Lisboa, reitera (agora, en galego) que «pensei na idea, grande idea, da Historia de Galiza», advertindo de novo sobre o secreto do asunto para non ferir vaidades e evitar unha contaminación co Centro Galego porteño. Menos dun mes máis tarde, unha nova carta anuncia que «el proyecto lo estamos estudiando en secreto entre Cuevillas, Ferro y yo», advertindo que nin a eles lles explicou quen sería o editor, facendo unha vaga referencia a «una empresa editorial». Un pouco máis tarde, unha nova carta de Otero explica o plano editorial, número de volumes previstos, nome de varios autores para ser contratados e uns datos básicos sobre o orzamento da obra.

Acometer a súa publicación era unha tarefa culturalmente necesaria e politicamente coherente. O sentido que tiña aquela empresa era o de ser un broche para as biografías dos dous protagonistas daquela aberta porteña. Pois na eclosión cultural aberta desde 1916 ata a Guerra Civil, o traballo da cultura galega

soficouse na creación e no ensaio literario, na investigación etnográfica, arqueolóxica e filolóxica, na promoción de revistas e na participación activa na vida política e no debate público. Por máis que houbo algunhas tentativas de publicar unha serie de manuais de historia de Galicia —Filgueira matina con Cantón neste asunto, cara a 1935—, non se levara a cabo nin unha revisión global nin unha síntese que, por inacabada que ficase, superase a achega feita polo rexionalismo da man de Manuel Murguía. Esta lagoa era aínda máis sensible no contexto das relacións galeuzcanas que, en Buenos Aires e en París, tanto cultivou Castelao. De feito, cando chegaron a Buenos Aires os primeiros orixinais da obra, Puente anuncia que promoverá unha reunión do Consello de Galiza con vascos e cataláns, para «darlle resoancia» á iniciativa (5/11/1953). A vinculación deste proxecto coa figura de Castelao, que sempre proclamaron Otero e Puente, tamén a tiñan clara colaboradores como Aquilino Iglesia Alvariño, que, dez anos máis tarde, trata de animar a Otero en momentos de desacougo, falándolle de que tamén el traballa para «termar, no que de ún dependa, do doce sono do amigo morto» (26/6/1957).

Esta petición de Castelao ao seu amigo Otero Pedrayo tiña algo de imperativo patriótico coherente coa obsesión do rianxeiro de deixar colocadas as vigas mestras da cultura e do pensamento de Galicia, perante a intuición de que o retorno á Terra ficara adiado por moito tempo. Para aquela aventura faltaba o mecenado que a fixese viable. Foi Manuel Puente, xa principal subsidiador do Consello de Galiza, quen asumiu, naquel contexto emotivo da despedida dos dous amigos, o compromiso de soste os gastos de elaboración e de edición da obra. Castelao non sospeitaba que tardaría tanto, pero Puente mantivo con fe de carboeiro aquela idea e Otero superou atrancos de vellos e novos amigos, ata que o «abrente raioso» en forma de libro apareceu quince anos máis tarde, en edición ao coidado de Lois Tobío, quen aceptou a encomenda en 1956, a petición de Puente, Prada e Abreira, desprazados a Montevideo con aquel fin.

Tobío cumpriu aquela encomenda e ocupouse co seu rigor habitual de corri-xir e unificar a lingua dos diversos orixinais enviados a América, así como de coordinar a edición da obra, dispor as ilustracións e tratar con diversas impren-tas. Para darlles unha pegada ben galega, os dous volumes foron imprentados por Barreiro y Ramos (no canto da imprenta López de Buenos Aires, que fora a primeira concertada), en papel fabricado na Industria Papelera de Uruguay

(IPUSA) de Xesús Canabal, con tapa dura e sobrecapa deseñada polo pintor Leopoldo Nóvoa, residente naquela altura na cidade de Montevideo, aínda que o traballo foi feito durante unha estadía en París. Non se trataba dunha cambadela ou sucedáneo, porque as raíces da obra sempre estiveron entre Trasalba e Buenos Aires, onde estaban asentadas as editoras que figuran na obra: Editorial Nós (1962) e Ediciones Galicia (1973). Co traslado de Tobío a Madrid no ano 1963, pensaron Otero e Puente proseguir a edición en España, pero a idea non foi posible, de modo que, como empresa individual —colectivas houbo moitas máis—, esta foi a obra máis ambiciosa da cultura galega realizada entre as dúas Galicias, en tempos adversos pero coa cobiza de abrir novas albas de gloria.

DOUS PROXECTOS HISTORIOGRÁFICOS

O desenvolvemento do proxecto demorouse tantos anos por moitas razóns, unhas persoais e outras claramente obxectivas, debido á distancia con que se traballaba e á aparición en Galicia dun proxecto alternativo. A natureza privada da súa financiación e as mudanzas que o negocio da edición experimentou en Buenos Aires, nomeadamente na segunda metade dos cincuenta, tamén demoraron a edición da obra. Certamente, para explicar todo o proceso de elaboración da grande obra de Otero Pedrayo e os seus resultados, é preciso reparar en varios trazos que marcan a intrahistoria desta. Grazas á correspondencia cruzada entre Otero Pedrayo con Manuel Puente e con outros colaboradores ou amigos disidentes, como Filgueira Valverde, poden seguirse tanto os pasos dados como a razón das demoras producidas e mesmo os fallos de xestión dos proxectos en liza: a *Historia de Galiza* dirixida por Otero e a *Galicia histórica* de Sánchez Cantón e Filgueira Valverde. Proxectos que apareceron en escena de forma case simultánea.

Esta concorrencia entre a chamada «historia americana» e a iniciativa do CSIC-Sarmiento e dos «virtuosos da ciencia oficial» (en apreciación de V. Paz-Andrade) obriga a unha análise do manancial ideolóxico e cultural do que nacían. En primeiro plano están Otero e Filgueira Valverde coa súa pequena falanxe (en parte común) de colaboradores, pero entre bambolinas estaban a deseñarse dous proxectos culturais representados, dunha banda, por Alfonso

Castelao e o nacionalismo do exilio e do interior e, doutra, polo rexionalismo cultural desenvolvido desde os anos corenta en Galicia polo Instituto P. Sarmiento, substituído do vello Seminario de Estudos Galegos. Substitución que tiña algo de analogía coa que o CSIC fixera da estrutura da Institución Libre de Enseñanza, aquí comandada por Sánchez Cantón desde Madrid e Filgueira Valverde desde o Museo de Pontevedra. Naquela operación, Otero e o grupo de Ourense mantivéronse explicitamente afastados durante algúns anos, malia os reiterados convites que lles chegaron. As dúas figuras de fondo, con amizade persoal tecida na «Boa Vila» pontevedresa antes do 1936, ficaran arredadas xa totalmente pola Guerra Civil. Abondaría ver a nota necrolóxica que Cantón lle dedica a Castelao ao pouco da súa morte para advertir como de fonda era a ferida política e ideolóxica que o distanciaba do autor do álbum *Nós*.

A través dos epistolarios mencionados é posible reconstruír algunhas liñas básicas dos proxectos en liza. O primeiro asunto que hai que dilucidar é que proxecto editorial foi primeiro, aínda que os datos dispoñibles non pasan de ser máis que opinións de parte. Pero é inevitable pensar que se trata de algo sorprendente que, once anos despois do parón producido pola Guerra Civil e oitenta despois das primeiras historias xerais de Galicia (Vicetto e Murguía), aparezan de repente dúas empresas que pretenden publicar, en varios volumes e con autoría colectiva, unha historia xeral de Galicia. Parece evidente que non se trata de ocorrencias azarosas, senón dun exercicio de competencia grupal dentro dun campo cultural compartido na procura da hexemonía sobre el. Para analizar este proceso, abondará con examinar as datas das decisións tomadas, a identidade dos colaboradores e a financiación dos proxectos. Un segundo cotexo de interese será o enfoque de cada un dos proxectos e mesmo o método de traballo ensaiado, o que talvez explique os resultados logrados. Penso que coa información actualmente dispoñible se pode confirmar e revisar a interpretación que, fundada basicamente no epistolario cruzado entre Otero e Filgueira, elaborei hai máis dunha década sobre este asunto (Villares, 2007).

De forma paralela á *Historia de Galiza*, vai saíndo á luz o proxecto denominado *Galicia histórica* que apadriñaba o Instituto P. Sarmiento, que parece unha resposta á iniciativa chegada de América. Así llo conta Filgueira a Sánchez Cantón nunha carta do 28/1/1948: «esta carta lleva selo de urgencia para que tengas noticia de la iniciativa que trajo de América Otero Pedrayo», engadindo que é

coñecedor do proxecto pola carta de invitación remitida por Otero pedindo a colaboración de Filgueira e de varios compañeiros máis do vello Seminario. Porén, Filgueira suxire que pode haber unha converxencia entre os dous proxectos, porque eles levan a dianteira: «hemos sido los primeros». Para Otero Pedrayo, aquela incómoda situación fora debida a unha filtración, quizais involuntaria, de dúas persoas distintas: Manuel Chamoso Lamas, conectado co grupo de Ourense (Otero), e Iglesias Vilarelle, conectado co grupo de Pontevedra (Filgueira). O propio Otero, nunha longa carta a Filgueira, se queixa amargamente da coincidencia, ao ter constancia de que moitos nomes en que pensara para escribiren capítulos da súa Historia estaban xa contactados (aínda que non formalmente) polo grupo de Filgueira e Cantón, o que atribúe a unha influencia maliciosa: «sempre a negra sombra de algo de Madrid e ise respeito oficial». Parece estar pensando en Sánchez Cantón, con quen tiña unha relación algo distante pero non rota, pois informou favorablemente a súa viaxe a Buenos Aires a pedimento do Ministerio de Asuntos Exteriores español.

Que os proxectos eran coetáneos está suxerido na propia resposta de Filgueira a Otero: «fai un mes» podería ter aceptado. Agora ben, ¿cando se organizou o plan do Sarmiento? De dar creto á carta («antolóxica», segundo Filgueira) que Sánchez Cantón lle envía a Otero, a prioridade era clara: «le supongo enterado por amigos comunes de la génesis» da obra do Sarmiento, tramitada no Patronato Menéndez Pelayo do CSIC, «la antevíspera de tener, por carta de Filgueira, la primera noticia de la idea del Sr. Puente» (1/2/1948). Aínda que Filgueira insiste en que eles foron primeiros, non parece clara a precedencia, por máis que trata de escusar a Otero Pedrayo con estas palabras: «quien no supiera que Otero es incapaz de dobleces ni de maniobras, pensaría que se trataba nada más que echar a pique todo lo pensado por nosotros» (28/1/1948). Que foran os primeiros en pensar o proxecto pode concederse porque entre Filgueira e Cantón xa falaban de algo semellante en 1935 e, alén diso, estaban traballando no proxecto de Bibliófilos Gallegos, pero que tivesen aprobado formalmente, antes de filtrarse a iniciativa de Otero Pedrayo, a *Galicia histórica* no seo do Instituto Sarmiento en Santiago e do CSIC en Madrid é cousa diferente porque, segundo as súas datas, non foi ata fins de decembro de 1947 cando tomaron esa decisión corporativa.

O sangue non chegou ao río, porque Otero recusou ir á «guerra», de modo que ambos os proxectos comezaron a camiñar durante o ano 1948, coa concien-

cia de ser unha oportunidade para competir, porque «no hay cosa buena sin dificultades», di Filgueira. Pero embazaban en dúas pedras ou tropezos: a coincidencia de autores, que podería favorecer unha converxencia (como quería Otero) e o enfoque dado a cada un dos proxectos, que os diferenciaba netamente no método de traballo e, desde logo, no seu compromiso coa lingua. No proxecto de Cantón-Filgueira «el vehículo expresivo no sería el gallego», mentres que o propio Puente, sen dúbida esporeado polo exemplo de Castelao, lle comunica a Otero en data ben precoz que «indispensable es que [la obra] debe ser totalmente en gallego» (30/11/1947). Que eran dous proxectos diferentes era claro tanto para Otero como para Filgueira, quen confiaba en que «la multiplicidad abre mercado y, lejos de estorbarse (...), la historiografía gallega no irá perdiendo nada» (29/1/1948).

A coincidencia de colaboradores foi unha das espoletas que fixo saltar as alarmas. Otero e o seu grupo asesor de Ourense botan man do elenco de antigos membros do Seminario de Estudos Galegos (Filgueira, Bouza, Carro, Pedret, Fraguas...) con algunha achega externa, limitada ao autor do capítulo de «historia do idioma», que inicialmente pensaran encargárllelo aos académicos da RAE Vicente García de Diego ou Dámaso Alonso. Como se sabe, o autor escollido finalmente foi o poeta e latinista Aquilino Iglesia Alvariño, que chegou a redactar o seu capítulo pero que non foi publicado na obra dirixida por Otero Pedrayo, polas razóns que se dirán. En quen pensaban Cantón e Filgueira? En nomes de antigos «seminaristas», pero recorrendo tamén a persoas pouco ou nada comprometidas coa cultura galega, como Álvaro d'Ors, Emilio Sáez, Santiago Montero Díaz ou Luis Vázquez de Parga. As cartas de convite de Otero e de Cantón-Filgueira chegaron de forma coetánea aos mesmos destinatarios, pero a resposta maioritaria (salvo «los de Orense que no pertenecemos al P. Sarmiento») foi de aceptar a proposta que procedía do Instituto P. Sarmiento e das instancias oficiais do réxime, desde Bouza Brey ata Antonio Fraguas e os cregos composteláns Portela Pazos ou Xesús Carro, que conciliaban con dificultade as súas pescudas históricas coas «horas de rezos», como ironicamente sostiña Otero Pedrayo. En todo caso, no prólogo escrito moito antes de ser publicado (probablemente cara a 1954), Otero menciona *expressis verbis* a maioría dos autores que, aínda que aceptaran o encargo, non consta que lle entregasen os seus textos, desde Bouza, Pedret ou Carro ata Filgueira, Fraguas e, desde logo, Aquilino Iglesia.

O máis rechamante é comprobar en que medida a maioría dos antigos membros do Seminario de Estudos Galegos escolleron de primeiras o proxecto do Sarmiento (están «casi todos» diría un Otero claramente desgustado), que se escusaron de modo pouco crible. Un mesurado Filgueira parodiou con certa verosimilitude estas escusas nunha carta ao amigo Cantón, datada ao día seguinte de lle dar a noticia de que existía o proxecto de Otero Pedrayo, o que permite pensar que a *Galicia histórica* do Sarmiento estaba falada con persoas como Paulino Pedret, Xesús Carro ou Fermín Bouza. Naquela parodia, Filgueira pon na boca de Bouza esta escusa, porque lle parece a máis atinada: «pódense faguer as dúas cousas e unha sirve para a outra: unha é máis curta e outra, máis ampria; unha en galego, outra en castelán; unha véndese aquí, outra soio alá. Poden escribirla os mesmos» (Filgueira a Cantón, 29/1/1948). Outras escusas eran algo máis cínicas: «la Historia de Galicia en cinco tomos tendrá mejor venta precedida de los dos volúmenes de la Galicia histórica», afirma Sánchez Cantón na «antolóxica» carta a Otero, sen data pero anterior ao 15 de febreiro de 1948.

Infelizmente, nada disto acontecería: nin saírían á par, nin se completaría o plan previsto, nin podían entenderse como obras complementarias, tanto na escolla dos autores como nos seus enfoques historiográficos. No fondo, a reacción do grupo do Sarmiento perante a iniciativa «americana» foi máis unha cuestión de «ciumes dos virtuosos da ciencia oficial» (Paz-Andrade a Otero, 4/5/1948) que expresión dunha confrontación intelectual. Eles posuían maior fortaleza institucional e amparo político, pero carecían da ilusión que, malia a súa idade, era capaz de transmitir Otero Pedrayo, que con frecuencia aludía á superioridade da «cousa xurdía» que estaba dirixindo fronte a outra que, definida como un «manual», non chegaba ao nivel dun libro de Historia e ben podía escribirse en poucas semanas. De feito, o grupo de Ourense aceptou tamén participar oficialmente no proxecto da *Galicia histórica* porque, a xuízo de Otero, era preciso «conservar unidad por lo menos en torno a la cultura», pero tamén porque «no pudimos decir que no» (13/7/1948). Á inversa, a actitude non sería tan elegante.

MÉTODO E CONTIDOS

Deixemos por agora estas comparanzas para nos concentrar no modo de traballo e nos enfoques da «grande historia» que dirixía Otero Pedrayo. Desde logo, o

plan inicial non podía ser moi orixinal na súa estrutura cronolóxica, pero era algo máis innovador nos contidos e no método de traballo que debían seguir os diversos colaboradores. Pensada a obra para ser editada en catro volumes dunhas 800 páxinas (cinco, segundo suxestión de Puente), a súa periodización interna concedía unha grande importancia á época medieval, destinando só un dos volumes para os séculos posteriores ao XVI. Para o século XVII, segundo recoñecía o propio Otero, existían poucas fontes e menos especialistas, pero a partir da época da Ilustración os contidos xa eran algo máis acordes coa historiografía daquela época, que el mesmo trataría de aplicar: «procuraré hacer la historia [séculos XVIII-XIX] de una manera orgánica y viviente, ahondando en las clases sociales, en la trabazón de la economía, las creencias, las preocupaciones y costumbres, en la difusión de los nuevos conceptos, en la evolución de las formas...». Deseguido, un exultante Otero confesáballe a Puente que «desde la de Murguía no se ha inventado nada parecido» (5/1/1948). Se así acontecese, tería sentido esta afirmación oteriana, pero esta distribución temática está bastante afastada do que sería a versión final, na que, dos tres volumes publicados, dous deles se dedican ao que poderíamos chamar «caracteres xerais» da historia e da cultura galega (xeografía, xeoloxía, etnografía espiritual e material...) e un á prehistoria. Ficaría fóra da obra toda a época romana, medieval e moderna, aínda máis claramente que na obra de Murguía, que, no seu «Discurso preliminar» de 1865 ou no *Galicia* de 1888, incluíu unha versión global da historia galega que aínda segue a ter interese para un lector actual.

Con independencia dos resultados publicados, estimo do maior interese rescatar algúns trazos do método de traballo que trataron de levar a cabo Otero e, nomeadamente, Ferro Couselo. A formación historiográfica do patriarca de Trasalba fora basicamente literaria, mesmo na súa comprensión e explicación do devalar histórico. Pero a compañía do arquivista Ferro, perito no manexo das fontes documentais medievais, achegou unha das grandes conquistas do Seminario de Estudos Galegos: a investigación sobre fontes directas (arqueolóxicas e documentais) e a práctica erudita de facer «papeletas», isto é, fichas bibliográficas e documentais que permiten facer textos máis precisos, con citas de rodapé e capacidade de dar conta do «estado da arte» na materia de que se trate. Esta metodoloxía foi a que se lles propuxo aos autores desta obra e tamén a que comezou a ser usada por Otero Pedrayo nas súas publicacións dos anos cincuenta a

setenta, como se pode ver nos artigos, entre outros, da revista *Cuadernos de Estudios Gallegos* ou, de modo especial, na súa obra dedicada ao século XVIII (*Síntese histórica do século XVIII*, 1969), que, non por acaso, debeu ser o resultado do traballo preparado para ser publicado no último volume desta *Historia de Galiza*.

A escolla dos autores, alén das coincidencias co plano da *Galicia histórica*, foi tarefa dificultosa, como toda obra colectiva. O mandato que lle transmitía Puente a Otero era que debía convidar a «los más capacitados, sin influencias amistosas o sentimentales» (30/11/1947) pero, unha vez que existía un proxecto alternativo, o propio Puente engadiu ao seu modelo de contrato a condición de que cadaquén «se compromete a no colaborar en ninguna historia general de Galicia mientras no salga a la luz la historia a que se refiere este contrato» (26/1/1948). Esta reserva non foi cumprida porque moitos autores, empezando polo propio Otero, compartían os dous proxectos, por máis que as colaboración cruzadas — e publicadas— non apareceron na edición americana da *Historia de Galiza* e, desde logo, tampouco na *Galicia histórica*, que, como tal, non saíra a lume ata 1977, co amparo da Fundación Barrié de la Maza.

Unha das orixinalidades da obra de Otero Pedrayo foi, sen dúbida, o compromiso de Puente de financiarla en todo o seu percorrido, pagando dirección e dereitos de autor, autorizando viaxes de investigación aos arquivos e bibliotecas e, finalmente, sufragando a edición e impresión da obra. Na ausencia dun apoio institucional ou da posibilidade de obter bolsas ou axudas de investigación, o mecenado de Puente merece ser considerado na súa propia dimensión, sen que poida compararse a outros exemplos coetáneos de empresarios que destinaban inmensos recursos á cultura, desde os Huntington americanos ao Francesc Cambó catalán. O caso de Puente non é comparable en termos absolutos, pero probablemente o sería en termos relativos. El foi presidente da Comisión pro-Consello de Galiza, aínda que os subsidios de Puente e do seu grupo de amigos eran pouco máis que simbólicos (Villares, 2017). Pero o compromiso de Puente, alén deste proxecto da *Historia de Galiza*, alongouse a outros campos, entre eles o soporte dado a Castelao, que foi mantido coa súa viúva Virginia Pereira ata a hora da súa morte.

No que se refire a esta obra histórica, o mecenado de Puente foi alén do que o propio Otero podería supoñer. Nalgunha carta advírtelle que actúe «sin economías ridículas» e que se asigne unha cantidade como director, o que non

consta que fixera («nada de necesidades», lémbrale Puente aínda en febreiro de 1953). Nalgunhas cartas, tanto de Otero como de Puente, alúdese a un orzamento global de 140 000 pesetas, que Puente puxo en España por medio de Álvaro Gil e, en menor medida, de Vázquez de Calo (10/1/1959 de Puente e 26/2/1959 de Otero), sen contar os custos da edición. O valor do diñeiro era moi diferente para Otero que para Puente. Mentres este está alertando de modo constante sobre a inflación que padece a economía arxentina, para Otero «el valor monetario solo se percibe en el valor de las cosas» dado que, «como no ocurra un cataclismo, las pesetas son las mismas hoy y cuando sea» (26/1/1948). En que se gastaron estes recursos non está detallado na correspondencia, pero cerca da metade foi destinada ao pago de mapas e ilustracións que foron enviadas a Buenos Aires, en tal cantidade que o propio Puente pensou encargarlle a Seoane un libro de mapas de Galicia. Outro capítulo importante foi sufragar os gastos de viaxe a arquivos, dentro e fóra de Galicia, para estudar as épocas medievais e modernas, porque, en palabras de Otero, «lo duro, lo enorme, lo desconocido empieza con la Edad Media y crece en proporciones pavorosas en los siglos XVI y siguientes» (26/3/1949).

Naquela altura informa Otero de que, con Ferro Couselo, efectúa viaxes a arquivos na procura de documentación para a escrita dos seus volumes, que no caso de Ferro tería concreción na súa obra *A vida e a fala dos devanceiros*, publicada pola Fundación Penzol en 1967 case ao tempo que o libro de Otero sobre o século XVIII era publicado por Galaxia. Ambos poden considerarse resultado das pescudas emprendidas para os volumes da *Historia de Galiza* que nunca foron imprentados. Pero as visitas aos arquivos foron realizadas como se se tratase dun moderno proxecto de investigación. A diferenza de Ferro, Otero non estaba moi afeito a traballar nos arquivos, que describe como lugares escuros e húmidos, onde hai «un frío tolledor». Para evitar estas incomodidades, Otero proponlle a Puente adquirir —como «material inventariable», diríamos hoxe— un aparato de microfilmación, que describe como «unas máquinas cinematográficas admirables» coas que sería posible dispor dun «arquivo vivo», como existía daquela na Universidade de Coimbra. Unha vez máis, a emulación da *Galicia histórica* servía de acicate, pois sabían que Filgueira andaba en tratos «con el Estado» para adquirir un aparato análogo con destino ao Museo de Pontevedra e tamén ao Instituto P. Sarmiento (26/3/1949). A información era verídica,

porque cara a xaneiro de 1949 unha carta de Filgueira a Felipe Cordero Carrete, que traballaba no I. P. Sarmiento e en Bibliófilos Gallegos, anuncia que «nos mandarán los aparatos de lectura de micro-filme en cuanto se pidan», tanto para Pontevedra como para Santiago, o que lles permitirá dispor de miles de documentos sen ter que ir, como tivo que facer o medievalista Emilio Sáez, persoalmente a Coimbra (Fondo Filgueira, carp. Carrete, 1944 e ss.). Aínda que non pase de ser unha anécdota, esta comparanza mostra o carácter público e privado dos dous proxectos.

Os contidos da obra ficaron claramente descompensados por non lograr levar a cabo o plano inicial, como xa adiantamos en páxinas anteriores. Non é doado situar no seu contexto historiográfico os textos que compoñen os dous volumes publicados en 1962, porque non só se ocupan de saberes diferentes senón porque reflicten máis os tempos do Seminario de Estudos Galegos que os ritmos da investigación histórica que se facía, sen ir máis lonxe, na España dos anos corenta e cincuenta. Predominaba daquela unha historiografía política, con forte peso da época medieval e moderna (en especial, do americanismo), pero tampouco se abandonara o interese pola prehistoria e as pescudas arqueolóxicas: nunha análise cuantitativa dalgún centro de estudos locais entre 1953 e 1966, os períodos medieval, moderno e prehistórico figuran case á par nas súas publicacións (Marín, 2004: 146).

No seu texto liminar, Otero Pedrayo fai un esforzo por inserir a *Historia de Galiza* no longo panorama da historia da historiografía galega, comezando en Paulo Orosio e chegando ata as obras cimeiras de Murguía, Vicetto e López Ferreiro. Non deixa a ninguén fóra pero, en troques, tampouco hai unha proposta nova. As ideas básicas son aquelas que marcaban as grandes liñas dos seus textos ensaísticos da preguerra, que aquí denomina o «esprito guieiro» co que os autores deben explicar «os fitos sinalados a ista Terra nosa no concerto dos pobos da cultura occidental». Idea que está presente en *Morte e resurrección* ou no *Ensayo histórico*, eixes sobre os que xira unha verdadeira teoría interpretativa de Galicia como nación-cultura (Otero, 2020). Neste prólogo da *Historia de Galiza*, o patriarca de Trasalba reitera máis unha vez o peso dos primeiros pasos da poboación sobre o territorio, cando se forma propiamente unha conciencia histórica, a partir de «aquil fogo primeiro da ara e do fogar contra as tebras e a morte».

O *AFFAIRE* AQUILINO

A participación de Aquilino na obra dirixida por Otero Pedrayo merece unha breve explicación, alén do que significa que sesenta anos máis tarde o seu traballo deixe de ser o elo perdido daquel proxecto. O primeiro asunto é saber cando e como Iglesia Alvariño foi convidado a escribir o seu texto sobre a lingua galega e cal era o status deste poeta e latinista no seo da cultura galega nos anos corenta. Como xa indicamos antes, o nome de Aquilino é citado nas relacións epistolares entre Otero e Puente, pero tamén nas que se cruzan entre Filgueira e Sánchez Cantón e, desde logo, nas que lle escribe ao propio Otero, que superan a trintena, desde a primeira en 1930 ata a última en 1961, ano da súa morte. Aquilino establecera relación con Otero cando aínda estaba no Seminario de Mondoñedo a través de Noriega Varela e mantivo unha regular relación epistolar durante os anos da guerra ata súa morte, dirixíndose sempre ao patriarca de Trasalba como «amigo» e «mestre». Otero foi un dos promotores para que Aquilino ingresase, antes de ter cumpridos corenta anos, na Real Academia Galega e foi tamén quen lle deu resposta ao seu discurso de ingreso, pronunciado en abril de 1949.

Pero Aquilino tamén contaba para o grupo de Filgueira e Cantón. Nun dos planos da *Galicia histórica*, elaborado por Filgueira a principios de 1948, está incluído Iglesia Alvariño como responsable do último capítulo daquela obra: «Las letras en la primera mitad del siglo XIX», encomenda que non consta que cumprise nunca, nin mesmo que o intentase. O autor figura como un «licenciado en Filosofía y Letras», pero ao ano seguinte falan entre eles do «éxito oposicionístico» de Iglesia Alvariño nas cátedras de Latín, aínda que quedara detrás de «Díez y Díez [*sic*], el gallego que ganó el número uno en las oposiciones de Aquilino» (2/3/1949). Con anterioridade a estas datas, Aquilino é mencionado varias veces no epistolario de Sánchez Cantón e Filgueira, aludindo claramente aos seus contactos ou amizades con membros do exilio como Núñez Búa, que debía coñecer da súa época de Vilagarcía. Pola súa banda, Aquilino tamén envía unha estraña carta a Otero, para ser entregada cando chegase ao Centro Galego de Buenos Aires, na que lle pide que saúde no seu nome a Pepe Núñez, Luís Seoane e Manuel Colmeiro, así como aos seus paisanos de Abadín, «meus amigos dos tempos nenos» (19/6/1947).

Como se ve, o nome de Aquilino estaba presente no pensamento de varios dos protagonistas dos dous proxectos historiográficos e culturais, como poeta e profesor e mesmo como peticionario dunha bolsa de viaxe de estudos para ir a Coimbra, segundo informa Filgueira. Tamén era membro do Instituto P. Sarmiento e o celebrado tradutor das *Odas* de Horacio, que foron editadas en Bibliófilos Gallegos en 1951. Ao tempo, recuperou a amigable relación con exiliados galeguistas de Buenos Aires, cos que mantivo correspondencia particular, como se pode comprobar no caso de Luís Seoane, entre outros. A incorporación ao plantel da *Historia de Galiza*, recusando a previsión de escribir sobre as letras galegas no século XIX, debeu ser feita no ano 1951, pois en cartas a Otero do ano 1952 recoñece a encomenda feita, pero xa alerta de que non dá acabado de redactar o seu texto porque «non rindo nada en traballos de encarga e penso non facerme cargo doutro na miña vida» (8/5/1952). Así seguiría uns meses, ata que durante o ano seguinte fai entrega do seu orixinal ao director da obra. Non foi o último en entregar porque, á altura de xaneiro de 1953, ninguén dos autores previstos para o primeiro volume entregara os textos pedidos.

O segundo asunto é saber por que o traballo de Aquilino non acabou sendo publicado no primeiro volume da obra, que era onde estaba previsto que se integrase e onde máis acadamente podería figurar. Sobre o texto de Aquilino fixo o grupo de Ourense algunhas observacións, como evitar castellanismos tal que «gallego». Meses máis tarde, Otero admite que «o traballo de H^a da Lingua puidose mandar [por mediación de Perfecto López] e non se mandou porque Ferro e eu estimamos que cumprían algunhas modificacións», engadindo nesta misiva a Puente que «eu arranxarei o asunto —cousa delicada— co autor, home sabio e bon que ten as suas rarezas» (21/12/1953). A partir desta data ata os meses anteriores á morte de Aquilino, pasaron varios lances que foron adiando o traballo do filólogo, entre os que cómpre salientar un longo informe sobre o mesmo, no que o texto de Aquilino é alcumado de «derrotista» e de «antipatriótico», o que foi interpretado do modo máis esquinado. Unha opinión moi serodia de Fernández del Riego (2010) sostén que aquel texto nunca fora enviado a Buenos Aires, de modo que a censura dos seus contidos sería feita desde a contorna de Otero Pedrayo, na propia Galicia, sen ser coñecida a súa autoría concreta. Prada menciona nunha carta a Piñeiro como a persoa que dera a voz de alarma sobre a necesidade de revisar aquel texto que, na opinión de Prada, era

máis acaído para ser publicado na editorial Gredos que na obra de Otero Pedrayo, como se sostíña no «informe que se lle mandou [desde Buenos Aires] a don Ramón cando se refugou» (1/5/1962). Moito antes desta data, Puente aludira nunha carta a Otero que «houbo que sufrir a violencia de ter que refugar e devolverlle a vosté o esventurado traballo de Aquilino encol do idioma, polo espírito antipatriótico que zumegaba e polos conceutos desprezativos pra a nosa fala que contiña», engadindo a pregunta de se lograra que o autor «refixese o traballo encol da lingua» (10/1/1959).

Aquela revisión non se levou a cabo, pero Otero non perdeu relacións nin diálogo con Aquilino despois deste desacordo. Desde logo, seguiu insistíndolle en que a acometese, que o autor nunca negaba: «é que bulo menos que unha araña», malia que sabía que «prescindían del, visto que non gustara [o texto]» (26/6/1957). Aínda en 1961, nas vésperas de entrar en imprenta os dous volumes primeiros, tiña mentes o poeta de Abadín da mala posición en que estaba: «dime que se agarda polo meu traballo sobor da historia da nosa lingua, e esto arrepiame», de modo que solicita que se inclúa o seu texto nun volume posterior, dado que «son o primeiro en desear ve-la feita [a historia da lingua], pero feita como eu a vou pensando, ó meu xeito, xa que non poida decir cómo se debe». Ese xeito sería o propio de Castelao, «adiviñador de Galicia e de toda a súa verdadeira historia dolorosa» (30/4/1961). A imprevista morte de Aquilino meses máis tarde deixou en suspenso tanto a antiga versión como a nova que aquí anuncia, ficando o «famoso» traballo sobre a lingua nunha carpeta na súa morada familiar de Compostela.

O propio Otero, que falara en Santiago con Aquilino dous días antes da súa repentina morte, seguiu dándolle voltas ao texto en varias cartas a Lois Tobío, xa metido de cheo na edición da obra en Montevideo. Nunha delas, Otero atrévese a suxerirlle que «as modificacións no traballo de Aquilino debíaas facer Vde., que está na xornaleira relación co senso e co espírito dos emigrados, de isa rexa Galiza. Pois coido que debe ire no principio da obra» (5/11/1961). Como é sabido, Tobío non atendeu —ou era extemporánea— esta suxestión, pero permite entender que as correccións debían adaptarse tamén ao punto de vista dos emigrados, o que explica que o percurso seguido polo texto de Aquilino foi máis complexo do que supoñía o propio autor e mesmo o director da obra, dado que a crítica pola ausencia de «pulo patriótico» era compartida a unha e outra

beira do Atlántico. Aínda que nunca foi desbotado para a súa publicación, o desánimo do autor non permitía esperar que o contencioso se resolvese cunha simple corrección do seu léxico. A súa morte deixou orfo o capítulo da lingua, que tan ben cadraba cos contidos daqueles dous primeiros volumes que pretendían presentar de forma global os caracteres básicos e mesmo orixinarios da cultura galega.

«ABRENTE RAIOSO» OU «ACORDE EPILOGAL»

A alegría de Otero cando ollou os dous primeiros volumes era comprensible e a metáfora empregada para expresar a súa emoción foi a propia dun autor que sempre preferiu a fartura romántica dun Herder á rixidez interpretativa dun Kant, por falar de dous ilustres nomes asociados coas cidades bálticas de Riga e Koenisberg, cuxas obras desigualmente frecuentaba. A idea dun «abrente raioso» ten que ver coa esperanza de Otero de que a obra fortalecese a nova renacementa que asociaba aos «tempos de Castelao», nos que a historia debería proporcionar un novo senso para «un pobo, unha cultura, unha patria». Pero Otero tamén era consciente das débedas que a obra tiña do legado do Seminario de Estudos Galegos e, neste sentido, tamén podería cualificarse de «acorde epilodal», por usar termos moi empregados polo autor de Trasalba. Por esta dupla razón, esta obra pode considerarse, no plano historiográfico, tan serodia como singular.

Os contidos publicados nos seus tres volumes remiten a traballos que foran concibidos nas xeirias de estudo que alentou o Seminario e que trataban de construír un edificio cultural de acordo coas esixencias da ciencia dos primeiros decenios do século vinte: positivismo erudito, interpretación individualizadora, atención ao peso do espazo e do determinismo da Terra e, como complemento, un esforzo de interpretación de Galicia como unha cultura cristiá de Occidente. Alén diso, o obxectivo do Seminario de Estudos Galegos foi dar cobertura científica ao proxecto nacional de Galicia, desde a historia documental, a arqueoloxía ou a etnografía, á filoloxía e as ciencias da terra, como a xeoloxía. Era o que, de modo análogo, trataron de facer o Centro de Estudos Históricos, dirixido por Ramón Menéndez Pidal, ou o Institut d'Estudis Catalans, deseñado por Josep Pijoan e o mozo Eugeni D'Ors na primeira década do século XX. Neste sentido,

a obra dirixida por Otero Pedrayo ten máis de testamento que de enfoque propositivo cara ao futuro, por máis que de cando en vez a cualifique como «ista nova historia da Galiza» que algún día se rematará, «por quen sexa e sin moita tardanza», como asevera no prólogo.

Otero era prudente porque, no fin de contas, foi capaz de ver publicados os seus primeiros volumes e soñar un futuro para os restantes. E habería que engadir que foi obra de máis éxito e acaída ao momento en que saíu a lume que a súa competidora, a chamada *Galicia histórica*, que como tal non sería posta en marcha ata 1977, baixo o patrocinio da Fundación Barrié de la Maza, en cuxo primeiro volume reconece Filgueira que a súa preparación «se empezó en el año 1948», pero que ficou «diferida» por carencia de medios, malia ser concibida con apoio institucional e uns recursos técnicos que eran a envexa de Otero e de Ferro Couselo. Con maior peso erudito e con investigacións feitas desde os anos corenta, a obra dirixida por Filgueira nin é un abrente nin tampouco un epílogo, senón unha expresión da abondosa historiografía local española que promoveu o CSIC desde a súa fundación, nomeadamente por medio da rede de centros locais a través do que se ten chamado o «modelo Quadrado», en alusión ao nome do padroado que os coordinaba (Marín, 2004: 107 e ss.). De feito, na *Galicia histórica* non está recollida, nin nos enfoques nin nos autores, toda a renovación historiográfica que tivo lugar desde finais dos sesenta na universidade compostelá, especialmente nos campos da historia medieval, moderna e contemporánea, grazas a unha apertura á escola francesa dos *Annales* —que foi a preferida— e á influencia algo máis limitada da historia marxista. Pola contra, a obra de Otero Pedrayo ficou como o que quería Castelao: un referente simbólico para construír a identidade de Galicia, que mesmo mereceu unha exitosa reedición nos tempos da transición democrática.

Pódese concluír recoñecendo que, malia as dificultades na recepción dos orixinais e as mudanzas do sector editorial na Arxentina, o proxecto da *Historia de Galiza* de Otero Pedrayo é expresión da continuidade do legado de preguerra, mentres que a *Galicia histórica* tería sido o froito da ruptura con aquela tradición e da adaptación ao contexto cultural impulsado pola «ciencia oficial» da época franquista, nomeadamente por parte do CSIC, que foi a institución que organizou a investigación histórica local desde os anos corenta ata os sesenta, sobre todo no campo da publicística de revistas e monografías. Pero a cesura historio-

gráfica producida pola Guerra Civil acabou nun «burocratismo galopante» por parte do CSIC ou nunha «rutina universitaria» na investigación por parte dos centros de educación superior (Peiró, 2013: 65). Pola contra, a obra de Otero Pedrayo era máis auténtica nos seus contidos, como resultado coral dunha memorable xeración intelectual que, na parte historiográfica, traballara con criterio axeitado ao seu tempo no seo do Seminario de Estudos Galegos. Ademais, como diría Lois Tobío en 1979, nunha conferencia dedicada a analizar a xénese e o estilo do vello Seminario, toda aquela obra fora realizada «sin apoyos oficiales, sin necesidad de contar ni con César ni con Craso». Palabras certas dun fundador da institución.

Esta «grande e general historia» editada en América contou cun director que tiña non só liderado cultural, senón o compromiso moral de cumprir coa encomenda que lle fixeran Castelao e Puente, pero que foi parcialmente bloqueada na Galicia dos anos corenta. Unha década máis tarde, nunha carta a Filgueira, non deixa de se queixar Otero da situación arrastrada durante aqueles tempos: «non sei porqué a empresa xenerosa de D. Manuel Puente non esperta nas outas mentes galegas o entusiasmo agardado e merecido. Temos a febleza de perder o tempo en cousas miudas» (21/12/1957). A *Historia de Galiza* puido saír adiante grazas ao mecenado de procedencia americana, como acontecera con tantas outras iniciativas culturais galegas que, desde o século XIX, descansaran na achega de fondos procedentes de América, actuando a emigración como substituto da ausencia de apoio público (estatal ou local) na Galicia metropolitana. A esencia, máis que a materialidade, do soño de Castelao puido ser cumprida por medio de Otero Pedrayo e Manuel Puente e do máis sólido legado da xeración Nós, representados polos fundadores e algúns dos seus máis brillantes seguidores, como Xaquín Lorenzo (autor), Xesús Ferro Couselo (codirector) e Lois Tobío (coidador da edición). O «pastor de soños», que naquela altura descansaba na Chacarita, ficaría tranquilo, tal como imaxinaba o mecenas Puente cando a el lle chegaron os volumes desde Montevideo, portados polo fiel Xosé Benito Abreira. Era nunha carta sen data mandada a Trasalba: «entre bágoas, foliabaos (...) e entre os libros e eu andaba o espírito de Castelao, que eu via sorrinte e satisfeito (...). O meu compromiso coa Patria está cumprido». As bágoas de tristura daquela despedida viraron en bágoas de alegría.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé / Ramón OTERO PEDRAYO (2009): *Epistolario*. [Edición de María Xesús Fortes e estudo preliminar de Ramón Villares]. Pontevedra, Museo de Pontevedra.
- MARÍN GELABERT, Miquel (2004): *Los historiadores españoles en el franquismo, 1948-1975. La historia local al servicio de la patria*, Zaragoza, Instituto Fernando el Católico.
- OTERO PEDRAYO, Ramón (1952): *Por os vieiros da saudade*, Vigo, Galaxia.
- OTERO PEDRAYO, Ramón ([1933] 2020): *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*. [Prefacio de Ramón Villares. Edición e notas de Xosé Antón López Silva]. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- PEIRÓ, IGNACIO (2013): *Historiadores de España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, Zaragoza, Prensas Universitarias,
- PUENTE, Manuel (1958): «Otero Pedrayo, mensaxeiro da cultura galega», en *Ramón Otero Pedrayo. Homenaje da Galicia universal. A súa vida e a súa obra*, Caracas.
- SÁNCHEZ CANTÓN, Franciso Javier / Xosé FILGUEIRA VALVERDE (2017): *Cartolatría. Epistolario*. [Edición de María Xesús Fortes e estudo preliminar de José Carlos Valle]. Pontevedra, Deputación Provincial, 3 vols.
- VILLARES, Ramón (2007): «Un mecenado porteño para a cultura galega: A *Historia de Galiza* de Otero Pedrayo», en Ruy Farías (comp.), *Buenos Aires Gallega. Inmigración, pasado y presente*, Buenos Aires, Comisión para la Preservación del Patrimonio Histórico, 279-287.
- VILLARES, Ramón (2017): «O Consello de Galiza na estratexia dos exilios ibéricos, 1939-1950», en Ramón Villares e Xosé Manuel Núñez Seixas (eds.), *Os exilios ibéricos: unha ollada comparada. Nos setenta anos da fundación do Consello de Galiza*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 15-93.

**VESTIR A TOGA OU CALZAR OS
ZOCOS. DEBATES SOBRE O GALEGO
CULTO NOS ANOS CINCUENTA**

Henrique Monteagudo

**Instituto da Lingua Galega,
Universidade de Santiago de Compostela**

DOI: [10.17075/fmfhv.2021.002](https://doi.org/10.17075/fmfhv.2021.002)

O escrito de Aquilino Iglesia Alvariño sobre a historia do galego dificilmente se poderá entender de xeito cabal fóra do contexto en que se produciu. Un contexto de extrema precariedade, tanto no desenvolvemento dos estudos de lingüística e filoloxía galegas, carentes dunha tradición minimamente sólida e de todo apoio institucional, canto de enormes dificultades para o seu cultivo literario e, por tanto, de estancamento —ou retroceso— da súa evolución como lingua de cultura. Nos inicios da década de 1950 aínda estaban moi vivas as secuelas do levantamento golpista de 1936, coas súas funestas consecuencias para a cultura galega, e a ditadura franquista a penas afrouxara na súa política de represión de toda disidencia e de intolerancia cara a calquera manifestación pública das linguas nacionais da periferia. Naquelas condicións imposibles comezaron a abrollar, paseniñamente, modestas iniciativas cara á revitalización do exangüe discurso literario en galego, tales como as editoriais *Bibliófilos Gallegos* e *Galaxia*.

Daquela, no marco das extraordinarias limitacións impostas pola censura, a deliberación pública sobre o galego tiña que se cinguir, obrigatoriamente, a aspectos que o réxime contemplase como escasamente problemáticos. Entre estes, un dos poucos que puido saír á luz foi o relacionado co modelo de lingua literaria. Neste expresáronse os problemas que tiñan que confrontar os seus escasos, ousados, heroicos cultivadores. Un dos máis sobranceiros foi o poeta Aquilino Iglesia Alvariño. O seu poemario *Cómaros verdes*, vindo a lume en 1947, significou o sinal dun recomezar, un novo punto de partida para o discurso poético en galego naqueles tempos da posguerra. Ao fío da publicación desta obra, un vello amigo de Iglesia Alvariño, Ricardo Carballo Calero, inauguraba pouco despois —o tempo corría amodiño naquela Galicia aferrollada polo franquismo— a reflexión sobre os dilemas que confrontaba naquela altura o escritor en galego. Facíao no diario compostelán *La Noche*, o único que naqueles tempos escuros deu voz a estas estrañas inquedanzas.

Prudentemente camuflado tralo pseudónimo de Fernando de Cadaval, no artigo titulado «Una lengua viva», estampado en 1949, Carballo consideraba que o poeta galego tiña ante si dúas opcións que expresaba nos seguintes termos a) empregar un galego correcto desde o punto de vista da gramática histórica, é dicir, un galego erudito, académico; ou b) utilizar a lingua viva do país, é dicir, un galego popular e dialectal. Perante este dilema, a opción que postula é clara: «cómpre que a lingua poética afunda as súas raíces na lingua viva», aínda que «ata onde debe chegar a depuración desta, é cuestión de tacto». Precisamente o exemplo que pon do rumbo que debe adoptar a lingua literaria é o poemario de Iglesia Alvariño (Cadaval 1949). O intelectual ferrolán, que entón comezaba a saír do seu forzado ostracismo, continuaría tecendo a súa reflexión nun artigo posterior no mesmo xornal, titulado «Lengua dialectal y lengua común» (Cadaval 1950), unha recensión do volume *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* (Buenos Aires, 1949), de Plácido R. Castro, Lois Tobío e Florencio Delgado Gurriarán. O articulista distingue agora entre os escritores «que se nutren da fala do seu tempo e lugar» e os que «brincan por riba das barreiras de lugar e tempo, esforzándose por crear un instrumento literario mediante a harmónica combinación de toda clase de elementos, con tal de que sexan autenticamente galegos» (Cadaval 1950).

El decantábase claramente por esta segunda orientación, xa que, na súa opinión, «el cantonalismo literario, con todo su atractivo familiar, está naturalmente encerrado en sus propios y estrechos límites. No puede sostenerse cuando se intenta una empresa de más altos vuelos». Concordaba, pois, coa opción escollida polos tradutores da *Poesía inglesa e francesa*, que, conforme destacaba con aprobación, forxaran un rexistro culto «mediante un xeneroso emprego de formas de distintas procedencias, combinadas con audaces e necesarios xiros novos e adaptacións de vellos vocábulos a matices mentais inéditos en galego». Deste xeito, consideraba que con esta obra se dera un paso importante «para a transformación do galego nun instrumento de aptitude literaria total» (Cadaval 1950).

Nestes dous artigos de Carballo expóñense branco sobre negro as distintas opcións que se presentaban aos cultivadores do galego naquel momento, os diversos ideais de lingua culta e as diferentes estratexias de conformación do rexistro literario, que se confrontarían non moito máis tarde, cando a convocaría do premio de tradución realizada pola editorial Bibliófilos Gallegos.

O PREMIO DE TRADUCCIÓN DE BIBLIÓFILOS GALLEGOS (1951)

Nunha carta datada a 7 de abril de 1948, Xosé Filgueira Valverde escribíalle a Ramón Otero Pedrayo: «O Sarmento vai editar en galego pro quere escomenzar e adicar todo o que se teña ás versións dos clásicos. Aquilino entregou un Horacio xurdio» (Filgueira / Otero Pedrayo 2009: 179). O «Sarmento» era o Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos (IPSEG), fundado en 1943 por un grupo de intelectuais afectos ao franquismo, entre os cales salientaban os pontevedreses Francisco Javier Sánchez Cantón e Xosé Filgueira Valverde, como substituto do Seminario de Estudos Galegos (SEG), clausurado polos golpistas ao inicio da Guerra Civil. No mesmo ano en que está datada esa carta, 1948, F. J. Sánchez Cantón e X. F. Filgueira encabezaban o grupo promotor da editorial Bibliófilos Gallegos, que se fundaría en Compostela en 1949.

Co duplo obxectivo de animar a vida literaria do país e de arrequeantar o seu propio catálogo, Bibliófilos Gallegos decidiu convocar dous premios: a comezos de 1949 anunciábase un concurso de novela e nos inicios de 1950 outro de tradución. Ao primeiro presentáronse vinte obras, pero só unha delas estaba redactada en galego: *A xente da Barreira*, de Ricardo Carballo Calero, que foi a galardoada e que sería a primeira novela escrita en galego que se publicaba na Galicia baixo a bota de Franco (Fernández del Riego 1990: 200-201; Dasilva 2020). Pero aquí interesa máis deterse no premio de tradución, convocado en xaneiro de 1950 para «la traducción completa al gallego de una obra maestra de la literatura universal, excluyendo las literaturas peninsulares». Un dos que sería membro do xurado deste concurso, o helenista Manuel Rabanal, catedrático de grego no Instituto Xelmírez de Santiago, felicitábase en *La Noche* pola iniciativa, lembrando a importancia que tiveran as traducións na antigüidade: «traduciendo griego es como se amasó, se irguió, y se consumó en perfección el latín elegante, que mereció el dictado de clásico (...). Traduzcamos, traduzcamos al gallego lo mejor de las literaturas consagradas. ¡Quién sabe si detrás de estas versiones no está la madurez de la lengua!» («Nebulosa», *La Noche*, 2/II/1950 e 4/II/1950).

Ao premio de Bibliófilos Gallegos presentáronse unicamente tres obras, pero a discusión centrouse en dúas: o *Cancioeiro da poesía céltiga* de Julius Pokorny, presentada por Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega, e o «xurdio

Horacio» a que Filgueira se refería na carta a Pedrayo que antes citamos. A primeira vista a competencia era moi desigual, con grande vantaxe para o latinista, non só por ser moito máis coñecido nos ambientes culturais grazas á súa importante carreira poética, que viña xa de antes da guerra e que fora recoñecida co seu recente ingreso na Real Academia Galega (1949), senón tamén polo seu status profesional como catedrático de latín nun instituto de bacharelato. Aquilino Iglesia Alvariño (1909-1961), militante galeguista antes de 1936, publicara dous poemarios en galego —*Corazón ao vento*, 1933; e *Cómaros verdes*, 1947, antes citado— e un feixe de traducións do latín; ademais, levaba feitos estudos de lingua e estilo de varios poetas —por caso, o seu discurso de ingreso na RAG versaba sobre *A lingua dos poetas do Norte de Lugo*— e desenvolvía un intenso traballo de recolla do léxico galego, tanto popular como literario, con vistas á elaboración dun dicionario (Dasilva 2008 e 2010). Alén diso, semellaría que unha obra clásica da lírica latina sería preferida fronte a unha ignota antoloxía de poesía céltica.

Descoñecemos os termos en que se produciu o debate do xurado, pero o premio foi, inesperadamente, para o *Cancioeiro da poesía céltica*. Na acta de concesión asegúrase que houbo unha discusión demorada dos textos presentados, e tendo en conta o rigor profesional do presidente do xurado é plausible que fose así (Alonso Montero 2001: 23-25). Ademais doutras consideracións que amentaremos máis adiante, semella claro que un elemento decisivo foron os diferentes criterios lingüísticos seguidos nunha e noutra tradución. Precisamente por isto, a cuestión resulta especialmente interesante para o noso asunto.

O IDEAL DE LINGUA DE IGLESIA ALVARIÑO NA TRADUCIÓN DOS *CARMINA* DE HORACIO

Curiosamente, a tradución de Horacio foi publicada antes ca a de Pokorny: veu a lume en 1951, editada co selo do Instituto Padre Sarmiento. No prólogo desta obra, Iglesia Alvariño declara que o seu propósito, ao «desvestir a Horacio da súa vella toga airosa para levalo polas nosas corredoiras», fora arrequentar o galego poético e marcarlle un novo roteiro. Así, asegura, «fuxín por un igual das feitura literarias anovadas e das xa mortas da nosa tradición, botando mau das do falar

de cada día e acollendo, como era o meu intento, unha boa millarada de voces e retorneos que non foran encetados» (1951: X-XI). É que, na súa opinión, a fonte máis abundante en que debía beber a elaboración do galego literario era o idioma popular: «non hai outro galego a que acudir, pra facer unha lingua literaria, que o que falan as xentes dos nosos campos e ribeiras». Tamén recoñecía que isto implicaba acoller algúns castelanismos: «Nos casos en que a lingua oficial varreu a forma orixinaria, tiven que decidirme entre a histórica, morta, ou a viva, de Castela, e preferín a derradeira nos máis dos casos» (*idem*: XI).

Por tanto, a elaboración da lingua literaria consistiría máis ben na rebusca do vocabulario patrimonial, na procura das voces e locucións máis enxebres, ca non na selección das formas xenuínas máis aptas ou xerais ou na depuración dos castelanismos. Isto implicaba, ademais, renunciar á aspiración de forxar unha variedade común supradialectal. Dentro das variedades dialectais do galego, Alvariño tiña estudado a fondo as da súa Terra Chá natal, de tipo centro-oriental, que coñecía desde dentro, e deulles absoluta prioridade, «por ser as do meu falar, porque quizabes teñan máis extensión que as da Occidental, inda que señan menos conocidas, e porque non é doado escoller cando non hai un módulo literario que se impoña con forza» (*idem*: XII). A partir destes presupostos, o resultado ao que chegou foi contradictorio: conseguiu un espléndido texto literario, tal como salientou o xurado do premio ao subliñar os seus «excepcionais méritos» e como veñen recoñecendo os críticos que se teñen achegado a el; pero a versión resulta excelente en boa medida *a pesar do* afán experimental do tradutor e non *grazas a* este, xa que os enxertos de léxico local que inzan no texto resultan, en bastantes ocasións, contraproducentes.

En realidade, o seu galego poético non está tan lonxe do galego literario contemporáneo, nin sequera nos seus artificios e as súas falsas solucións, e o certo é que uns e outras aparecen en proporcións relativamente moderadas na súa obra. Ao contrario, está fundamente radicado nel, e neste sentido pode dicirse que parte da mesma base ca a tradución da antoloxía de Pokorny, punto este sinalado acertadamente por Carballo, como veremos. Por outra parte, contra a crítica que se lle ten dirixido, os castelanismos non abundan no texto, incluso son máis ben raros. No fondo, o experimento consistiu máis ben en enxertar no rexistro poético galego do seu tempo algúns vocábulos de claro sabor patrimonial. O problema é que algúns destes están tinguidos de connotacións que resultaban

disonantes nun discurso literario de ton elevado e que con frecuencia atinxe un nivel de tensión estética verdadeiramente sublime. En ocasións, estes enxertos producen a impresión de incrustacións violentas, de interferencias rechamantes do *sermo vulgaris* que renxen no *sermo illustris*, que desconcertan o lector ao crebren a atmosfera solemne e requintada dos versos horacianos.

Sirvan un par de exemplos. Nun paso da tradución lese: «Cando tamén a min un outo amor andaba / pra me *face-las beiras*, / con *rancallo* ben doce me fixo *afuciñare*». A expresión coloquial *face-las beiras* podería ser máis ou menos tolerable nese contexto, pero as voces *rancallo* e *afuciñare* rabuñan. A primeira é un localismo indescifrable para a inmensa maioría dos lectores, pero case é mellor, porque de ser coñecida evocaría, segundo a definición que se ofrece no vocabulario final que o autor engadiu á obra, un «tarugo hecho de paja y sujeto a una pata que impide a las gallinas ciertos movimientos» (Alvariño 1951: 193-194). Por outra banda, *afuciñar* soa a *fuciños*, palabra que a moitas persoas evocará o mundo porcino. Outro exemplo máis: «Xove, ô trobar cremos que é rei dos ceos / E será Augusto un deus moi avogoso / cando *acadegue* ben *acadegados* / os Britanos ô Imperio e os duros Persas». O localismo *acadegar* é opaco, para decodificalo hai que acudir ao vocabulario que o autor puxo ao final do libro, e o esclarecemento tampouco convida a aprobar o seu uso: «sujetar el toro al yugo con una correa, *cádiga*, que pasa por debajo del pescuezo» (*idem*: 165).

Este tipo de escollas léxicas deberon disgustar ao xurado do premio. Así, conforme Dasilva, o presidente do xurado «non aceptou, xunto con outros coñecedores do xurado, a caste de galego empregada, ao entender que constituía un sacrilexio rebaixar a elegancia das odas horacianas a un rexistro tan rústico». Para o latinista Moralejo sería unha cuestión de decoro literario: «era inadmisibile, por absolutamente incongruente, que o poeta venusino se expresase como un labrego». O parecer de Alonso Montero vai na mesma liña: «a poesía de Horacio, tan culta, tan urbana, era ofrecida nun galego que ruralizaba en exceso (...) isto, tan intencionado no tradutor, tivo que parecerlle unha eiva grave a don Abelardo Moralejo» (2001: 24).

Pola contra, na súa recensión ás dúas obras que se mediran no certame, publicada co título «Celtas e Románs cantan en galego» na revista *Galicia*, do Centro Galego de Buenos Aires (nº 466), Ricardo Carballo aproba sen reservas

o experimento levado a cabo polo tradutor. O crítico faise eco do propósito que Alvariño expresara no prólogo do libro, ao celebrar que agarrou «a Horacio pola toga e o trouxo a patuxar polos nosos lameiros prestándolle os seus propios e rexos zocos», e aplaude: «iste é o Horacio que cabe ser en galego, o Horacio que pode interesar a Galicia. Conserva a toga, pero calza zocos» (Carballo 1952: 26). Por outra banda, non deixa de observar que os criterios de Alvariño e os dos tradutores do Cancioneiro de Pokorny non eran tan distantes, e profetiza que «os *Carmina* e o *Cancioneiro* están chamados a deixar un profundo calco na historia da nosa literatura e a influír resoltamente na evolución do galego literario» (*idem*: 27).

No mesmo número da devandita revista publícase unha colaboración do filólogo portugués Rodrigues Lapa. Este tamén valora moi positivamente a tradución de Alvariño, como «uma experiência de alto valor filológico», que «se reveste de alta significação». Na opinión de Lapa, «a experiência de Iglesia Alvariño, simultânea do ensaio filosófico de Ramón Piñeiro sobre a metafísica da saudade [*na Colección Grial*], parece dizer-nos que o galego é capaz de traducir —e aínda estamos em princípio— todo e qualquer pensamento, aínda o mais subtil, toda e qualquer emoción, aínda a mais recôndita. Só falta afinar o instrumento e actualizar a música, e isso é relativamente fácil» (Lapa 1952: 19).

Pola contra, na recensión de Ferreiro Quintela publicada no último número dos *Cadernos Grial*, exprésase unha opinión máis matizada (Quintela Ferreiro 1952: 80-81). En principio, pondérase a dificultade de traducir a Horacio ao galego, tendo en conta as connotacións que esta lingua esperta automaticamente nos lectores («sin quererlo, nuestra sensibilidad relaciona el gallego con el campo y sus habitantes»). Mais, o que sorprende, segundo o crítico, é que «a veces el vocabulario y las expresiones parecen indicar que esto fue pretensión consciente del traductor». En conclusión, salientáanse os abundantes acertos, algúns magníficos, pero lamentábase que no resultado global «acaso el exquisito y refinado Horatius, quintaesencia del espíritu urbano, resulte harto rústico y pueblerino».

A «HISTORIA DO GALEGO», DE ANÍBAL OTERO A IGLESIA ALVARÍO. POR QUE FOI REXEITADA?

Un dos proxectos editoriais máis ambiciosos dos promovidos pola diáspora galega na Arxentina foi a publicación dunha *Historia de Galiza*, financiada por Manuel Puente e dirixida por Ramón Otero Pedrayo, en que se pretendía que colaborasen os mellores eruditos galegos daquel tempo. O proxecto foi lanzado co gallo da primeira visita de Otero Pedrayo á capital porteña en 1947, co obxectivo de «dar cima a aquel vello proxecto do Seminario de Estudos Galegos de contar cunha publicación na que se dese conta de toda a fartura investigadora que, no ámbito da historia de Galicia, fixeran a “xeración Nós” e os novos do Seminario» (Villares 2007: 281). A obra foi tomando corpo ao longo da década dos cincuenta e viría a lume en tres grosos tomos, na capital porteña, en 1962 (os dous primeiros) e 1973 (o terceiro).

O director da *Historia de Galiza* pensaba que a obra debía iniciarse con tres traballos introdutorios: xeografía, etnografía e lingua. Da primeira encargaríase el mesmo, a segunda encomendaríase a Vicente Risco, pero quen podería afrontar esta expedición naquel dominio practicamente deserto da filoloxía galega? Probablemente por suxestión de Ramón Piñeiro, a primeira persoa en que se pensou foi Aníbal Otero, quen, a pesar de vivir afastado na Ribeira de Piquín desde a súa excarceración en 1941, seguía sendo o único filólogo galego con certa formación científica e experiencia investigadora sobre o terreo. A el se dirixiu Otero Pedrayo en outubro de 1950 solicitando a súa colaboración (Alonso Montero 2011: 278-282). Na carta de convite exponlle as liñas mestras do proxecto e explícalle que o primeiro volume, de 800 a 1000 páxinas, debe conter, ademais dos capítulos de xeografía, etnografía e folclore e prehistoria, «un resumen histórico de la lengua gallega, con una extensión material de 80 o 100 páginas».

Pero Aníbal Otero rexeitou o ofrecemento, aducindo que carecía da preparación necesaria, pois só tiña investigado no galego actual «pero nunca tuve en mis manos un documento». E engade: «Sin medios de investigación y lejos de toda biblioteca, yo lo único que puedo hacer es lo que hago: “traballar os meus leiríños”; no colaborar en empresas científicas de la categoría de la emprendida por usted» (*idem*: 281). Á vista desta resposta, Pedrayo solicitou a colaboración de

Iglesia Alvariño, que aceptou o encargo e cumpriu o mandado con notable dilixencia. Porén, o ton descritivo, aséptico, sen concesións á retórica galeguista, da achega, desagradou profundamente aos patrocinadores da *Historia* ata tal punto que foi rexeitado. A carta en que Manuel Puente lle comunica a Otero Pedrayo a súa decisión de rexeitar o traballo é moi elocuente do contraste entre a «quente» visión da lingua dos galeguistas e a frialdade da perspectiva obxectivante adoptada polo autor. Segundo o mecenas que financiaba a obra, aquel escrito produciu unha «magoante impresión», non polo aspecto científico-técnico, senón polo «esprito *derrotista* ou de subestimación da nosa lingua» [*énfase no orixinal*] que os promotores da empresa percibiron no texto.

Segundo afirma nesta carta, para asegurar o seu criterio, Puente solicitara un informe dos «amigos patriotas», que coincidiran con el en apreciar a falla de «quentura patriótica» do traballo, o cal «deixa no lector unha idea da probeza da nosa lingua e de non ser preciso o conservala por estar superada con amplitude pola lingua castelán». O mecenas declara que o que movera a apadriñar a historia fora «unha acendida paixón patriótica galega», e que por tanto lle asistía o dereito de procurar traballos coa mesma paixón «até onde a verdade histórica e a seriedade e altura da obra o consintan» (Alonso Montero 1995: 227-229). O adxectivo *patriótico* reitérase arreo na carta e subliña o argumento principal para refugar aquel contributo: a empresa tiña esencialmente este carácter, do que, ao seu parecer, carecía o texto de Alvariño. Os promotores da *Historia* agardaban un escrito apoloxético, non un tratado de lexicografía.

Aínda para máis, os autores do informe estaban imbuídos da actitude hiperdiferencialista que latexaba nas operacións de deformación do léxico galego causantes da extravagante desfiguración da escrita galega da época. Así, Manuel Puente tamén denuncia a abundancia de castelanismos no texto de Alvariño, uns reais (*castellana, gallego*), outros supostos, pois tratábase simplemente de palabras galegas coincidentes co castelán: coma tal, *palabra* é condenada porque debe empregarse *verba* ou *parola*; *poderosa* debera ser substituída por *podente*, e *delicado* por *dondo* (Alonso Montero 1995: 139).

Independentemente da opinión que mereza o rexeitamento do seu traballo por parte dos promotores da *Historia de Galiza*, o certo é que o criterio de Alvariño, condicente co seu ideal lingüístico, resultaba limitativo das posibilidades de expansión funcional do galego. Alonso Montero caracterizou este ideal do

seguinte xeito: «Su lengua (...) es un gallego popular, un sabroso gallego por él aprendido —y vivido— en las mejores comarcas de nuestra geografía». Secasí, sinala o profesor, «no forjó una lengua del todo asequible al lector», ben que «esto se debe a algo no sospechoso de artificio, como el comarcalismo, realmente abundante en su léxico». Coa mención ao «artificio», Alonso seguramente estaba pensando en que, como el mesmo afirma, nas súas traducións Alvariño «quiso huir de todo lo que no fuese intensamente vivo, como el medievalismo, el falso popularismo y algunos otros rasgos que tanto insinceran el gallego literario del siglo XX» (*apud* Dasilva 2008: 281-282).

Pero o modelo idiomático dialectal polo que el optaba era necesariamente solidario dunha perspectiva localista e implicaba a renuncia á aspiración de erguer o galego a lingua moderna. Ricardo Carballo, que tratou moi de preto ao poeta, expono certeira nunha necrolóxica publicada en 1961, cando asegura que «a súa aspiración idiomática era reproducir con esactitude, aínda que con escolma, a lingua viva realmente falada polo pobo e non esquillar e depurar esta lingua para voltarlle a plenitude da súa espresividade totalitaria». É que, como explica, o poeta da Terra Chá «concedía menos que a xeneralidade dos seus contemporáneos á alta empresa da restauración da lingua», pois, «namorado do ser real dela» era «menos entusiasta dunha ideal resurrección». Consecuentemente, segundo Carballo, o poeta mostrara «un mediocre interés pola prosa», e, sobre todo, «contemplaba con escéptica frialdade os ensaios de prosa didáctica galega, que forzosamente tiñan que se orientar cara a un galego común, cheo de neoloxismos (Carballo 1982: 259; véxase tamén Carballo 1981: 747-748). Mais desde os tempos do Seminario de Estudos Galegos e da revista *Nós*, os ventos da historia sobaban para o galego precisamente nesa dirección, como souberon ver os promotores da Editorial Galaxia.

Ao devolverlle o traballo, Manuel Puente pregaba a Otero Pedrayo que lle solicitase a Alvariño que o refixese, e probablemente Pedrayo fíxoo. De feito, incluíu o seu nome na nómina de colaboradores que estampou no prólogo do primeiro volume. Non obstante, que se saiba, a achega non foi refeita, e debe ser por iso que non foi incluída en ningún dos tres volumes da *Historia da Galiza* que foron ao prelo. Por iso cómpre celebrar que veña finalmente a lume.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO MONTERO, Xesús (1995): *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*, Santiago, Xunta de Galicia.
- ALONSO MONTERO, Xesús (2001): «A tradución galega, por Aquilino Iglesia Alvariño, das *Odas* de Horario (1951): Problemas no contexto e no texto», en Adolfo L. Soto Vázquez (ed.), *Insights into Translation*, A Coruña, Universidade da Coruña, vol. III, 21-29.
- ALONSO MONTERO, Xesús (2011): *Antibal Otero. Lingüística e política en España na Guerra Civil e no franquismo*, Vigo, Xerais.
- CADAVAL, Fernando [Ricardo Carballo Calero] (1949): «Una lengua viva», *La Noche*, 22/09/1949.
- CADAVAL, Fernando (1950): «Lengua dialectal y lengua común», *La Noche*, 21/01/1950.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1952): «Celtas e Románs Cantan en Galego», *Galicia* (Centro Gallego de Buenos Aires), nº 466 (xullo), 25-27.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1981³): *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, Vigo, Galaxia.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1982): «Epitafio para Aquilino», en *Libros e autores galegos*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, vol. 2, 257-260.
- DASILVA, Xosé Manuel (2008): «A cuestión é non matar as palabras... (Sobre as traizóns de Aquilino Iglesia Alvario como traduttore)», en *O alleo é noso. Contribucións para a historia da tradución en Galicia*, Noia, Toxosoutos, 265-303.
- DASILVA, Xosé Manuel (2010): «Ramón Piñeiro e o *Cancioeiro* de Pokorny. Anatomía dun certame de tradución», *Grial*, 185, 110-123.
- DASILVA, Xosé Manuel (2020): «*A xente da Barreira* en versión clásica», *Grial*, 225-226, 92-94.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco (1990): *O río do tempo. Unha historia vivida*, Sada, Edicións do Castro.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé / Ramón OTERO PEDRAYO (2009): *Epistolario*, Pontevedra, Museo de Pontevedra / Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales.
- IGLESIA ALVARIÑO, Aquilino (1951): *Quinto Horacio Flaco. Carmina*, Santiago de Compostela, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- LAPA, Manuel Rodríguez (1952): «A obra mais urgente da galeguidade: o Dicionario da Lingua», *Galicia* (Centro Gallego de Buenos Aires), 25/07/1952, 17-19.
- QUINTELA FERREIRO, Luís (1952): «Una traducción de Horario», *Colección Grial*, 4, 80-82.
- VILLARES, Ramón: (2007): «Un mecenado porteño para a cultura galega: A *Historia de Galiza* de Otero Pedrayo», en R. Farías (comp.), *Buenos Aires Gallega. Inmigración, pasado y presente*, Buenos Aires, Comisión para la Preservación del Patrimonio Histórico, 279-287.

**A HISTORIA DA LINGUA GALEGA
DE AQUILINO IGLESIA ALVARIÑO.
EN MISIÓN CIENTÍFICA DE ALTA
«QUENTURA PATRIÓTICA»?**

Rosario Álvarez

Instituto da Lingua Galega,
Universidade de Santiago de Compostela

DOI: 10.17075/fmfhv.2021.003

Ao longo dos anos 50 do pasado século, cando a ditadura franquista se vía consolidada e se espaxiaban as derradeiras esperanzas dunha rápida volta á normalidade democrática, xermolou un fermoso e afoutado proxecto de afirmación tanto da identidade coma da fortaleza da cultura galega, en diálogo frutífero entre a Galicia da Terra e a que florecía nas ribeiras do río da Prata, do outro lado do mar: a *Historia de Galiza*. Foi concibida e financiada desde a emigración americana, en Buenos Aires, con Manuel Puente como primeiro protagonista principal, e logo impresa entre Montevideo e a capital porteña, co concurso fundamental de Lois Tobío; foi redactada case integramente por intelectuais galegos en Galicia¹, coordinados por Ramón Otero Pedrayo e seleccionados por este co auxilio de Cuevillas e Ferro Couselo. Non é o lugar de nos estender no contexto histórico do proxecto e as súas vicisitudes, que atoparán outro máis acaído no capítulo de Ramón Villares neste mesmo volume; avanzaremos só que, tras un demorado período de elaboración, superadas todas as dificultades, os primeiros dos tres tomos viñeron a lume no verán do ano 1962, e o derradeiro en 1973.

A *Historia de Galiza* concíbese desde a primeira hora como unha obra que esixirá investigación a partir das fontes, pois non abondará cunha revisión da bibliografía existente, desigual no seu rigor metodolóxico e, sobre todo, lacunar, por non dicir que para grandes áreas era inexistente. Este trazo define esta empresa fronte á *Galicia histórica* planeada desde o Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos (IPSEG), pois esta prográmase como unha «recopilación y extracto de lo publicado sobre historia gallega sin investigación particular»; en cambio «la nuestra, [será] unha historia original, basada casi en todas sus partes

¹ A única excepción proveniente da Galicia de alén mar foi Emilio Pita, autor dun breve capítulo «Música e danza», incluído no primeiro volume cando xa estaba próximo a editarse; a resposta de Pita a Lois Tobío, aceptando a encarga transmitida por Puente e Prada, é de 2/10/1961 (*Proxecto Epístola*, CCG).

en nuevas investigaciones, de gran amplitud y crítica, formada, sentida y escrita *desde dentro*» (carta de R.O.P. a M.P., 13/07/1948²).

No planeamento da obra compróbase a dificultade de abordar algunhas temáticas ou de facer encargos concretas para algúns períodos, por falta de estudos previos que actúen como punto de partida, pola catividade das infraestruturas en Galicia, pola ausencia dun tecido académico que sosteña a investigación, pola distancia aos arquivos que, fóra dela, custodian os seus fondos patrimoniais e, naturalmente, pola escasez de posibles autores, minguido o elenco que xermolou en tempos do Seminario de Estudos Galegos, por causa da represión, a guerra e o exilio. Téñase en conta, ademais, que dado o espírito que alenta a obra, os colaboradores deben compartir uns principios básicos de defensa de Galicia e da cultura galega, por iso «resulta que salvo levísimas excepciónes los mejores son siempre los antiguos galleguistas aunque algunos hayan dejado de serlo» (carta de R.O.P. a M.P., 26/01/1948). O ambiente que se respira é o do fervor dos que se preparan para cumpriren unha misión patriótica: «Entre los colaboradores reina el entusiasmo perseverante de quienes han hecho promesa solemne ante su conciencia y la de Galicia de hacer una labor honrada y alta rindiendo el maximum de lo que de cada uno puede exigirse» (carta de R.O.P. a M.P., 26/03/1949).

Un dos capítulos de maior dificultade é, por iso, o dedicado á lingua galega, que xa non fora un campo especialmente cultivado en tempos do SEG, a pesar de contar este desde o seu nacemento cunha Sección de Filoloxía coordinada polo que tamén era presidente, Armando Cotarelo Valledor, desde o ano 1925 trasladado a Madrid. Consonte a natureza do conxunto, no proxecto inicial da *Historia de Galiza*, Otero, Cuevillas e Ferro non conciben o capítulo da lingua como unha exposición descritiva do galego senón como unha historia do idioma (carta R.O.P. a M.P., 31/10/1947). Sen dúbida enfrontados co escasísimo desenvolvemento destes estudos no sistema académico e cultural galego, suxírense como posibilidades dous estudosos con probada formación na nova ciencia lingüística, Vicente García de Diego (Vinuesa, Soria, 1878-Madrid, 1978) e

² Nas referencias epistolares usamos de regra as iniciais dos correspondentes. A correspondencia cruzada entre Ramón Otero Pedrayo e Manuel Puente, procedente do arquivo do segundo, está dixitalizada e integrada no Fondo Fundación Manuel Puente, do Consello da Cultura Galega.

Dámaso Alonso (Madrid, 1898-1990). O primeiro non era galego, mais fora catedrático de latín e castelán do Instituto de Pontevedra, trabara boas relacións cos círculos intelectuais galeguistas, que seguía mantendo, e tiña obra publicada que testemuñaba o seu coñecemento do idioma galego e da súa historia (García de Diego 1909, 1946); o segundo, catedrático na Universidade de Madrid, era xa unha autoridade de prestixio internacional na filoloxía hispánica, mais non era remota a posibilidade de que volveuse a ollada Galicia, toda vez que xa manifestara privadamente a vontade de ocuparse da lingua da terra de seus pais, a ambas as beiras da conca do Eo³. As dificultades engadidas, seguramente, fan que no primeiro plan da obra remitido a seguir (carta de R.O.P. a M.P., 26/01/1948) non figure a historia da lingua, salvo no que se refire ao «de valor histórico del desarrollo de la lengua» vinculado á «historia completa de la denominada literatura galáico-portuguesa», no capítulo que propón encargar a Filgueira Valverde.

Co proxecto xa en marcha e rotas as primeiras previsións de prazos, retómase a vella idea de dedicarlle un capítulo á lingua, que se encarga a Aquilino Iglesia Alvariño.

POR FIN, AQUILINO IGLESIA ALVARIÑO

Como xa dixemos, Aquilino Iglesia Alvariño non forma parte do proxecto inicial da *Historia de Galiza*, que inicia a travesía sen o capítulo dedicado á lingua galega con que se contaba de primeiras. Todo parece indicar que a ausencia se debe ás dificultades para atopar un autor cualificado en todos os sentidos, pois debía cumprir o requisito da autoridade científica e o do compromiso con Galicia.

³ Dámaso Alonso mantiña correspondencia con Ramón Otero Pedrayo, un dos seus informantes privilegiados sobre datos lingüísticos galegos, e profesábanse mutua admiración. Entre os varios treitos ilustrativos do seu interese polo galego, valla esta mostra: «Mucho me interesa todo lo suyo, y en general, ahora todo lo gallego. Me he propuesto (pero Dios dispone) estudiar a fondo el gallego hablado en Asturias, tan imperfectamente conocido. Claro que esto me obligaría a estudiar dos fajas limítrofes, la gallega del Este de Lugo, y la gallego-asturiana del Este del Navia (pues, contra lo que suele decirse, de Navia al Río Canero, y aún más allá, la lengua es aun predominantemente gallega)» (carta de D.A. a R.O.P., 1953; Fernández Salgado 2018: 256).

Hoxe por hoxe non estamos en condicións de trazar a cronoloxía completa e precisa dos avatares, que acaso se poida chegar a establecer con máis documentación durmida en epistolarios aínda por editar. En todo caso, a finais da década dos 40, cando aínda se confiaba en ter o primeiro tomo listo para o prelo en 1951, segundo o programa inicial (carta de R.O.P. a M.P., 23/12/1949), Aquilino Iglesia Alvariño non formaba parte do proxecto.

A encarga debeuse de producir no ano 1951, e non é doado establecer se foi primeiro a decisión de recuperar a liña temática ou o descubrimento do filólogo ao que se lle podería facer a encarga. Pola correspondencia sabemos que no ano seguinte o compromiso aínda non cumprido trae aqueloutrado o autor, que se desculpa e desafoga nunha breve nota: «Inda que non folgo moito, non poido aínda prometerlle que lle leve neste mes o meu traballo. Non rindo nada en traballos de encarga e penso non facer cargo doutro na miña vida» (carta a R.O.P., 08/05/1952)⁴. E tamén que a encarga, que se debeu efectuar xa ben andado o ano 1951, está sufrindo máis atrasos dos que quixera o seu autor: «O meu traballo debera estar hoxe rematado. Xa pasa do ano que me foi encomendado, como agora vexo pola súa carta de daquela. A razón de que aínda non esteña é que o penséi primeiro con máis amplitud do que debía. Penso darllo, así e todo, pola Semana Santa», en referencia á de 1953 (carta a R.O.P., 09/11/1952). A fins de ano, Otero comunica ao promotor que este traballo non está aínda en condicións de ser enviado: «O traballo de Hist^a da Lingoa puidose mandar e non se mandou porque Ferro e eu estimamos que comprían algunhas modificacións. Eu arranxarei o asunto —cousa delicada— co autor, home sabio e bon, pro que tén as súas rarezas» (carta de R.O.P. a M.P., 21/12/1953).

A cronoloxía é concordante. Non esquezamos que en 1949 Aquilino Iglesia Alvariño gaña por oposición a Cátedra de Latín de Lugo —axiña se trasladaría a Pontevedra— e no mesmo ano le o seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, acto no que se achega á literatura desde a lingüística (*A lingua dos poetas do norte de Lugo*) e é respondido por Ramón Otero Pedrayo. E, para completar, no mes de san Xoán do ano 1951 publica a súa versión dos *Carmina* de Horacio, onde demostra os seus coñecementos de ambas as linguas e a súa madurez como

⁴ As citas de cartas de A.I.A a R.O.P. proceden do Fondo Otero Pedrayo da Fundación Penzol.

filólogo; a autoridade científica vén avalada, ademais, polo CSIC, que edita a obra a través do Instituto Padre Sarmiento. Cabe pensar que, sen minusvalorar outras fontes inspiradoras, nesas coordenadas o propio director da *Historia de Galiza* podería decatarse de que aí estaba o filólogo experto que xa desistira de procurar.

PACTO POLA UNIFICACIÓN LINGÜÍSTICA

Acordado desde o comezo, por decisión americana, que a obra debía ser redactada en lingua galega, restaba resolver o problema da ausencia dunha norma lingüística comunmente aceptada. Puente insiste reiteradamente, desde a primeira hora, tanto na necesidade de redacción dos criterios coma na de contratar unha persoa que faga o traballo de revisión: «debe ser escrita totalmente en gallego; procurando que haya unidad de estilo y uniformidad de idioma, para lo cual, puede Ud. designar al más indicado para esta tarea asignándole una retribución» (carta de M.P. a R.O.P., 30/11/1947). A pesar do ofrecemento e da insistencia, en contra do máis elemental sentido práctico, os primeiros traballos chegan a Buenos Aires con ese asunto sen resolver, pois a corrección da lingua sobre as probas de imprenta producirá non só un atraso no proceso de edición senón un grave quebranto económico. Puente, ao borde da desesperación, visto que en Galicia non se dá nomeado unha persoa para «a debida unificación da ortografía e do léxico», ofrécese a buscala en América, pero esixe que ese labor estea «suxeto as definitivas definicións que acorde vosté, por sí ou cos autores dos traballos» (carta a R.O.P., 20/12/1955). As persoas citadas como idóneas para ese labor de revisión son Ramón Piñeiro en Galicia e Lois Tobío en Montevideo.

Por fin, na primavera do ano 56, tras unha carta case cominatoria do promotor (carta de M.P. a R.O.P., 27/04/1956), deciden actuar. O 22 de maio de 1956 asinan en Ourense uns *Acordos pra a unificación lingüística das colaboracións da Historia de Galiza, dirixida por Don Ramón Otero Pedrayo*⁵, que editamos en

⁵ Ben documentados, tanto no Arquivo Francisco Fernández del Riego coma no Fondo Ramón Otero Pedrayo da Fundación Penzol. No primeiro consérvase a copia manuscrita en que Aquilino Iglesia recolleu as decisións.

apéndice e nos que xogou un importante papel Aquilino Iglesia, o filólogo do grupo.

Na documentación consta un texto da súa autoría que a todas luces foi preparado como pronunciamento previo ou proposta para o debate, *Normas prácticas para la unificación ortográfica de las colaboraciones destinadas a la «Historia de Galicia» que dirige D. Ramón Otero Pedrayo*, que tamén editamos neste volume. Nelas Aquilino Iglesia decide propoñer unhas normas apropiadas para resolver a situación creada para unificar a lingua desta obra en concreto, diferentes das que el mesmo proporía de modo xeral para o galego literario do seu tempo de acordo co seu ideario lingüístico. Na súa proposta «práctica», sen renunciar á «dignificación de nuestra lengua», para facilitar a tarefa de escritores e lectores, procura a maior simplicidade e non afastarse moito das normas castelás que uns e outros coñecen; ao mesmo tempo, propón a harmonía coas outras linguas romances, no sentido de preferir as formas plenas e máis próximas á etimoloxía consonte a evolución tradicional, descartando solucións fonéticas populares irregulares ou non xeneralizadas, adoito marcadas social ou dialectalmente; rexeita o diferencialismo como divisa, sobre todo se se usa para fuxir da coincidencia co español, e recomenda ser parco no rescate de «formas históricas caducadas»; sostén que se debe respectar a forma culta dos neoloxismos tomados das linguas clásicas; e advirte de que a ortografía non debe esforzarse en ser fonética ata os últimos extremos. En suma, «Aconsejamos en general el empleo de formas vivas, en las variantes más correctas en relación con su etimología, si es que las tienen, siempre dentro de un sentido de dignidad y lejos de una estraña pretensión de casticismo» (AIA, *Normas*: 2).

Estas ideas lingüísticas non difiren moito das que, por consenso, se plasman nos *Acordos*, un texto no que se toma posición sobre maior número de cuestións e nalgúns aspectos se opta por solucións diferentes das propostas por Iglesia Alvariño. El foi o encargado de tomar nota das decisións e de darlles forma, de modo que é o autor material do documento colectivo; un texto que con posterioridade aínda correu en copia, cando menos entre algúns autores —acaso ausentes no conclave ourensán?—, para ter a garantía de conformidade total: «Recibín o seu recado e deixéi as copias a Pedret i a Bouza, asegún me indicaba. O día 27 ou 28 quedóu Fermín a facelas chegare a súa man, anotadas ou non. No me parece que hax moitas diverxencias. De habelas, tomaráanse como firmas

os criterios da maioría, visto que se trata de normas prácticas» (carta de A.I.A. a R.O.P., 21/06/1956).

Os *Acordos* mostran un modelo de galego escrito concordante co que subxace na «normativa Galaxia», que constitúe a referencia básica durante as décadas dos 50 e 60 do século XX. Unha proposta moi afastada da contida, no fondo e na forma, na *Consideración encol do traballo de don Aquilino Iglesias [sic] Alvariño, «A lingua gallega. Historia do seu vocabulario»* con que, como veremos, os informadores contactados por Manuel Puente en Buenos Aires rexeitan este capítulo (vid. apéndice). Dous idearios lingüísticos confrontados.

PER ARDUA SURGO

A encomenda feita a Aquilino Iglesia Alvariño, certamente, non era doada, e moito menos no breve espazo de tempo de que dispoñía. Á escasísima tradición de estudos sobre as características da lingua galega de todos os tempos, e nomeadamente de etapas recuadas do idioma, únase na altura dos 50 a ausencia de fontes históricas transcritas das que se puidesen recadar datos suficientes. O propio Otero disuade a Manuel Puente de dedicar tempo e recursos a editar os Cancioneiros co argumento de que «hoxe non hai eruditos galegos capaces de pôrse á impresión do Cancioneiros que xa están mañificamente editados por os portugueses e aínda van a selo millor», cando «Pra facer a historia de Língua compre publicar moitos textos galegos aínda na mesma Galiza non citados por os eruditos» (carta de R.O.P. a M.P., 03/05/1952). A sólida formación e as altas capacidades do autor non abundan por si soas para superar o reto no ermo da ciencia lingüística galega da época. A principal dificultade está, xa, na non dispoñibilidade de recursos e de fontes para realizar a investigación básica, que logo debería permitir esa aproximación á historia da lingua galega.

Descoñecemos o teor da encarga feita a Aquilino Iglesia Alvariño, probablemente imprecisa, e o alcance do seu compromiso, mais todo indica que no seu plan de traballo nunca estivo facer unha «historia da lingua galega». No vasto océano de perspectivas que abría ante si a temática lingüística optou por unha opción posibilista, a de acoutar o campo centrándose no léxico; unha escolla que cadra perfectamente coas súas ideas lingüísticas pois, admitido que as linguas

cambian de forma constante e natural, por múltiples causas que determinan o seu ir e vir, «o estudio cabal do seu vocabulario é o que mellor nos enséñan as repercusións nela dos acontecementos históricos da xente que a fala» (AIA: 14)⁶. Axudaban os seus propios intereses como investigador, como creador e como tradutor, que o facían estar máis atento á forma e significado de palabras e expresións, nunha situación de variación lingüística que permitía mostrar a riqueza do acervo galego de raíz tradicional e asemade valorar a súa especificidade, vencellada á cultura ancestral, fronte a outras linguas. Axudaba tamén o feito de que, na súa febleza, a tradición lexicográfica galega era algo máis consistente cá gramatical e, por suposto, cá sociolingüística ou da historia social do idioma; e que a súa formación clásica e humanística, adquiridas no Seminario de Mondoñedo, eran un bo reforzo para, aproveitando os grandes avances da filoloxía románica, alentar a pescuda da mudanza diacrónica de formas e significados. Por outra parte, a concreción do léxico permite exemplificar con abundancia de exemplos ilustrativos o acontecido na historia do idioma galego sobre a base dun esquema expositivo compatible con outras linguas románicas de descrición máis avanzada.

A este respecto cremos significativo o contido dos dous capítulos iniciais, que nesta edición aparecen agrupados baixo *I. [O camiño histórico da lingua gallega]*. No primeiro sintetiza o que daquela podía dicir de historia da lingua galega; no segundo, máis extenso, fai unha revisión crítica completa de todo o producido sobre o galego, con especial atención ao léxico. No primeiro establece o fío histórico que axuda a explicar como e por que un latín que non debía ser moi diferente do espallado no Imperio, rompendo en ondas sucesivas a uniformidade, foi modificando a súa fasquía en Galicia; xogan nese proceso e nos seus resultados tanto o carácter dos nosos devanceiros e da súa sociedade, basicamente labrega e mariñeira con pouca vida intelectual, coma a influencia da igrexa evanxelizadora, das elites dominantes —autóctonas ou foráneas— e o grao de regularidade do cultivo escrito. No segundo, o científico preocupado polo método propón unha viaxe polo estado da arte, facendo reconto e exposición crítica das fontes bibliográficas que poden servir como punto de partida, tanto das nacidas á luz das «escolas romanistas, empeñadas en erguer o gran

⁶ Usamos esta convención para as citas tiradas de *A lingua gallega*.

mundo do Latín Vulgar sobre os restos das linguas romances», coma das anteriores, mesmo sen descoidar as que «se viñan facendo con menos acerto que boa intención» (AIA: 7). Un estado da arte deficitario que, en última instancia, é unha consecuencia da historia social da lingua descrita no capítulo anterior. Estes son os marcos en que hai que entender o traballo que se propuxo realizar. Dío ben o seu título cun subtítulo restrictivo: «A lingua gallega. Historia do seu vocabulario».

Atopámonos, certamente, diante da obra dun filólogo que se esforza tanto por coñecer e considerar a obra dos seus antecesores en Galicia coma por pórse ao día dos notables avances da ciencia lingüística do seu tempo, por máis que advirta que nalgúns aspectos camiñe tartariñando; dille en carta a Otero, cando este xa está agardando pola primeira revisión do texto: «Se non hai tanta presa como parecía, revisarei o traballo por enteiro. Non hai cousa que se arme sobre fundamentos tan quebradizos coma os estudos de filoloxía e lingüística. Sempre se están a renovar» (carta de A.I.A a R.O.P., 02/08/1954). Mais tamén estamos diante da obra dun filólogo que, para cumprir coa súa encomenda, confía máis na lingua falada ca na lingua escrita: a primeira é popular, con tradición, cambiante, natural, viva... fronte á segunda, academizante, con tendencia á uniformización e cun alto grao de artificio.

O SEU DESEMPEÑO

A achega elaborada por Aquilino Iglesia para contribuír á *Historia de Galiza* estrutúrase en seis partes, ademais da dedicada á bibliografía. A primeira, xa mencionada, contén uns preliminares necesarios; as outras cinco están dedicadas a desenvolver, nos sucesivos capítulos que as integran, a historia do léxico galego. A concepción global móvese entre un manual de ciencias do léxico —con atención á lexicografía, lexicoloxía e onomástica— e unha aproximación aplicada á descrición sincrónica e diacrónica do léxico galego, mostrando como todas as categorías, procesos e relacións expostas se verifican ao longo da súa historia e da súa combinatoria resultan os trazos distintivos do sistema.

A *Introdución* ábrese con esta afirmación, a modo de axioma, «Ven o gallego do latín trasplantedo a Galicia». Dun lado presta atención a que se trata dunha

lingua non autóctona, que precisa dun tempo e dun proceso de implantación no novo territorio no que foi transplantada; doutro a que esa nova terra de cultivo era Galicia, con características sociais, orográficas e culturais propias, que terán a súa transcendencia no arraigamento da nova lingua e na súa acomodación neste ecosistema; e doutro, finalmente, ás vicisitudes históricas, internas, desa lingua que se vai transformando ao longo do tempo, primeiro mentres se naturaliza e logo xa convertida en lingua galega, en mudanza permanente, no tempo e no espazo. Mostra canto importan os avatares históricos (a romanización, a cristianización, a ocupación sueva, a construción dos mosteiros, a invasión musulmá, a reconquista, a peregrinación a Santiago, o dominio de Castela...); concede unha atención especial ao tipo de sociedade que a fala e aos usos maioritarios que fai popularmente dela, mesmo no plano oral; e non desatende a importancia dos usos elevados e da escrita, considerando no só o grao en que ocorren senón tamén o tipo de cultivo. Neste marco dá unha interpretación controvertida sobre o esmorecemento do cultivo escrito do galego á fin da Idade Media e sobre a penetración e instalación do castelán en Galicia. Todo o relativo á castelanización foi motivos de rexeitamento dos promotores porteños.

No capítulo dedicado ao estudo do galego sinala con perspicacia como nun breve treito temporal se producen o rexurdimento literario, que trae consigo as primeiras gramáticas e vocabularios convencionais, e axiña «dúas novas que avivaron un tanto estes estudos. Unha foi a da (re)aparición da lírica medieval gallega (...), e outra, a da nova ciencia lingüística, que viña a poñer unhas novas bases pra o estudio dos fonemas e do vocabulario» (AIA: 7). Tras unha intensa pescuda, no seu breve relato remóntase a contribucións anecdóticas, coma a do bacharel Olea, e a frei Martín Sarmiento, para logo facer unha exposición crítica dos dicionarios, vocabularios e glosarios publicados entre 1863 e 1952, data de redacción do capítulo; con todo, consigna, nun plano secundario, os avances paralelos no campo da gramática sincrónica e diacrónica, dialectoloxía, onomástica, etimoloxía, ortografía e estilística nun espazo cultural máis alargado. Con atención desigual, por razóns obvias, nese percurso detense tanto en dicionarios coma o de Rodríguez (1863), Cuveiro (1876) ou Carré (1928, 1931), coma en obras menores, por exemplo o vocabulario que inclúe a gramática de Mirás (1864) ou o glosario que acompaña *Cantares Gallegos* (1963); é importante sinalar que non esquece nin os vocabularios que inclúen adoito as

edicións da lírica medieval nin os que recollen voces da lingua falada en pequenos dominios, publicados en revistas como *Nós* e *CEG*.

Nos comentarios sobre as diferentes obras percíbese xa en parte o seu ideario lingüístico: no eloxio a Mirás por «transcribir os matices fonéticos según o lugar en que fixera a recollida, cun novísimo sentido do seu labor» (AIA: 8) e ás obras que ofrecen «contido popular e vivo» ou achegan voces populares das diferentes comarcas; na aceptación, discreta, de que o vocabulario de Filgueira *et alii* (1926) «si se editara como era debido, tería a súa importancia. Ten de novidade o feito de presentar un sinnúmero de neoloxismos analóxicos, non rexistrados en ningures e sigue a tradición de dar preferencia á formas históricas vencidas» (AIA: 9), é dicir, crea dentro do sistema e recupera variantes populares tradicionais; na crítica ao carácter «libresco» dos dicionarios de Rodríguez (1963), de Cuveiro (1876), durísima, e da RAG (1913-1928). Repárese na frase lapidaria (cursivas nosas) con que remata o comentario do derradeiro: «Quedou parado na voz CATIVO, e, no que vai feito, aspira á ser un dicionario de autoridades. Procura recoller mellor que ningún outro os distintos sinificados e a fraseoloxía de cada palabra; pero continúa co defecto de ser moi libresco, cousa moi de notar tratándose *dunha lingua en que o máis e o mellor non está nos libros*» (AIA: 9).

Arrinca neste punto o desenvolvemento do estudo do vocabulario galego e a súa historia, na súa complexidade:

O vocabulario gallego é unha tulla inmensa de palabras vellas e novas, de bos ditos e bocaladas, de palabras comús e de palabras enrevesadas, de palabras secas coma paus do forno e de palabras espresivas, cheas de humor e agarimo. Resulta ademáis que nada é máis cambiante que o ir e vir deste vocabulario, que se está sempre á facer e refacer, que é sempre o mesmo e sempre é distinto. Pero, por enriba de todas estas cuestións, a que os amantes da lingua de Galicia senten, sobre todo, é a do orixe deste vocabulario. De onde veu cada palabra. En que intre pasou á nosa lingua. Outro problema relacionado con éste, anque non é tan vivamente sentido, é o dos cambios de sinificación que vimos que experimentan as palabras. Saber cándoo, cómo e por qué unha palabra cambia de sinificación é conocer o máis interesante da súa propia vida (AIA: 20).

De acordo co método científico, a modo de marco teórico, en (II) explica conceptos básicos, interpreta a variación lingüística e expón procesos de mudanza,

ao noso xuízo cun dobre obxectivo: tentar asegurar a correcta comprensión do que vai describir a continuación e situar a caracterización do galego na máis absoluta normalidade comparada, xa que os resultados particulares son debidos ao cumprimento de procesos universais.

En (III), a parte central e máis extensa, aplica os presupostos anteriores a expor como nacen as palabras e como se amplía o sistema léxico dunha lingua, en definitiva como se produciu a *Renovación do vocabulario* galego, a partir do fondo primitivo «formado polo latín vulgar de Galicia» —común de modo xeral na Romanía—, fragmentado e levemente modificado polos «substratos nativos que volvían á tona» e os «superstratos dos bárbaros», e mais pola forza renovadora do cristianismo, que o leva a afirmar que «Deste punto de vista o gallego é sobre todo latín cristiano» (AIA: 22-24). Esténdese na necesidade de neoloxismos en todas as etapas históricas, incorporados doutras linguas, xerados totalmente a partir da propia ou só como novidade semántica, aínda que advirte de que «nos chegan tódalas novedás por intermedio da lingua oficial, considerada como espello de ben decir e inculcada en tódolos centros de cultura: na escola, no instituto, na universidá, nas prácticas da vida civil, militar e relixiosa, todas elas fontes de neoloxismos. O gallego, deste xeito, non sólo se vai enchendo de neoloxismos, senón de palabras castellanas, que non é a mesma cousa» (AIA: 27). As vías para ampliar o vocabulario dunha lingua son só dúas, a importación e a creación propia. A primeira introduce palabras provenientes doutras linguas, diferentes ao longo da historia, entre as que atopan un lugar especial, polo seu carácter, os tecnicismos provenientes das linguas clásicas e, polo seu número, as que proceden do castelán ou doutras linguas modernas a través deste. Na segunda recórrese á composición ou á derivación, e dentro desta máis á sufixación cá prefixación; fóra delas, están a renovación semántica e a onomatopea.

No seu percurso espráíase en mostrar os recursos galegos para cada procedemento ao longo da historia, con abundante exemplificación e comentarios: un verdadeiro manual. Critica aos puristas «que quixeran unha lingua firme nas formas que se lles antoxan máis belas, como si se tratara dun fermoso mármore» (AIA: 27); tamén aos que, apelando a destempo á fonética histórica, pretenden disfrazar os castelanismos con solucións —como *tornelo*— «que repunan a todo gallego-parlante por estar fora da concencia lingüística común» (AIA: 29). E ironiza sobre os escritores que se perden «nunha penosa labor de restauración

histórica, coa pretensión infantil de acubillar a nobreza da antiga lingua de Roma», empeñados en tornar o culto vulgar, «pra un vulgo minoritario de eruditos que conoza catro leises de fonética, a non ser que escriba pra os señores Condes de Betanzos ou Monterrey» (AIA: 30). E non se libran os que «botan mau do portugués —“tú que non podes, lévame ás costas”—, co que can nunha servidume moito meirande» (AIA: 29), en alusión á debilidade da posición do portugués para liderar a creación neolóxica no concerto das linguas de cultura occidentais. A permisividade respecto do castelán (ata certo punto) e este comentario sobre o portugués tampouco gustaron aos promotores porteños.

En (IV), baixo o expresivo título «A vida íntima das palabras» expón os diversos procesos que, ao longo da historia dunha lingua e da comunidade que a fala, poden conducir a cambios na súa forma ou no seu significado. Non se refire nel ás mudanzas debidas á actuación das leis fonéticas que actúan de modo xeral, senón aos procesos aparentemente anómalos: trátase de estudar «algús aspectos da loita xorda que se libra entre as palabras por razón da súa forma e do seu significado, o principio de constante renovación que radica no fondo de cada individuo e de cada sociedade, e os secretos camiños que sigue». Unha vez máis o aparato teórico desenvolto pola lingüística do seu tempo serve de marco para expor, de xeito certamente suxestivo, con exemplos galegos, os procesos descritos.

En (V) analiza o elemento intelectual e o afectivo para mostrar, como di o título, «A lingua, espello da cultura e da sensibilidade». A primeira aproximación céntraa un aspecto que considera da maior importancia: o feito de ser o galego unha lingua popular de labregos e mariñeiros explica a riqueza de substantivos concretos, capaces de discriminar entidades por múltiples matices (forma, cor, idade, uso, destino...), e tamén a multiplicidade de denominacións, e aínda o cruzamento e falta de univocidade entre estas; pola mesma, a carencia de estudos científicos e técnicos e dun desenvolvemento literario e filosófico, privan o galego de crear termos abstractos e de procurar terminoloxía propia. Na análise do elemento afectivo detense sobre todo no formulismo social asociado ao tratamento, no eufemismo, na interxección e na onomatopea.

En (VI) «A lingua, espello da historia» expón, case a xeito de conclusión, que todo o anterior está, en definitiva, condicionado pola historia, desde a aparición da lingua nas fondas crises políticas e sociais na Galicia tardorromana e altomedieval, ata a profunda transformación provocada pola industria e as novidades

contemporáneas espalladas polos medios de comunicación. Analiza as causas de «morte» das palabras, unhas de carácter estritamente lingüístico, que se poden explicar por reaxustes dentro do sistema, e outras de carácter social: «O enemigo número un do vocabulario é, con moito, o cambio da sociedade, dos usos, costumes, afeños, útiles de cociña, etc.» (AIA: 93).

MOTIVOS DUN DESENCONTRO

Os correspondentes americanos quedaron decepcionados co capítulo dedicado á lingua, no fondo e na forma. Consideraron que o contido e o ton non respondían ao ideario que impulsaba a misión patriótica e que o modelo culto empregado na redacción era a plasmación manifesta do anterior. Non cuestionan en ningún momento, e así o din expresamente, os aspectos científicos e técnicos do traballo, que estiman de altísimo mérito. O feito é que se negan a publicar o traballo nese estado e instan a Otero a que, deixando de lado «nobres razóns de polidez pra co autor e de respecto a liberdade de pensamento do mesmo» (carta de M.P. a R.O.P., 20/12/1955), exerza de director da obra e lle pida a Aquilino Iglesia que o modifique ou que, non estando este disposto, busque outro autor que tome sobre si a encarga dunha nova redacción.

Algúns problemas advertira xa don Ramón, que en carta a Puente de fins do ano 53 (21/12/1953, citada máis arriba) afirma non lle poder enviar ese capítulo porque el e Ferro estiman que cómpren algunhas modificacións e que esperan poder convencer o autor; de aí deben proceder as primeiras modificacións, coma a de avirse a cambiar «gallego» por «galego», tras responder «No me importa pouco nin moito que no meu traballo se leya galego ou gallego. Son o primeiro en non estar moi seguro como se debe decir» (carta de A.I.A. a R.O.P., 18/01/1954). Á parte de cuestións formais coma a anterior, a petición de Otero, en calidade de director, non debeu de ir no sentido de reconsiderar a orientación e refacer o capítulo senón no de completalo cunha parte final que cadrase co alento da publicación. Só así se entenden as palabras do autor, no remate da carta mencionada:

Non sei si lle teño dito que non hai cousa que máis me teña arrepentido que de facerme cargo dese traballo, nin me salíu outro das mans do que menos satisfeito estivese. Tendo en conta que o gallego ten pouco que ver coa Idá do Ferro e que mellor se acompasa co correr das rúas de Compostela, se o quixera deixar fora do primeiro volume pareceríame ben. E si llo queren encargar a outro, parécese mellor. Penso velo a coarta feira que ven. Según o que me diga, faréi ou non ese final do *Porvir do Galego*, que sabe vosté que non está na lingua, senón na xente.

A conversa debeu correr ben pois Aquilino Iglesia chegaría a redactar «O porvir do galego», que editamos como anexo neste volume. A correspondencia dese ano mostra ata que punto se sentía apremado pola carga do compromiso adquirido, a propia insatisfacción, os ritmos impostos polo seu rigor metodolóxico e a exigüidade dos prazos. Por fin, no verán anúncialle ao director que xa o ten rematado e que llo quere dar en man, mais non aínda plenamente satisfeito no seu desempeño, ávido de cumprir coas expectativas depositadas nel polo patriarca das letras galegas, afirma: «Se non hai tanta presa como parecía, revisaréi o traballo por enteiro» (carta de A.I.A. a R.O.P., 02/08/1954).

Os motivos do desencontro posterior co grupo porteño exponos Manuel Puente na mesma carta en que traslada non só a súa «magoante impresión» persoal e do grupo de «amigos patriotas a quenes teño ao tanto de tudo o referente a Historia», senón un informe solicitado para a ocasión a «amigos que xulguei competentes e de ánimo sereo». Segundo este documento non asinado:

1. Ao traballo fáltalle a «quentura patriótica» que debe ter o conxunto da obra e que debe ser compatible coa necesaria «rixidez técnica» e coa «serea e fidel ouxetividade». En lugar de acender o espírito dos galegos e de darlles pulos para traballaren a prol da súa patria, transmite derrotismo e produce un efecto deprimente.
2. O autor non manifesta unha posición de defensa fronte aos castelanismos léxicos. A súa exposición «Deixa no lector unha idea de probeza da nosa lingua e de non ser preciso o conservala por estar superada con amplitude pola lingua castelán». Desde o punto de vista dos críticos, falta unha actitude proactiva en defensa da lingua galega tendente a garantir un futuro mellor, pois a «nosa obriga ten de ser o mantela, fortalecela e doarlle esprender». Chegan a lanzar a sospeita de que non fose feito para esta

ocasión senón para filólogos e estudantes de filoloxía, pois non atopan xeito de conciliar «o ton “derrotista” que o caracteriza» co lugar especial dentro dunha «obra de alento patriótico galego, como ten de sere isa». A ausencia de confrontación cos castelanismos, entendida como pasividade e aceptación, lévaos a afirmar: «Ben se pode dicir que ise traballo mesmo parecera feito por un filólogo hespañol como capitol encol da lingua galega destiñado a unha obra de técnica lingüística de eisaltazón do idioma castelán».

3. Tampouco lles aprace a referencia ao portugués co dito «tú que non podes, lévame ás costas» (AIA: 29, xa mencionado), duramente interpretado como «un xeito parvo de desprezar» este idioma.
4. Na forma, resulta inaceptable «a cantidade de castelanismos do que istá pragado». No ideario lingüístico dos informantes non se fai distinción entre verdadeiros préstamos do castelán e «verbas comúns aos idiomas galego e castelán», posto que «no afebramento do traballar pra ceibar a nosa lingua das podentes poutas da lingua castelán é patriótico o desbotallas en tudolos casos nos que taes verbas podan seren supridas por outras de craro enxebrismo galego». Acompaña o texto un anexo con «algunhas verbas» que, a xuízo dos redactores, deberan ser substituídas polas que se indican. A análise da listaxe é indicativa por si mesma: algunhas son efectivamente castelanismos moi frecuentes ou xerais no galego falado (*siglo, castellana, cristiana, aldeano, hacienda, hasta...*: 19 %); outras son dialectalismos (*lengua*) e/ou poden ter explicación dentro do galego, nalgún caso exposta polo autor no texto (*sale, solo, solamente*); o 70 % son palabras que coinciden formalmente en galego e castelán (*subía, alegría, renovadora, poderosa, imitación, unidos...*).

Certamente non había modo de conciliación posible, salvo redactando outro texto diferente desde a raíz. Colisionan a presentación do científico que observa o obxecto de estudo e describe sen disimulo nin artificio os feitos —non afecta ao caso se sempre acerta coa interpretación correcta ou non—, e o desexo dos que quixeran un texto apoloxético ou un proxecto transformador que permitise mostrar ou albiscar unha realidade diferente. Confróntase tamén o modelo lingüístico de quen deposita todo o seu creto na lingua como creación popular —cos seus máis e os seus menos, coas consecuencias de todas as vicisitudes da

comunidade que a fala e a transforma cada día— e o ideario lingüístico dos que consideran que as elites culturais teñen o deber de intervir para «reconducir» a lingua e facer que se distancie o máis posible do castelán, non só escollendo opcións diferencialistas entre variantes do diasistema senón inventando falsas formas sen apoio documentado no devir histórico.

O certo é que o director lle traslada ao autor a recomendación de que modifique o seu traballo e este comprométese a facelo, coa mesma disciplina con que accedera xa aos primeiros cambios a requirimento da dirección ourensá do proxecto. Non é doado saber en que termos foi transmitido o recado nin o alcance da aceptación. As alusións na correspondencia tanto se poden referir á forma, en aplicación das normas de unificación aprobadas en 1956, coma ao contido e orientación; de xeito sintomático o autor fala de «*corrixir* canto antes» o traballo e o director comunica ao mecenas que «pronto terá *refeito*» o traballo (21/06/1956 e 08/07/1957, cursivas nosas). Con todo, tras unha nova conversa, parece que a solución se encarreira cara a un novo texto, que xa non formaría parte dos primeiros volumes. Así lle traslada a novidade don Ramón a Manuel Puente (8/10/1957):

Somente duas letras. Xa lle escribirei mais de vagar. Falei longamente co autor proposto pra a Historia da Língua. Mostrouse leal galeguista, reconecendo sua posición e disposto a facer un estudo novo, cheo de verdade, vida e entusiasmo. Ninguén duda da sua competencia. Temos por disgraza poucos filólogos na Nosa Terra. Noso amigo precisa de tempo pra o seu traballo. Agora sintese fondamente con nos e con noso alento.

Eu propoño que se editen os primeiros volumes deixando pra o século once ou doce o ensaio sobre a língua. (...) deixando a Língua pro tempo en que apareza. Con elo se non crebanta o rigor histórico e pode noso amigo en un ano conferir, agora ben e con espírito, o seu compromiso. Atopeime emozado.

A nova redacción do capítulo nunca chegou. Puente reclamouna con insistencia en máis dunha ocasión. Na primavera do ano 61, Aquilino Iglesia aínda escribe satisfeito de que, por fin, en América se vaian dar ao prelo os primeiros volumes da obra que permite cumprir co mandato de Castelao e aliviado de non ser el causa de máis demora. Canto á historia da lingua, «son o premeiro en desear ve-la feita; pero feita como eu a vou pensando, ô meu xeito (...). Ende que

remate co dicionario, daréi comenzo a esa hitoria, da que non é máis que un andar a tentas o que teño feito. Quizaves pra dentón esteña de máis o que agora se me pide. Non importa. Se vivo, fareino» (carta a R.O.P., 30/04/1961. Infelizmente, uns meses máis tarde, o 29 de xullo de 1961, Aquilino Iglesia Alvariño falecía de modo repentino á idade de 52 anos. Galicia perdía un bo filólogo e o capítulo dedicado á Historia da Lingua nunca daría visto a luz.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- CONSELLO DA CULTURA GALEGA (2021): *Proxecto Epístola. Lois Tobío Fernández*. (http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistolario.php?epistolario=10267).
- FERNÁNDEZ SALGADO, Xosé A. (2018): «Dámaso Alonso e a lingüística galega a partir da súa correspondencia (1943-1946) con Ramón Otero Pedrayo», *Revista de Filología Románica*, 35, 242-263. (<https://doi.org/10.5209/RFRM.61696>).
- GARCÍA DE DIEGO, Vicente (1909): *Elementos de gramática histórica gallega (Fonética-Morfología)*, Burgos, Hijos de Santiago Rodríguez. [Ed. facsimilar Anexo 23 de *Verba*, Santiago de Compostela, USC, 1984].
- GARCÍA DE DIEGO, Vicente (1946): *Manual de dialectología española*, Madrid, Instituto de Cultura Hispánica.

II. HISTORIA DO VOCABULARIO GALEGO

NOTA EDITORIAL *

DOI: 10.17075/fmfhv.2021.004

* O responsable da edición, respectuosa co orixinal e co ideario de Aquilino Iglesia Alvariño, ofrece o seu labor e esta documentada nota editorial, que non desexa asinar. Accedeu, porén, a que fose acomodada á normativa actual [*Nota dos editores*].

Coido —e espero— que o interese hoxe deste traballo sexa un interese histórico que se atopa no esforzo do autor por emprega-la lingua viva da súa época ó través da súa «dinificación» no convertela en lingua escrita, unha cousa que hoxe se non pode recuperar. Rosalía escribiu *Cantares Gallegos*, onde se atopa aquel coñecido poema «Castellanos de Castilla, / tratade ben ós gallegos: / cando van, van como rosas;/ cando vên, vên como negros» e aquel outro que comeza «Castellana de Castilla»; o Borobó escribiu, na segunda parte dos cincuenta, que os paisanos chamaban ó A. o «Señor das palabras» e neste traballo e n' *O porvir do galego* atópanse algunhas reflexións do autor; todo isto amosa que unha cousa é o que falan os galegos e outra o que escriben os escribidores.

Consérvase este traballo nunha copia mecanografada feita por alguén que non sabía escribir aló moi ben á máquina; atópanse moitas letras esmagulladas, o que non sempre facilita a súa identificación, e mancan outras; ademais, hai que ter en conta as dificultades, para quen non saiba escribir á máquina, para poñer-las acentos e outros signos diacríticos, cando os hai, para darse conta dos lindeiros desta copia.

Debeuse rematar de facer en Pontevedra polo ano 1952. A meirande parte do traballo debeuse escribir no verán do 1951, na Pedrosa, como amosan certos datos que se recollen no seu texto. Os datos coñecidos son contraditorios. No texto o A. recolle un traballo de Álvarez Blázquez, publicado no 1952 —e na bibliografía cítanse obras publicadas nese ano—, pro tamén di que está á saír unha nova edición do dicionario de Carré Alvarellos, que se publicou na Coruña no 1951.

O A. corrixiu a copia mecanografada no seu contido e fixo algunha outra corrección por riba, pero hai tamén outras intervencións alleas ó autor. Na primeira páxina atópase unha nota de man de D. Ramón Otero Pedrayo que di o seguinte: «Neste traballo o imprimire todo o que dí *gallego* pónase sempre *galego*. De acordo co autor. R. Otero Pedrayo». Quizabes, completou a súa afirmación coa cancelación dos *-l-* que agora eran de máis.

Fixo este traballo, deste xeito, unha longa e duradeira viaxe de ida e volta a Bos Aires, con parada en Ourense. Neste intre recolléronse nel outras intervencións. Outra man, a meu ver, subliñou aquelas palabras que coidaba que eran castelás. Cando tornou ás mans do A. —anos despois— quedou no sobre e, durante algún tempo, estivo perdido. O A. non se volveu a ocupar do mesmo e morreu no 1961. Cando se publicou o primeiro volume da *Historia de Galiza*, dirixida por D. Ramón Otero Pedrayo, no 1962, aínda se mencionaba o seu nome como un dos colaboradores de dita obra¹.

Hoxe é xa un ben mostrengo afirmar que quen dixo copia dixo falta e esta afirmación lévase ata o cabo, recoñecéndose que aínda un autógrafo dun autor é unha copia da obra que o mesmo ten na súa cachola. Deste xeito lexitímase a edición crítica e, polo tanto, as correccións do texto deixado polo autor feitas polo editor. As discusións versan, entón, sobre os lindeiros desta intervención do editor, e remátanse co recoñecemento de que o importante é que se poida deslindar ben entre o que o escritor escribiu e o que o editor ameceu.

Mais para facer unha edición crítica convén ter unha norma e é coñecido que o galego non tivo o seu Pompeu Fabra e que cando alguén intentou selo polos anos 60 —a primeira edición deste primeiro intento é do 1966—, era xa tarde; ademais, non naceu desta actividade unha gramática normativa, mais dúas, contrapostas, e as razóns que puido te-lo autor das mesmas para facer unha e outra trocáronse co tempo en paixón, en sentimento, en afectividade, dificultándose, deste xeito, os anxeios de ter unha lingua común galega².

Partindo do feito de que na copia conservada deste traballo hai erros, mantense o seu texto coas súas vacilacións, que na meirande parte atopan unha explicación no texto do A.

O A. reflexa unha maneira de pensar que se pode resumir de maneira clara, xa que era común naquel tempo. O galego é unha lingua falada por labregos e

¹ *Historia de Galiza*, redactada baixo a dirección de Ramón OTERO PEDRAYO. Volume. I. *Introducción. Primeira Parte* (1962: XXII): «Aquilino Iglesia Alvariño, o poeta do grave espertar saudoso das esencias contidas nas cousas, e dono da arte de chamar na porta do misterio das verbas».

² Ricardo CARBALLO CALERO, *Gramática elemental del gallego común* (1976²: 7): «Esta Gramática fue concebida y ejecutada originariamente en circunstancias que aconsejaban un esfuerzo para describir de forma elemental los caracteres fundamentales del gallego común, aunque este gallego común, en 1966, fecha de la primera edición del libro, fuese más una aspiración que una realidad».

mariñeiros polo que podería dicirse —tirando un pouco por ela— que os que falaban en galego non sabían ler nin escribir, e os que escribían en galego non o falaban. A lingua escrita é reflexión e escolleita e, deste xeito, a lingua falada e a lingua escrita sofren da situación de divorcio na que se atopaban. A lingua falada non pode mirarse no espello da lingua escrita e esta deixa de apoiarse na lingua falada, corréndose o perigo dunha separación total entre ambas e dúas. Lingua escrita e lingua falada deben camiñar xuntas. Se se quere, dende a Ilustración, aínda que coído que desde que se contrapón o campo á vila, recoñécese tamén a superioridade da vida vilega e, dentro dela, a súa cultura superior. E aínda que a cultura nace da tarefa propia do labrego —a cultura dos campos—, o certo é que se ve na lingua escrita a guía que dirixe a lingua falada, que é onde nace e se renova a lingua.

Fálase moito da violencia física, o que leva a algúns a arredar civilización e cultura; en prol da civilización vemos como hoxe se acaba fisicamente cos pobos indíxenas que aínda perviven, mais tamén a cultura ten efectos non menos deleterios cá civilización, aínda que sexan menos evidentes. Cando o A. escribía estas páxinas na aldea que o vira nacer, aínda non chegara a ela a luz eléctrica. A defensa que o galego atopaba na ignorancia da letra escrita de quen o falaba desapareceu coa extensión da electricidade e coa difusión, anos despois, da televisión, tamén en galego —os tempos cambiaran—: non sei moi ben se foi un ben ou un mal, pro tales feitos provocaron cambios radicais que o A. non podía imaxinar. Os historiadores teñen sempre que alonxar de si o anxeio de adiantalo futuro.

Na situación daqueles anos, máis ben os corenta cós cincuenta, o anxeio de dignifica-la lingua falada por medio da escritura explica que non se poidan ter en conta tampouco certas normas ortográficas, fixadas polo A. para os colaboradores doutra obra paralela proxectada naqueles mesmos anos.

Estas normas «máis que en bases lingüísticas, descansan», nun lado, «na necesidade de uniformar a ortografía da nosa lingua nunha obra en que van a colaborar distintos autores» e, doutro, «no facer o máis doada que se poida a lectura (...) á xente que non está afeita a ler galego».

Partindo do feito de que «o castelán é a lingua aprendida da maior parte dos presuntos lectores», o A. afirma o seguinte: «sigo de lonxe as normas desta lingua en contra moitas veces dos meus usos de cotío» —nesta obra que agora se edita

o A. di que as normas do castelán non poden ser aquelas do galego (p. 120)— e na meirande parte toma as normas da *Ortografía Gallega* do Couceiro Freijomil e do Moralejo, apartándose delas, «en casos contados, e sempre por aforrar estorbo ô que escribe e sobre todo ô que lê».

Saliento destas normas algunhas; dun lado están aquelas chamadas a prescindir das articulacións vocálicas indecisas (*a-e*, *e-i*; *o-u*, etc.). «Paréceme vicioso dicir *sacretario* por *secretario*, *médeco* por *médico*, *úneco* por *único*, *páledo* por *pálido*».

Doutro lado, os neoloxismos tomados das linguas clásicas se non deben someter a transformacións ningunhas de acordo con normas fonéticas xa non vivas; había que escribir *rector*, *lector*, *inspector*, independentemente da maneira de seren pronunciadas estas palabras polos galegos. Deste xeito, cando hai formas dobres, «debemos escoller o máis achegado ó latín, non o máis apartado do castelán», isto é, hai que escribir *encontrar* e non *alcontrar*, *acender* e non *alcender*, *cuestión* e non *custión*, *procurar* e non *percurar*, *cincuenta* e non *cincoenta*, *prolongación* non *prelongación* nin *perlongación*. No fondo a lingua escrita é sempre reflexión e, por iso, norma que deba impoñerse á maneira descoidada de falar.

As normas valen para todos e, polo tanto, non convén loitar contra a evolución da lingua no nome dun purismo selectivo nin tratar de combatalo que triunfa na lingua falada —véxase o dito sobor da fortuna dos sufixos -ACTIONE, -ENTIA, -ITIA e -ITIONE— e tratar de escribir *prolongazón*, *plantazón*, *sabenza*, *pacenza*, mantendo unhas regras que hai anos que deixaron de ter vixencia, como cando de *cadeira* se fai *cadeirago* para evita-lo cultismo *catedrático*, por moito que sexa o home da cadeira para os anglofalantes.

Deben preferirse as formas vivas ás caducadas, pro debe facerse «o emprego das formas vivas, montañesas e mariñás dentro de un sentido de dinidá, e lonxe de unha estreita pretensión de purismo»; polo tanto, pódense manter as variantes de cada terra e ilas aínda alternando, pro non debe notarse o «fonema silbante que ten ç e z nas mariñas» e tampouco deben manterse «os nobilísimos arcaismos ourensáns *il*, *ise*, *iste*, *aquil*, que non son tan fortes que Curros non os alternase».

Non me deteño no problema das contraccións que o lector, doutro lado, pode atopar tamén neste traballo, e remato co resumo do A.: «Non empregaremos

ningún apóstrofo. Non empregaremos ningún guión. Empregaremos o circunflexo».

Deste xeito o A. resume a súa posición contraria ó emprego de guións, apóstrofos e os moitos acentos. «Non usaremos máis que dous acentos: o agudo e o circunflexo. O primeiro, como en castelán, e ademáis con función diacrítica en casos de homónimos como *á*: preposición e artigo», xa que o outro acento que tiña que empregarse era o circunflexo, «que debe reducirse ós artigos contraccións». «Ai que tender a botar fora este sino [o apóstrofo] que ó pretender unha escritura fonética acaba por desfigurar a morfoloxía e ser sempre un estorbo. Por eso, escribírase a preposición *de* formando parte sempre dos artigos e dos pronomes de terceira persoa (...) escribírase *de* sempre separado do demostrativo *aquel* e de calquera outra palabra, verbo, nome, etc.».

Para rematar, subliño outras recomendacións: «Sobre as formas dudosas *España-Hespaña*, *irmao-hirmao* penso que a primeira debe escribirse con *H* e a segunda sin ela». Como o galego non ten o fonema de *j*, emprégase o *x* para o correspondente e téndese a substituí-lo *x* do castelán por *s*. «Os cultismos en que apareza, como *exagonal*, *hexámetro*, etc. poden seguir escribíndose con *x*, sobre todo nunha obra como a que se pretende destinada a un lector medio que non terá dificultá na súa interpretación. No tocante a *y*, somos de parecer que se empregue sempre que teña valor de consonante e por facer máis doada a lectura en palabras como *mayo*, *mayego*, *cayo*, pro non cando semivocal: *lei*, *rei*, *cheguéis*», pois, ademais «nos casos de semiconsonante *á ti i á min*, *á min i á ela* son de parecer que non se escriba *i*, sinon *e*».

Estas propostas do A., de todas maneiras, convencen ós convencidos e deixan indiferentes a quen acolle as propostas opostas. Se un le entre liñas as afirmacións recollidas chegará á conclusión, coido eu, de que tales normas non son seguidas por todos e que ó seu lado pode haber outras normas non menos dignas de seren seguidas. Ademais, os criterios non son precisos —¿que quere dicir a dignidade dunha forma?—, tampouco revelan a maneira de escribir de cotío do autor e diríxense ós colaboradores dunha determinada obra e, para rematar, non fixan unha norma precisa se se pode empregar os localismos e aínda alternalos.

Reflexa o A. o pensamento dunha época, que inda se mantén con algúns cambios; mentres hoxe no mundo científico, ó menos, a noción de ánima no home é unha hipótese que non cómpre, como diría Laplace, hai, polo contrario,

unha inflación deste concepto para animar tódalas creacións dos homes; os homes deixan de ter ánima e agora son as sociedades e a lingua as que a teñen; deste xeito fálase máis ben da dignidade dunha lingua e non da dignidade de quen a fala.

Por estas razóns, coido que máis que corrixir ou uniformar o texto nado nunha época histórica bastante ben datada³, convén subliñar os feitos lembrados para comprender as complexas razóns que puideron levar ó A. a solucionar de maneira diferente un mesmo problema, partindo da idea de que a corrección feita —va ilusión— é tan perfecta que recupera o texto non tal como o quixo escribir o A., senón como o escribiu, salvando soamente as erratas de sempre.

Trátase, polo tanto, de fixa-lo texto tal como o deixou o A., coas súas vacilacións ou, se se prefire, coas variantes propias dunha lingua falada. Recupérase, deste xeito, a forma *gallego* que o A. empregou conscientemente neste traballo, tendo ademais en conta a súa tradición literaria; a corrección de *gallego*, levaría ter que corrixir *castellano* en *castelán* e *Castilla* en *Castela*. Corrixíuse, iso si, *castelano* (p. 119) en *castellano*. As mesmas razóns que levan a manter *gallego* neste traballo, levan a manter *galego* en *O porvir do galego*.

Neste primeiro traballo o A. renunciou a tódolos signos que non foran o acento agudo e, deste xeito, atopouse co seu emprego con carácter diacrítico. O texto parece amosalo, xa que a preposición *a* se atopa acentuada á man nun segundo intre. Por iso a corrección, cunha excepción, límitase a uniformar a acentuación, facendo desaparecer dous acentos circunflexos —un deles, paréce-me doutra man: *lê* (p. 103), *ô* (p. 138)— e un caso de acento agudo —o pronome *el*— porque non cómpre; e estendendo de maneira uniforme os acentos, aínda que tamén aquí hai certas vacilacións.

Unifórmase tamén, por razóns circunstanciais, o emprego de *lésico*, *lesicográfico* e *lesicolóxico*; no texto, de forma minoritaria, atópase tamén *léxico*, *lexicográfico* e *lexicográfico*, ás voltas corrixidos á man, poñéndose un *-s-* onde se atopa un *-x-*⁴. Na revista *Euphrosyne*, cinco anos despois da publicación da tra-

³ Para os criterios recollidos e as vacilacións, *vid.* Aquilino IGLESIA ALVARIÑO, *Q. Horatii Flacii, Carmina*. Traducción, prólogo, notas por A. I. A. (Santiago de Compostela 1951), prólogo e «Addenda e corrigenda».

⁴ Na copia mecanografada escribiuse: *lexico*; esmagouse o *x* cun *s* e enriba, á man, escribiu un *s*: *lésico*, inda que non apuxo o acento.

dución dos *Carmina* de Horacio, apareceu unha recensión do Ricardo Silva onde fai esta observación, «Iglesia escribe *lexicológico*, o que julgo ser lapso, uma vez que emprega, de acordo com a fonética do galego, *fraseolóxico*, *mitolóxico*, etc. (com *x* em vez de *g*). No «Índice», porém, distrai-se dessa forma e escreve *lexicografico*»⁵. Uniformo tamén a maneira de escribir *Edá Media* e *Reconquista*, empregando sempre a maiúscula; cando coído que o *A.* se refire ó chamado por antonomasia Renacemento manteño a maiúscula (*Renacimiento*, *Renacemento*), mantendo a alternancia *renacemento* (p. 108, 115, 134) e *renacimiento* (p. 104, 114, 116, 172). Por razóns que non veñen ó caso non fixen o mesmo con *estado*.

Un problema para linguas como a galega é como deben nomearse os galegos que escribiron en castelán; manteño, polo tanto, as variantes *Sarmiento* (p. 101, 104, 106, 108) e *Sarmento* (p. 109, 115).

A razón de ser da corrección de *primaveira* en *primavera* (p. 117) é xa outra cousa. Se é certo que o «mantello e sostenello» non é unha característica dos casteláns, cómpre corrixir o mal feito⁶.

Manteño, polo demais, o texto tal como aparece escrito, coas súas vacilacións, e corrixo soamente as erratas. Dun lado temos, polo tanto, as indecisións, as vacilacións e, doutro, a errata, filla da ausencia dalgunha letra ou da presenza dunha letra de máis; e se a corrección, por exemplo, de *prblmas* en *problemas* (p. 109) ou de *escritoes* en *escritores* (p. 115) é evidente, non sempre é doado face-la distinción cando se corrixen textos alleos.

O Carballo Calero, ó dar conta das preposicións galegas, recolle *desde* —en nota amece *dende*, *dendes*— e *para* —en nota, amece *pra*—, amosando deste xeito as súas preferencias⁷, que pode levar a coidar que formas como *pra* ou *dende* son erratas mecanográficas; os dicionarios poderían facer pensar que *avante* é un arcaísmo, cando estaba naqueles anos máis viva do que coidaba o Valladares, que a cualifica de forma anticuada.

⁵ F. A. RICARDO SILVA, Rec. en *Euphrosyne* (1956) 329 n. 2.

⁶ Para as razóns desta corrección, *vid.* Aquilino IGLESIA ALVARIÑO, «Primavera de Abril y Primavera de Outono», en *La Noche* (18-II-1960); Aquilino IGLESIA ALVARIÑO, «El enredo de la primavera», en *La Noche* (18-II-1960); o primeiro saíu con moitas erratas e o segundo, grazas ó Borobó, perdeu as súas características de resposta.

⁷ CARBALLO CALERO, *Gramática* (n. 2), 246-247.

Indo do máis doado ó máis difícil corríxo *mismas acción* en *misma acción* (p. 126), *brillante* (p. 141) en *brilante*; *su* (p. 146) en *seu*; *analaxía* (p. 153) en *analoxía*; *ducumento* (p. 172) en *documento*; *incomenete* en *incomenente* (p. 195), *rebarando* (p. 195) —non atopei rexistrado *rebarar*— en *rebasando*; *blasfema* (p. 193) en *blasfema*; *decontamos* (p. 200) en *descontamos*, aínda que a primeira se atopa rexistrada con outro significado; *caminos* (p. 199) en *camiños*.

Xunto ás erratas, están tamén as vacilacións, o que explica o respecto cara ó texto fixado polo A., xa que, polas razóns expostas, a escolleita feita polo A. leva a esa situación. Nalgúns casos, acudiuse ó dicionario recollido polo A. para fixalo texto. Estas vacilacións nacen, falando en xeral, do feito de alternar o A. a lingua falada labrega e mariñeira, someténdoa a aquela laboura de dignificación que é necesaria para facela lingua escrita. As dificultades nacen, xustamente, de encontrar o linde desta necesidade.

Tendo en conta isto e o feito de que o A. recoñece, dun lado, que as regras fonéticas son regras históricas e que no galego se atopan palabras que entraron e viviron nel sen galeguizarse (p. 169) e que se podería segui-lo mesmo criterio hoxe, cun pouco de coidado (p. 131), mantense certas formas sen buscar de atopar unha errata —*romano, cristiano, cortesano*—, tendo ademais en conta a distinta evolución do sufixo -ANU na mariña e na montaña (p. 165), da mesma maneira que anque o A. ten preferencia polas formas curtas —*universidá, novedá*—, mantense formas como *romanidade* (p. 100), *cristiandade* (p. 100), *uniformidade* (p. 102). Agora ben, a preferencia amosada polo A. levoume a corrixir *novedáde* (p. 152) en *novedá* e non en *novedade*. A carón do emprego de *clausurar* (p. 173), poñería o emprego de *claves* (p. 120)⁸.

O A. escribe *sul*, presente xa na súa tradución dos *Carmina* de Horacio; corríxo, polo tanto, *sur* (p. 100, 126) en *sul*. Non atopei rexistrado no seu dicionario *patrimonio* (p. 129)⁹, aínda que rexistra *matrimonio*, empregado por Otero Pedrayo.

⁸ Vid. *infra* n. 29.

⁹ O A. ten rexistrado *patrimoniales* nunha carta do 1380 e *patrimonio* noutra do 1402 (CDGH 174). No vocabulario do Lorenzo non hai unha voz para *patrimonio*, mais ten unha para *matrimonio* (Ramón LORENZO, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario. II. *Glosario* (Orense 1977), 819, s. v. *matrimonio*).

O A. escribe *nome* por *nombre*, pro emprega *nombrar* (p. 106, 206). Manteño *madre* (p. 130: *palabras madre*)¹⁰; esta palabra mantense en *comadre* (p. 187, 203) e nunha canción popular atópase *señora madre* (p. 203).

Manteño tamén *fertuna* (p. 125), pois ten a seu favor a lingua falada e unha certa tradición literaria.

O A. escribe case sempre *pra* e *desde*, aínda que, ás veces, ben poucas, escribe *para* (p. 120, 171, 197, 205) e nunha ocasión *dende* (p. 103)¹¹; tamén escribe case sempre *case* (p. 104, 106, 114, 119, 142, 144, 166, 173, 177, 189, 190, 200), aínda que ás voltas se atopa *casi* (p. 166, 173); cambio nestes dous casos *casi* en *case*.

Non dende razóns lingüísticas e quedándome na tona do fenómeno, recollo algúns dos problemas que xorden na tarefa da defensa do galego fronte ás formas castelás. Daquela había a tendencia a substituí-lo *x* por *s* e o fonema *j* por *x*. Non había unha solución común para certas combinacións de consoantes —*bs*, *ct*, *cc*, *gn*, *pl*, *bl*, *pc*, *ns*—, cando se trataba de dignifica-lo galego cunha coidadosa corrección do falado, e defendelo, ó mesmo tempo, do castelán.

Mantéñense, polo tanto, as vacilacións: *texto* (p. 99, 109) e *testos gallegos* (p. 132); *expresións* (p. 132), *expresivo* (p. 140), *expresouse* (p. 210), inda que o A. escribe normalmente *expresar*; *espricar* (p. 112, 113, 122, 124, 128, 129, 142, 151, 156, 159, 167, 171, 173, 176, 179, 181, 197, 206, 208, 218), alternando con *explicar* (p. 117, 124, 176, 179, 189, 194, 202, 209, 210)¹², mais se non atopa *explicar*. Tamén escribe *aproximación* (p. 136) ou *esclamativas*¹³, *estender*, *ésito* e *sintaxis* (p. 176, 217)¹⁴; inda que sexa hoxe moi viva en galego a evolución *estra-* —*estrafino* (p. 142), *extraordinario* (p. 217)¹⁵— escribe *extralingüístico* (p. 102, 200).

Se deixamos, por razóns evidentes, de lado a palabra *obsoleta* (p. 128), o A. ou suprime o *-b-* —escribe así *sustantivo*, aínda que nunha ocasión escribiu *substantivo* (p. 135)— ou mantén o grupo *-bs-* en *observar* (p. 151, 152, 163, 177, 206, 220), anque escribe tamén *ouservéi* (p. 143) e *ouservadoras* (p. 199). Escribe sempre *abstracto*.

¹⁰ Cf. no texto, p. 210: «por medio dunha regresión, dunha volta á mai, como diríamos en gallego».

¹¹ Noutro intre atópase *dende* (p. 101) corrixido en *desde*.

¹² Vid. *infra* n. 23.

¹³ Na copia mecanografada: *escramativa*, corrixido en *esclamativas*.

¹⁴ Na copia mecanografada aparece escrito *sintaxis*, corrixido en *sintaxis*.

¹⁵ Cf. *supra* n. 14.

Cando se atopa co grupo *-ct-*, o A. tende, dun lado, a manter a forma culta, *intelectual* (p. 99), *director* (p. 105), *defectos* (p. 108), *efectiva* (p. 127), *artefactos* (p. 136), *carácter* (p. 136), *actividá* (p. 103, 130, 144, 150)¹⁶, *despectivo* (p. 145, 161)¹⁷, *característico* (p. 161), *aspectos* (p. 175), *contacto* (p. 176), *secta* (p. 198), e sempre *afectivo*, nas súas distintas formas; e, doutro, a escribi-lo grupo sen o *-c-*: *produtor* (p. 196), *produto* (p. 200); atópase tamén aquí formas máis veciñas á lingua falada: *prefeuto* (p. 140); *respeutivamente* (p. 160), *arquiteuto* (p. 213). As vacilacións maniféstanse no feito de que o A. escribira na copia mecanografada *autuaron* e corrixiu esta palabra á man en *actuaron*¹⁸.

Cando este grupo se converteu en *-cc-* en castelán, o A. escribe a palabra cun só *-c-*: *diccionario*, *tradución* (p. 124, 163, 170), *costrució*s (p. 124), *costrución* (p. 211) e *construción* (p. 121)¹⁹. Hai, tamén, outra solución; o A. escribiu *restricción* nunha ocasión (p. 169), mais, na seguinte, tras escribir *restricción* corrixiu esta forma en *restrinción* (p. 194), cousa que volveu a facer noutras ocasións (p. 195, 197)²⁰. Escribe sempre *acción*; nunha ocasión escribiu *aució*s (p. 118) e corrixiu en *acció*s²¹; hai que ter en conta que de forma implícita criticou o emprego de *aición*. Tamén escribe *selección* (p. 202) e *coleccion* (p. 202) ou *coleción*s (p. 110).

Suprime o *-g-* no grupo *-gn-*: *manate* (p. 99), *inorancia* (p. 103), *consina* (p. 120), *sino* (p. 125).

No caso do grupo *-pl-* pode substituílo por *-pr-*: *espricar*²², alternando con *esplicar*²³; *compricado* (p. 126), *compricación* (p. 125); *cumprir* / *comprir* é a forma normal (p. 102, 149), aínda que ten tamén *complir* (p. 193) e *complicado* (p. 208);

¹⁶ Na copia mecanografada (p. 38): *autividá*, corrixido polo A. en *actividá*.

¹⁷ Na copia mecanografada (p. 52): *despeutivo*, corrixido en *despectivo*, esmagallando o *u*; enriba o A. escribiu á man un *c*.

¹⁸ Na copia mecanografada escribiuse *autuaron*; o A., a meu ver, corrixiu á man en *actuaron*, borrando o *u* e escribindo enriba *c*.

¹⁹ *Vid.* n. 28 e n. 27.

²⁰ Na copia mecanografada o A. escribiu *restricción*; cancelou o primeiro *c* e colocou enriba *n*, en dúas ocasións.

²¹ Na copia mecanografada «mantíña a mismas aución niveladora»: o A. corrixiu en *acción* (p. 23); hai que corrixir *mismas* en *misma*.

²² Na copia mecanografada (p. 59) escribiuse *esplicar* e corrixiuse en *espricar*.

²³ *Vid. supra* n. 12.

comprácese (p. 208). Prefire escribir *complemento*, *completo* e *complexo*, pro atópase tamén *comprexo* (p. 102) e *compreto* (p. 132). E o mesmo fai co grupo *-bl-*: *branca* (p. 118, 149, 172, 199), tamén ten *blanco* (p. 138); *nobreza* (p. 133), inda que prefire mante-la forma culta, *nobleza* (p. 204, 205, 220, 221) e *nobles* (p. 220).

As súas afirmacións sobre o sufixo *-IBILIS*, *-IBILE* (p. 134) explican *posíbele* (p. 121)²⁴ e *favorable*, corrixido polo A. en *favorábele*²⁵; ten tamén *favorables* (p. 211), coído que como cultismo.

Tamén ten unha solución diferente para os grupos *-pc-* e *-pt-*: atópase *escepción* (p. 123, 133) e *esceucion* (p. 137, 164)²⁶. Escribe sempre *concepto* (p. 114, 130, 138).

A fortuna do prefixo *trans-* e os criterios establecidos explican as vacilacións diante do grupo *-ns-* cando cómpre: *circunstancia* (p. 109, 122, 134, 210, 220) e *circustancia* (p. 201, 211, 213); *costruciós* (p. 124, 211) e *construción* (p. 121)²⁷; *istrumento* (p. 102) e *instrumentos* (p. 161). Como cultismo escribe *transporte* (p. 141) e *inscripciós* (p. 102, 158, 159, 165, 219), aínda que unha vez escribe *inscriciós* (p. 220)²⁸.

Hai outras eleccións: *secreto*, non *segredo*, e *error* (p. 157), non *erro*; *probes* (p. 209, 221), non *pobres*, empregado en *O porvir do galego*. Tendo en conta os criterios rexistrados polo autor non cómpre chama-la atención sobre *escenario* (p. 102), *Península* (p. 102), *claves* (p. 120)²⁹, *facenda* (p. 150), que tamén podería dicirse que non se traduce con *Hacienda* (p. 106).

Como a regra das contraccións depende moito de razóns estilísticas, subliño soamente que as mesmas poden aparecer ou non, aínda estando veciñas as dúas solucións —*dunha lengoa; de unha palabra*— (p. 112). Atópase *daquela* (p. 103, 212), pro teño para min que non é unha excepción a unha regra, xa que a explicación é outra.

Hai, ademais, algunhas contraccións, máis o menos empregadas, que se poderían tomar como unha errata por desaparición dunha letra: *intresa* (p. 204), cando

²⁴ Na copia mecanografada atópase *posible* que o A. corrixiu en *posíbele* á man.

²⁵ Na copia mecanografada atópase *favorable* que o A. corrixiu en *favorábele*, amecendo o acento e un *e* interlineal á man.

²⁶ *Vid. supra* n. 28.

²⁷ *Vid. supra* n. 19.

²⁸ *Vid. supra* n. 26 e n. 19.

²⁹ *Vid. supra* n. 8.

o A. prefere *interesa*³⁰; *orixe*³¹ e *orixen*³², podería resolverse, se se tratara de establecer unha norma, en favor da primeira forma; *gado* (p. 167, 208) ou *ganado* (p. 186, 212), mancando a forma *gando*. Outra alternancia por razón de localismos: *aira* (p. 153, 199), *eira* (p. 197).

Xunto a *salir* (p. 121, 131, 147, 179, 193, 194, 207), un castelanismo que entrou no galego xa no medioevo³³, atópanse tamén as formas, *saíron* (p. 125), *saíran* (p. 127), *saído* (p. 127). Vacilacións atópanse tamén no plural das palabras terminadas en *-al*, onde se atopa, a meu ver, outra «cruz» do galego, se quere defenderse ou do castelán ou do portugués: *animás* (p. 118, 177, 181, 187, 193, 195, 199, 207, 208, 209), pro *animales* (p. 166, 205, 206); tamén se atopa *civís*. N' *O porvir do galego* a solución é outra: *animals*, *comarcals*.

Hai tamén o chamado *i* epentético que se pode abrir en *-e-*. Deste xeito se non atopa *admirar*, pro si *adimirar* (p. 119, 208, 209).

Outras alternancias atopan, a meu ver, a súa explicación na loita por dignificar a lingua falada: *arrancar* (p. 154, 210, 220)³⁴ e *arrincar* (p. 117, 141, 148, 173, 175, 192, 194)³⁵. Razóns máis complexas —pénsese no castelán— explicarían o emprego de *fundamente* (p. 100, 148) a carón de *profundamente* (p. 126, 134, 210).

Nótase tamén unha certa vacilación no emprego de *labor*; emprégase como masculino (p. 103, 106, 118) e como feminino (p. 109, 133, 162), substituído por *laborías* (p. 174, 184, 193, 196, 199, 219). Deixo de lado o seu emprego con valor concreto e limitado (p. 182, 197) e lembro, soamente, que *facer unha labor* en Vilarente ten un sentido moi preciso.

Xunto a *hospital* (p. 142, 212), atópase *hespital* (p. 212), unha forma rexistrada na tradición galega, de acordo coa moda provenzal, e que se atopa rexistrada en Vilarente baixo *espital*, vincallada a *hespital*, na voz Hospital, pro tamén baixo a voz *Hespital*.

³⁰ Na copia mecanografada (p. 6) escribiuse *intresa*; o A. corrixiu esta palabra amecendo na interliña un *e*: *interesa*.

³¹ P. 112, 122, 124, 132, 134, 136, 146, 148, 150, 151, 152, 157, 159, 162, 164, 167, 171, 172, 188, 190, 191, 192, 194, 198, 206, 210, 211, 212, 214, 218, 219, 220. Na copia mecanografada (p. 75=) escribiuse *orixen* e o A. cancelou o *-n* derradeiro: *orixe*.

³² *Vid.* p. 111, 119, 143, 149, 164, 186, 189, 192, 198.

³³ *Vid.* p. 131.

³⁴ Na copia mecanografada (p. 59): *arranca*, corrixiu en *arrinca*.

³⁵ Para o emprego en Rosalía, *vid.* p. 190.

Os localismos e outros criterios agáchanse detrás de certas vacilacións: *hir-maos*³⁶, *irmans* (p. 170), *irmaos* (p. 147), *irmao* (p. 149), *irmáus* (p. 188), *irmáu* (p. 203). É o mesmo que sucede con *mao*, *mau*, *man*. Mantiven as formas pro uniforme a acentuación. Ademais, deixando de lado as razóns lingüísticas, hai outras que explican a elección de *España* (p. 126, 218); e as razóns de claridade invocadas nunha ocasión non evitan escribir *maios*, aínda que tamén o A. escribe *ensayo* (p. 222), cousa que se explica pola necesidade de claridade, pro tamén por outras razóns.

Hai que ter en conta, polo tanto, o feito de que, dun lado, o A. quere basarse na lingua falada e dignificala e, doutro, que a lingua escrita moitas veces seguía outro camiño. Non debe tampouco esquecerse cando escribe o A. e os medios cos que contaba para o coñecemento do galego da Idade Media, cando hoxe son moi críticas as valoracións daquelas transcrisións³⁷. Non sempre puiden comprobar os datos dados³⁸ polo A. Non puiden ve-la edición feita polo Martínez Salazar do famoso testamento de María Balteira e non o atopei na edición dos documentos de Sobrado³⁹; no Lorenzo atopei o que parece ser a súa transcrisión coa cita da segunda edición do Martínez Salazar⁴⁰.

Tendo en conta estes feitos, quixera subliñar dous falsos problemas, denantes de determe noutros menos doados. O A. escribe sempre *estraño*. No Cuveiro atópanse rexistradas as voces *estrano*, *extranno* e *estranio* pro non *extraño*⁴¹; o

³⁶ Tamén aquí a copia mecanografada ten *hirmáns*, corrixido á man polo A., borrando o acento, escribindo un *o* sobor de *s* e amecendo un *-s* final na entrelíña: *hirmaos*.

³⁷ Clarinda de Azevedo MAIA, *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)* (Coimbra 1986), 35 ss.

³⁸ O número do mapa de Ptolomeo é unha daquelas palabras esmagulladas varias voltas e non corrixidas; agrázolle ó prof. Díaz y Díaz que me dixera que o número correcto é o 38.

³⁹ Non o atopei en Pilar LOSCERTALES DE G. DE VALDEAVELLANO, *Tumbos del Monasterio de Sobrado de los Monjes I-II* (Madrid 1976).

⁴⁰ LORENZO, *La traducción* II, 402 s. v. *cobertura*: «Cobertura, que cubre, del lat. COOPERTŪRA (...) Desde el XIII: a. 1257 («en ataudes cum cobertura de IJJ. uaras destanforth» (Salazar 26, 2)).

⁴¹ Juan CUVEIRO PIÑOL, *Diccionario gallego el más completo en términos y acepciones de todo lo publicado hasta el día con las voces antiguas que figuran en códices, escrituras y documentos antiguos, términos familiares y vulgares y su pronunciación para la Escuela diplomática, anticuarios, jueces, abogados, escribanos, párrocos y otras personas á quienes es indispensable su frecuente uso* (Barcelona 1876), 123: s. v. *estrano*: «extraño»; s. v. *extranno* y *estranio*: «(ant.) extraño, extranjero, forastero».

Carré Alvarellos rexistra *extraio* e *estrano*, pro non *estraño*⁴² No *Diccionario da Real Academia Galega*, soamente se rexistra *estraño*, -a⁴³. O Lorenzo, no 1977, dixo o seguinte: «En gall. mod. se dice *estraño*, siendo un enorme disparate la forma *estrano* registrada por los diccionarios y usada en literatura»⁴⁴.

O A. escribe tamén sempre *persona* —e *corona*, *resonancias* e outras formas semellantes—, cunha excepción xa que nunha vegada emprega *persoa* (p. 136). O Cuveiro rexistra *persoa*⁴⁵, cousa que tamén fai o Carré Alvarellos⁴⁶ e o *Diccionario da Real Academia Galega*; fixándome neste derradeiro diccionario, se deixamos a un lado a palabra medieval *persoeiro*, rexistra só como derivado *persoal*, xa que os outros derivados son *personalidade*, *personalizar*, *personaxe*, *personificación* e *personificar* e aínda rexistra *persona grata* e *persona non grata* como locucións substantivas latinas⁴⁷. O Lorenzo di o seguinte: «Vemos, pues, *persoa* o *persona* en textos galls. y ports. hasta el XV y ambas se emplean en gal. mod.», xa que no medioevo se prefere a forma *pessoa*, *pessôa*⁴⁸.

Máis complexas son as vacilacións entre *desaparecer* e *desparecer*. Os vellos diccionarios que teño á man non rexistran *desaparecer* pro tampouco *desparecer*. O *Diccionario* de Carré Alvarellos recolle *desparecer* pro non *desaparecer* e o *Diccionario da Real Academia Galega*⁴⁹ recolle *desaparecer*, pro non *desparecer*. Cando o A. escribía tiña rexistrada *desparecer* na *Crónica Troiana* e na poesía de Rosalía de Castro⁵⁰.

⁴² Leandro CARRÉ ALVARELLOS, *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*³ (La Coruña 1951), 414: s. v. *extraio**: «adj. Extraño»; s. v. *estrano*, na: «adj. Extraño. Que es de otra clase, familia o nación.-Raro, irregular. Extravagante». O A. emprega o asterisco (*) para sinalar que a palabra é arcaica.

⁴³ *Diccionario da Real Academia Galega*³ (A Coruña 2000), 512: s. v. *estrano*. A primeira edición é do 1997.

⁴⁴ Ramón LORENZO, *La traducción* II, 611: s. v. *estrano*.

⁴⁵ CUVEIRO PIÑOL, *Diccionario* (n. 41) 245: s. v. *persoa*.

⁴⁶ CARRÉ ALVARELLOS, *Diccionario* (n. 42) 595: s. v. *persoa*.

⁴⁷ *Diccionario* (n. 43) 896.

⁴⁸ LORENZO, *La traducción* II (n. 44), 1005: s. v. *pessoa*. Véxase para *corona*, p. 389-381, s. v. *corôa*, *coroa*, onde di o seguinte, tras recoller a forma *corôa*, esto é, *corona*: «En cast. desde el XIII (la forma pop. gall.-port. es *croa*)». A dinificación da lingua literaria impón a súa lei.

⁴⁹ No *Diccionario* da Real Academia rexístrase a voz *diccionario*, mais o Carré non ten voz ningunha nin para *Diccionario* nin para *Dicionario* e tampouco acolle a voz *Diccionario* no diccionario castelán-galego (o Cuveiro deu a calada por resposta e o Rodríguez rexistra *Diccionario*).

⁵⁰ Rosalía de CASTRO, «Cantares Gallegos», en Rosalía de CASTRO, *Obras Completa. Recopilación y estudio bibliográfico Rosalía de Castro o el dolor de vivir por Victoriano García Martí* (Madrid 1972), 318: «Esto cantaron. En tanto, / có á Virxe desapareceran / os anxelinos, deixando / en derredor noite espesa». Pódese

No ano 1958 o Parker publicou un vocabulario da *Crónica Troiana*, onde recolle *despereçer* e *desperesçer*, co sentido de morrer⁵¹. No 1975, publicou unha nova edición desta obra⁵². No 1985, publicou o Lorenzo a súa edición, pro, polo que eu sei, o vocabulario anunciado non chegou a publicarse. O máis interesante é que recolle como variante do *despereçer* do texto a seguinte: «AMS desapareçeron», isto é, o Martínez Salazar leu *despereçeron* onde os editores modernos len *despereçer*⁵³. No Meyer-Lübke non atopei rexistrada ningunha destas dúas palabras. Atópase nas linguas románicas *desaparecer*, *disparâitre*, *disparire*, aínda que no portugués se atopa tamén *desperecer*, que disque procede de *deperire*⁵⁴, como tamén no castelán, onde se fai derivar de *perire*⁵⁵.

Como vimos o texto fixado polo García Martí tiña *desperecer*⁵⁶, pro na primeira edición de *Cantares Gallegos*, feita en vida da poetisa, se non atopa esta forma, mais *desaparecer*⁵⁷.

ver alí as distintas edicións feitas de «Cantares gallegos». A poetisa morreu o 15 de xullo do 1885. As novas de segunda man que manexei son contraditorias, pois nunhas atopei o ano 1952 e noutras o 1954, como data da primeira edición feita polo García Martín; supoño que as edicións daquela época rexistraban xa a variante mencionada.

⁵¹ Kelvin M. PARKER, Ph. D., *Vocabulario de la Crónica Troyana (Manuscrito gallego del siglo XIV nº. 10.233 Bib. Nac. Madrid)* (Salamanca 1958), 307, con reenvío ás p. 44 e 251; as referencias fanse á edición do Martínez Salazar, na Coruña no 1900, que non puider ver.

⁵² *Historia Troyana. Edición e introducción por Kelvin M. PARKER* (Santiago de Compostela 1975), 118: «e des que d'alo partirō perderō moytas gētes ata que chegarō a Troya ca passarō por tā fortes lugares que a poucas y nō desperesçerō todos». No vocabulario desta edición atópase recollido só un posto para a palabra «despereçeron».

⁵³ Ramón LORENZO, *Crónica Troiana. Introducción e texto* (A Coruña 1985), 302: «E desque de alá partirō, perderō moytas gentes ata que chegarō a Troya, ca passarō per tā fortes lugares que, a poucas, y nō desperesçerō todos».

⁵⁴ *Dicionário da língua portuguesa de Cândido de Figueiredo*¹⁴ I (Lisboa s.d.), 869, s. v. *desperecer*: «v. i. Ant. O mesmo que *deperecer*, morrer. Cf. *Port. Mon. Hist., Script.*, 279. (Do lat. *deperire*)».

⁵⁵ J. COROMINAS-J. A. PASCUAL, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* III (Madrid 1980), 474: s. v. *desparecer*; 477, s. v. *desperecer*; IV² (Madrid 1985) [A primeira edición é do 1981] 400; IV 400 s. v. *parecer*, onde se di o seguinte: «desparecer. Aparecer [Cid; Cuervo, Dicc. I. 503-595], del lat. tardío APPARĒSCĒRE, común a todos los romances de Galia e Hispania». IV 488-489, s. v. *perecer*, onde se di «desperecer [1240, Fuero Juzgo, 3 ejs., 2 como intr.; después no vuelve a aparecer hasta med. XVI, y es casi siempre reflexivo]; ameece ademais o seguinte: «De *perir* con sufijo causativo y prefijo negativo-intensivo, el arcaico *desperentar* ‘hacer perecer’ que documento en el gallego de las *Crgs.* “con sas mãos se foi *desperentar*” (Mettmann, *Gloss.*)». Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* X (Barcelona 2001), 267, s. v. *despairexer*.

⁵⁶ *Vid. supra* n. 50. Nin sei que edición manexaba o A. nin cando xurdiu a variante dita.

⁵⁷ Rosalía CASTRO DE MURGUIA, *Cantares Gallegos* (Vigo [1863] 2013), 81: «Esto cantaron, —en tanto / Có á Virxen desapareceran / Os anxeliños».

Poderíase dicir, entón, que o emprego de *desparecer* é unha errata nada dun erro; o feito de repetirse e de atoparse onde se atopa, lévame a manter esta forma que conta co portugués, onde, ó parecer, empregouna Camões, e é unha forma contracta de *desaparecer*⁵⁸.

Para rematar convén deterse na frase *hasta ós molos*. No *Diccionario da Real Academia Galega* (2000) atópase *miolos*, pro non *molos*, que recolle Carré. Mantéño dita forma xa que aparece rexistrada no *Diccionario* do A. en Parga e con testemuños históricos.

As outras intervencións feitas no texto arrincan das correccións feitas polo A., xa que introducíndoas non prestou atención ó resto da frase. Inda recoñecendo que algunha delas pode ser de máis, estas intervencións atópanse nas p. 103 [o gallego]⁵⁹; 112 [ferro]⁶⁰; p. 121 [quen]; p. 157 [ou], p. 159 [de]; p. 166 *acentua[r]*⁶¹.

Deixei tamén a frase «cando as sacas de casa», entendendo a mesma como unha frase feita para designar o momento da saída do defunto da casa para o campo-santo. Noutro caso, habería que ler «cando a sacan da casa». Ademais, coido que se lle foi ó A. o santo ó ceo na p. 36 e poño *prefixo* onde se atopa *sufixo*.

Sen modifica-lo texto, fixéronse algunhas correccións na sistemática, xa que hai unha disconformidade entre o texto e o índice e certas modificacións feitas á man polo A. Estas intervencións recóllense entre parénteses cadradas e, nalgúns casos, recupera un título cancelado, noutro recolle o máis completo do índice e amécese no texto; o único título amecido «A vida das palabras», fíxose sobre o segundo título da derradeira parte, «As palabras morren».

Deste xeito o traballo queda dividido en seis grandes partes, cada unha delas dividida en capítulos e estes en apartados. Sei que non quedaron resoltos todos os problemas, pro pareceume a mellor solución. A terceira parte atópase dividida en tres capítulos, pro, na realidade, o terceiro capítulo non ten entidade propia, aínda que teña un título, baixo o que se atopan o que son tres capítulos, como di o A., cos seus apartados internos. A quinta parte identifícase ó mesmo tempo cun capítulo, con apartados diversos. Para rematar, a presenza do terceiro capítulo na sexta e derradeira parte nace da necesidade de atoparlle un acomodo.

⁵⁸ *Dicionário da língua portuguesa de Cândido de Figueiredo*¹⁴ I (Lisboa s.d.), 868, s. v. *desparecer*: «v. i. (Contr. de *desaparecer*)».

⁵⁹ Amézoa para facer máis clara a frase.

⁶⁰ O A. esqueceu amecer esta palabra na súa enumeración.

⁶¹ Estas catro palabras son amecidas para concorda-la frase que quedaba mouca polas correccións introducidas.

HISTORIA DO VOCABULARIO

Aquilino Iglesia Alvariño

DOI: 10.17075/fmfhv.2021.005

I. [O CAMIÑO HISTÓRICO DA LENGUA GALLEGA]

1. INTRODUCCIÓN	99
2. O ESTUDIO DO GALLEGO	104

II. OS VOCABULARIOS

1. XENERALIDADES	112
2. ESTENSIÓN E PROFUNDIDÁ DUN VOCABULARIO	117
2.1. Características dun vocabulario	118
2.2. Como se ordenan estes vocabularios.....	120
3. O FONDO ORIXINARIO DO VOCABULARIO GALLEGO	123

III. RENOVACIÓN DO VOCABULARIO

1. IMPORTACIÓN	128
1.1. [Como nacen as palabras]	128
1.2. Palabras importadas	130
1.3. Fontes de importación	131
2. COMPOSICIÓN	135
2.1. Compósitos de nomes e verbos e verbos con verbos.....	135
2.2. Composición de nomes e adxetivos.....	137
3. DERIVACIÓN	139
3.1. PREFIXACIÓN	139
3.1.1. Renovación de prefixos	142
3.1.2. Prefixos cultos	143
3.2. SUFIXACIÓN	143
3.2.1. Sufixación vulgar.....	144
3.2.2. Sufixación adxetiva.....	146
3.3. [SUFIXACIÓN GALLEGA]	147
3.3.1. Verbos.....	147
3.3.2. Os nomes	150
3.3.3. Adxetivos	162
3.3.4. Derivación analóxica, [importada e regresiva]	168
3.3.4.1 [Derivados analóxicos]	168
3.3.4.2. Sufixos importados.....	170
3.3.4.3. Derivación regresiva.....	173

IV. A VIDA ÍNTIMA DAS PALABRAS

1. CAMBIOS DE FORMA.....	175
1.1. A vecindá na frase	175
1.2. Aglutinación e deglutinación.....	178
1.3. Contaminación e atracción paronímica.....	178
1.4. Repulsión homonímica	181
1.5. Elisión.....	182
1.6. División e redución.....	185
1.7. Redoblamento.....	187
2. CAMBIOS DE SINIFICADO	188
2.1. Metáforas	189
2.2. Metonimia e sinédoque.....	194

V. A LENGUA, ESPELLO DA CULTURA E DA SENSIBILIDÁ

1. [O ELEMENTO INTELECTUAL]	199
2. O ELEMENTO AFECTIVO.....	200
2.1. Algús tipos xenerales de afectividá.....	202
2.2. O eufemismo	204
2.3. Interxeucióis e onomatopeias	208
2.3.1. Interxeucióis.....	208
2.3.2. A onomatopeia.....	209

VI. A LENGUA, ESPELLO DA HISTORIA

1. [A VIDA DAS PALABRAS]	210
2. AS PALABRAS MORREN	213
2.1. A homonimia fatal	215
2.2. A complicación morfolóxica	216
3. OS NOMES PROPIOS	217

VII. BIBLIOGRAFÍA.....	222
------------------------	-----

I. [O CAMIÑO HISTÓRICO DA LENGUA GALLEGA]

1. INTRODUCCIÓN

Ven o gallego do latín trasplantado á Galicia. A romanización comenzo ó longo das calzadas, en contados puntos do recorrido, como nos marcan os restos con que contamos, dos que falta aínda un *corpus* orgánico. Nestes puntos, onde acamparon xentes xa romanizadas, lexionarios vellos, comerciantes, xudéus, e un que outro manate do país, a romanización foi dun día pra outro. Non temos noticias de que houbera escolas, pero a presenza dun movemento cultural tan forte coma o que en Galicia houbo pouco tempo despois, dinos moito do nivel dos colonizadores.

Ó redor había moitos montes e valgadas e neles, escondidas, as tribus anucidas dos gallegos. Plinio dá o número de 347.000 almas pra os dous conventos xurídicos de *Lucus* e Braga, divididas en 42 tribus. Murguía¹ xoga con esta cifra de Plinio e fai chegar os habitantes de Galicia á máis de dous millóns. Quizaves non teña razón; pois o censo de Domiciano do ano 86, en que puidera basarse Plinio, era xeneral, sin distinción de seso nin edá.

A romanización destas xentes foi moi lenta, e quizaves que non se cumprise hasta despois das misións de S. Martín de Dumio.

A falla de toda cras de material lingüístico sobre este punto non permite dar nada como certo. De todas sortes, non hai rastros de que a lingua ou linguas prerromanas do país tiveran o menor xogo na vida intelectual. Por ningures se fala destas linguas, como non seña nun texto ben conocido e pouco de fiar de Silio Itálico². Nin temos siquera unha glosa catequística, nun país de tan longa e persistente evanxelización.

¹ M. MURGUÍA, *Historia de Galicia* II² páx. 455.

² Sil. Ital. *Bello Punico* lib. III.

A chegada dos Suevos fixo adiantar a romanización, ó estendela por todo o país cos novos asentamentos. Pasado o primeiro intre caótico, no tempo que vai entre S. Martiño e S. Frutuoso, fálase latín por toda Galicia, toda ela sementada de vilas labregas. Neste punto, poñamos o ano 700, conta cun fondo común de romanidade que, según o dito de Otero Pedrayo, ven á ser o mesmo que de cristiandade. Os amoreamentos de gallegos, romanos, suevos e godos, presentes aínda hoxe nos topónimos, que, no seu tempo, deberon ser verdadeiras illas lingüísticas, fóronse estendendo ó redor dos bispados e dos grandes mosteiros. A xente das vilas e aldeas (deixando a un lado a fusión de razas e as divisiós de aquelas sociedades de manates, homes libres e servos)³ fundíase lingüísticamente no vivir de cada día, que a mesma decadencia dos tempos igualaba; no vaguear que esprica un tempo de revoltas e inquedanzas, e, sobre todo, no enxameo monacal, verdadeira represa das augas revoltas do tempo.

Hasta este intre, o latín de Galicia non parece que teña sido moi distinto da *koiné* da Romanía.

A partir do ano 716 rompeuse fundamente a uniformidá lingüística e social que se viñera operando. Comenzaron á chegar primeiro as mareas de fuxitivos do Sul e, afirmado que estivo o pequeno reino de Asturias, viñeron os novos asentamentos, que se estenderon por todo o país. O número de servos viuse arrequentado con prisioneiros da Reconquista. As loitas dos vellos e novos señores entre sí e cos novos reises de Asturias, e as dus e outros coas xentes das fronteiras, foi parte esencial, ó longo dos tres primeiros siglos da Reconquista, do calado fermentar gallego. Á partir do ano 1000, estaba rematado o proceso esencial da lingua. Co novo milenio, éntrase nun tempo de relativo repouso social. Os grandes mosteiros e señoríos afincan á terra unha poboación meirande que nunca e gánanse pra o cultivo grandes ermanzas. A pelerinaxe á Santiago e a devoción santiaguista en xeneral, foi unha cal centralizadora que temperou os centros de dispersión dos coutos de cada mosteiro e señorío. O mosteiro, de por sí, era xa un elemento regulador, ó estender por toda Galicia un módulo de vida labrega máis ou menos común. El rexía e dirixía esta vida labrega dentro dunha

³ A. LOPEZ FERREIRO, *Galicia Histórica*, páx. 673 e R. PRIETO BANCES, *Historia de España III* páx. 185 e outras.

vía de longa tradición romana. E, como a gran masa que esfendía rozas e facía rellas e zocos veu a ser a cerna permanente de Galicia, o seu falar resultou deste xeito a lingua común. É seguro que non faltan nela as súas variantes. Cando teñamos as monografías das linguas das comarcas de Meira e Samos, Oseira, Acibeiro, Sobrado e Armenteira, e as dos grandes señoríos e vilas, atoparémonos, sin duda, con pequenos circos lingüísticos que hoxe non facemos máis que adiviñar. A lingua labrega, pegada ás cousas e ós usos e xeografía de cada terra, e xaramolada de tan distintas capas de romanización como as que nela actuaron, sin outra forza niveladora que as que levamos apuntadas, non podía ser de outro xeito.

É unha lingua esencialmente falada, porque a vida labrega non ten grandes héroes nin grandes feitos que contar e porque a cabaleiresca gallega, ou ben se enrola na gran epopeia hispánica, ou non pasa do ras da vida labrega. É, por outro lado, unha lingua concreta, manca de toda abstracción, debido á que a vida relixiosa que rexú Santiago e os mosteiros de Cluny e Claraval se desenrolou toda no vello latín, que no camiño de Compostela mantivo hasta o cabo a súa misión ecuménica. Ben por esta razón ou por unha tradición mozárabe que recolle Alvaro Cordobés e cita o Padre Sarmiento⁴, o caso é que ningún concilio mandou predicar en romance. Debido á todo isto, a lingua gallega desta data vese privada do léxico épico cabaleiresco e, sobre todo, do léxico abstracto que a lingua relixiosa fixo nacer nos romances hirmaos, limitándose ó léxico rural e mariñeiro e ó da vida íntima e familiar, sin recobrase nunca desta eiva do comenzo.

No século XI e XII debemos poñer o alborear literario do gallego. A existencia dunha literatura popular, tan latina coma a mesma lingua, parece probada en Galicia desde a época visigótica. S. Valerio fala dun clérigo berciano que andaba de porta en porta cantando versos, nin máis nin menos que un *segrel*, unha palabra que, coa de *xuglar*, veu á substituír a de *ludio* pra sinificar o mesmo oficio.

Hai quen pensa nunha tradición autóctona que remontan ós hinos priscilianistas e aínda ós cantos de guerra dos gallegos, de que fala de memoria Silio Itálico. Eu penso que se non poden encadear estes feitos e que a tradición latina

⁴ P. SARMIENTO, *Memorias para la historia de la Poesía* (Buenos Aires, 1942) pág. 82.

é sin duda a máis clara. Os clérigos aprenden como poden o seu latín, coa retórica e poética da tradición, inda que perdéndose nela e sentindo o engado das formas populares da métrica vulgar. As inscripciós latinas deste tempo aínda tentan as formas consagradas do dístico elexíaco, pero prefiren as formas populares rimadas que atopamos nas cruces de consagración da Catedral de Xelmírez.

Como naceron as escolas de troveiros e segreles no remuíño de xentes e culturas destes tempos é cousa aínda debatida e que debemos comprender como produto complexo do tempo⁵.

Nos séculos XIII e XVI aparece o gallego como lingua literaria e notarial. Contra o que dixemos da lingua común ou falada, presenta ésta unha relativa uniformidade léxica, morfolóxica e sintáctica. Tentouse ver nela unha lingua de oficio, zurcida sobre unha tea provenzal pra o caso dos Cancioneiros e de baixo latín pra o da lingua dos notarios. Nos derradeiros tempos téndese á resaltar o elemento popular das cantigas dos segreles e trovadores, moito máis numeroso do que se pensaba nun comenzo⁶.

Sin entrar no fondo da cousa, nosoutros partimos do feito ben sabido de que o trovadorismo foi unha moda cortesana, coma as xustas e os torneos. Nesta moda eran elementos dados o escenario cortesano, a lingua e certos temas fixos e formas métricas. Esta razón fixo que o gallego fose nas cortes peninsulares a lingua de moda dos trovadores, que botou fora a de *oc* por razón natural e inda quizaves por outras razóns extralingüísticas.

O gallego que, desta maneira subía á lingua poética peninsular, pra cumprir co seu, tiña que botar á un lado gran parte dos seus particularismos. Suprime a lingua labrega e dos oficios, que non viña á conto. Reduce á unidá os principais fenómenos fonéticos e morfolóxicos sobre a base do latín, galleguiza un que outro neoloxismo e usa os provenzalismos que a moda trovadoresca impoñía.

Era, deste xeito, unha lingua esquematizada, pero non máis que outras linguas literarias, cando servía de instrumento á segreles gallegos. Na mau da turba de trovadores cortesanos, vidos de tódolos cabos da Península, é visto que non podía pasar dun *pensum* de escola.

⁵ M. RODRIGUES LAPA, *Lições de Literatura Portuguesa* (Lisboa 1934) páx. 67 e sgs.

⁶ RODRIGUES LAPA, *Lições* (n. 5) 167.

Como a razón de ser desta lingua era esterno, a moda cortesana, e non tiña un soporte tradicional tan forte como se dí, rematou onde tiña que rematar ó esmorecerse a moda que lle dera vida.

A lingua notarial, nacida por necesidades vivas de relación, desapareceu detrás da trovadoresca cando a de Castilla se convertíu en lingua oficial de Galicia. Non houbo loita ningunha. Convertido Santiago dende o tempo dos Fonsecas en centro humanista, tributario de Salamanca e Alcalá, e seguindo o seu rumbo outros centros, como Monforte, Monterrey e Tuy, non tardou en desaparecer o gallego escrito cos vellos notarios de vilas e mosteiros.

A partir do 1500, torna desta sorte o gallego á ser o que fora nun comenzo: a lingua da Galicia rural e mariñeira, menestral e doméstica. O novo mundo e a nova vida civil, política e relixiosa abriu as portas á lingua *castellana*.

Os historiadores da literatura gallega lograron atopar algunhas producións gallegas dos séculos XVI, XVII e XVIII. É un labor de mérito, pero que non demostrada nada. A verdá é que en todo este tempo se asentou sobre o afán da superación da lingua do país todo ideal de vida mellor. E a volta ó gallego do XIX non é realmente un movemento que parta dos elementos internos da lingua, senón un movemento de retorno polo camiño da lingua de Castilla.

Debido á todo isto, a unidade lingüística, artificiosa e todo, que se fixera do XII ó XV desapareceu, ó desapareceren os centros reguladores da actividá trovadoresca e dos escritorios notariales. Os escritores que aparecen do XIX pra acó escriben realmente no dialecto da súa comarca, sendo o castellano o elemento de unidá máis firme que os liga.

A penetración da lingua de Castilla, que ten no seu poder tódalas torres fortes é cada día meirande. A única defensa con que conta [o gallego] é o analfabetismo práctico da masa popular. Non se atopa un libro no noventa por cen das casas de Galicia nin se le un xornal. É unha defensa ben triste, de xente sitiada, pois que si non entra o enemigo tampouco se poden recibir os reforzos que sinifican as obras literarias con que milagrosamente se conta. Pra ben de Galicia, eu quero crer que non tarde en virse abaixo este castelo de inorancia. Penso pra daquela unha ascensión no nivel de ilustración das nosas aldeas, que se acompase co vivir rural e que non bote fora, como agora acontece, ós poucos afortunados que saben ler e escribir. Neste intre poden irse ó fondo moitas cousas. Pero eu fío no sino do gallego, que é o do retorno. Como se renovou pola volta do

romanticismo de Castilla, superándose a lírica dos Cancioneiros, agardo pra a lingua gallega un ollecer vizoso tras da onda ilustradora dos novos tempos, que non tardará en chegar ó derradeiro curuto na pleamar brillante da lingua de Castilla.

Pensemos no renacer da lingua catalana, e sobre todo nos grandes centros gallegos de emigración, que son, ó mesmo tempo, as agrupacións de superior ilustración do país, ilustración recibida pola lingua de Castilla, e que as leva, con todo, á volver á lingua do país pra dar nela saída ó máis íntimo do seu ser.

2. O ESTUDIO DO GALLEGO

Tódalas linguas comenzaron á ser estudadas no seu aspecto lexicográfico e gramatical, que é o que máis interesa nos intres de expansión. O gallego, que non conocéu ese intre, conocéu un movemento importante en relación co seu léxico e gramática, debido, como xa dixemos, á un sentimento de retorno á lingua nutricia, que se operou e sigue operando en algús gallegos cando, ó traveso do latín e da lingua de Castilla, se dan conta do valor da propia.

Os primeiros traballos sobre o gallego datan do dezaioito, de Fr. Martín Sarmiento, en concreto. O renacemento literario do XIX trouxo consigo as primeiras gramáticas e vocabularios ó xeito tradicional. No remate deste século chegaron a Galicia e á un número contado de xentes dúas novas que avivaron un tanto estes estudos. Unha foi a da aparición da lírica medieval gallega, desconocida había moitos anos, e que traiguía por diante unha problemática léxica, gramatical, estilística, métrica e histórica, e outra, a da nova ciencia lingüística, que viña a poñer unhas novas bases pra o estudio dos fonemas e do vocabulario.

As escolas romanistas, empeñadas en erguer o gran mundo do Latín Vulgar sobre os restos das linguas romances, contribuíron e están contribuíndo á montar sobre bases centíficas os estudos do gallego, que, en moitos casos, se viñan facendo con menos acerto que boa intención.

A ortografía, ciencia madrugadora, conta con algún traballo importante, e non faltan algús de estilística e métrica, referidos case sempre ós Cancioneiros. Todo xunto non é moito. Val a pena, de todas as maneiras, facer un pequeno relato.

O primeiro traballo lexicográfico con que contamos non pretendéu ser outra cousa que un glosario pra uso particular dun señor que andaba por Galicia e non conocía a lingua do país. Este señor era o Bachiller Olea, natural de Villalpando e do servizo do Conde de Altamira, Alcalde Maior dos seus estados nos primeiros do século XVI. Era home lido e curioso, e, nos libros que lía, iba anotando as cousas que cada día lle chamaban a atención. A morte da Condessa de Lemos, o nacemento do Conde D. Rodrigo Osorio, a seca de Galicia de 1539 e contos e baduadas con que lle iba a xente do país e que el tomaba ó pe da letra coma o de que había en Valdeorras unha mina de turquesas e que os nabos de Lugo eran tan grandes que os labradores se sentaban neles ó redor do lume.

Entre estas notas figura unha lista alfabética de cento cincuenta e seis palabras, anotadas no revés do mapa 68 da «Xeografía» de Ptolomeo que había na biblioteca do Conde de Lemos e da que el debía de valer-se na súa función de preceptor dos fillos da Condessa Dª Beatriz. Este libro foi parar á Biblioteca Provincial de Lugo. Alí foi dar con el José Filgueira Valverde, que o publicou no ano 1947⁷.

Según Filgueira Valverde este vocabulario debéu ser recollido nas terras de Lugo polo ano de 1536. O máis impresionante del é o número de formas caducadas e en desuso que contén e que, de non tratarse dun repertorio de formas xa raras naquel tempo, faría pensar nunha renovación moi grande da lingua neses catrocentos anos pasados.

En 1863 publicouse na Cruña o *Diccionario Gallego Castellano* de Francisco Javier Rodríguez, presbítero, natural de Bermés, en Lalín e bibliotecario da Universidade de Santiago. Foi o primeiro de algún empeño e o que servíu de primeira pedra pra os que despois viñeron. É obra póstuma. Dos traballos lexicográficos que tiña mandado o autor á revista *La Galicia*, sacou o director desta, Antonio de la Iglesia, o dicionario. Rexistra máis de catro mil palabras, acompañadas algunhas de indicacións lexicolóxicas e lingüísticas, non sempre acertadas.

No mesmo ano apareceron os *Cantares Gallegos*, de Rosalía de Castro, cun glosario de 208 voces, e, no ano de 1864, o *Compendio de Gramática*

⁷ José FILGUEIRA VALVERDE, «El primer vocabulario gallego y su colector el Bachiller Olea (c. 1536)», nos *Cuadernos de Estudios Gallegos* VIII (Santiago de Compostela 1947).

Gallego-Castellana, de Francisco Mirás, con outro vocabulario de cerca de cinco centas. Estes dous vocabularios distínguense polo seu contido popular e vivo. Francisco Mirás chega á transcribir os matices fonéticos según o lugar en que fixera a recollida, cun novísimo sentido do seu labor, cousa que lle había de criticar Marcial Valladares.

En 1876 publica en Barcelona Juan Cuveiro Piñol un novo dicionario gallego-castellano. Di o autor no prólogo que recorreu case toda Galicia, pero que atopou coa dificultá das moitas maneiras que hai no país pra decir a mesma cousa e coa dos moitos sinificados, algunha vez opostos, que ten unha mesma palabra. De todo esto deduce Cuveiro que non se pode facer un dicionario gallego como é debido, o que é natural nun home do seu tempo que pensaba unha cousa pra cada palabra e unha palabra pra cada cousa. Chegado o momento de facer o dicionario, Cuveiro prescindiu por demáis da lingua popular, tan complicada, levado polo prestixio da letra impresa ou siquera escrita. O fondo lexicográfico de que se valéu foi, sobre todo, o dicionario de F. Javier Rodríguez, xa libresco por demáis, e canto arcaísmo diplomático tiñan dado a luz os eruditos do tempo e puido el recadar no seu oficio de xefe de negociado de Hacienda. Recolléu ademáis no seu traballo as palabras que estudian o P. Sarmiento e Juan Manuel Pintos Villar, e as que usan en algunha das súas poesías Rosalía de Castro, Alberto Camino, Benito Amado e outros escritores gallegos do tempo, sin esquecer as «Cantigas» de Alfonso X. Aparte o gran número de arcaísmos, chama a atención neste dicionario que conteña tantas voces de Historia natural. Débese esto a que recolle moitas da *Galicia Médica*, de Ramón Otero, da *Fauna mastolóxica de Galicia*, de Víctor López Seoane; do *Ensayo de una flora fanerogámica gallega*, de José Planellas Giral. Outras fontes que el mesmo cita sin nombralas son certos dicionarios antigos, castellanos, portugueses e franceses, algúns tratados de paleografía, diplomas e escrituras de antes do XV. Todo isto nos avisa de que a súa intención era a de deixar un dicionario de arcaísmos pra uso de archiveiros e paleógrafos. Chega á tanto nesto que nos dá como gallegos os latinorios dos escribanos e convirte por arte de imaxinarias etimoloxías certos patronímicos e topónimos en apelativos. Deste xeito «Masma» é un arcaísmo que significa manoseo; «Gajate», azabache; «Barcia», brezo, e así outros, cun empeño que merecía mellor pago.

No ano 1884 sacou Marcial Valladares o seu dicionario gallego-castellano que, sin saber do de Cuveiro, tiña xa rematado no ano de 1869, antes de que viran a luz, como el nos di, *O Tío Marcos da Portela, Espiñas, Follas e Frores e Saudades*, de Lamas Carvajal, *Aires da miña Terra*, de Curros Enríquez, *Follas Novas*, de Rosalía Castro, *Versos*, de Pérez Ballesteros, *Risas e lágrimas*, de Marcos Santos, *A Fonte do xuramento*, de F. María de la Iglesia e *Mesa Revolta*, de Barcia Caballero. Todos estes libros apareceron entre o 1869 e o 1884 e o feito de anotar Valladares este dato próbanos que non utilizou estas obras, quizaves por non volver á un traballo que dera por rematado.

Confesa o mesmo autor que refundiu no seu dicionario o de Javier Rodríguez; os vocabularios de Rosalía de Castro e Francisco Mirás e que tomou do de Cuveiro unhas dúas centas voces. Con todo isto, coas palabras por el recollidas nas terras do Ulla e cun cento máis, recollidas por D. Gumersindo Laverde Ruíz, dinos que o deu por rematado cun total de máis de 10.600 voces definidas, 460 refrás, proverbios e decires, algúns anacos poético de autores contemporáneos e 240 cantares populares.

Pasou algún tempo sin que se pensase en facer outro dicionario. Rosalía de Castro volvéu á acompañar *Follas Novas* de outro pequeno vocabulario e eso foi todo o que se fixo hasta que no 1913 se publicou o primeiro coaderno do *Diccionario Gallego-Castellano de la Real Academia Gallega*. Este dicionario, feito sobre os que había e sobre aportacións de algúns académicos, como Leiras Pulpeiro, publicouse regularmente hasta que morreu o bibliotecario da Academia, Florencio Vaamonde, que, ó parecer, era o seu verdadeiro autor. Quedou parado na voz CATIVO, e, no que vai feito, aspira á ser un dicionario de autoridades. Procura recoller mellor que ningún outro os distintos sinificados e a fraseoloxía de cada palabra; pero continúa co defecto de ser moi libresco, cousa moi de notar tratándose dunha lingua en que o máis e o mellor non está nos libros.

No 1926 publicouse como folletón no diario de Vigo *El Pueblo Gallego* un *Vocabulario Galego-Castelán*, colleitado por Filgueira Valverde, Tobío Fernández, Magariños Negreira e Cordal Carús. «O noso vocabulario», din os propios autores, «é unha sinxela recadádiva das verbas contidas nas obras de Sarmento, nos Dicionarios de Rodríguez, Cuveiro, Valladares, no que vai publicado da Academia e no vocabulario anónimo publicado por Leite de Vasconcelos, nos glosarios dos cancioeiros e demáis obras clásicas galegas, nos papéis inéditos de

Saco Arce, nos documentos, nas obras dos escritores contemporáneos e nos beizos do pobo».

Sin vir tampouco a cabo, chegou, con todo á letra *U*, e, si se editara como era debido, tería a súa importancia. Ten de novedá o feito de presentar un sinnúmero de neoloxismos analóxicos, non rexistrados en ningures e sigue a tradición de dar preferencia á formas históricas vencidas.

Moi polo estilo deste, apareceu en 1928 na Cruña, en dous tomos, o *Diccionario Galego-Castelán* de Carré Alvarelos. Tivo segunda edición en 1931, e, como herdeiro dos anteriores, é o máis comprido de todos eles. Arrequeña o seu vocabulario, as súas virtudes e defectos. Neste intre está en vías de reedición, e, ó parecer, moi anovado.

O derradeiro en aparecer hasta este intre foi o *Diccionario Galego da Rima e Galego Castelán* de José Ibáñez Fernández, publicado en Madrí en 1950.

Aparte a distribución do léxico, sigue moi de cerca ó de Carré, inda que recolle moitas formas vivas das terras de Monforte e ten algunhas outras cousas de proveito.

Fora destes traballos de conxunto, hai os vocabularios das *Cantigas de Santa María* (Madrid, 1889), do *Cancioneiro de Ajuda*, debido a Carolina Michäelis de Vasconcelos (*Revista Lusitana*, 1920), do *Cancioneiro da Vaticana* (Lisboa, 1878), da *Crónica Troyana* (Coruña, 1900), das *Cantigas d'Amigo* (Coimbra, 1928) e outros de poetas soltos dos Cancioneiros e de Antoloxías, coma os de López Aydillo (Madrid, 1914), Armando Cotarelo Valledor (Madrid, 1934), Fernández Pousa (Madrid, 1951) e Álvarez Blázquez (Vigo, 1952). Todos veñen acompañando as edicións de obras á que se refiren, sin comentar máis que os arcaísmos.

Na revista *Nós* de Ourense, que deixou de publicarse en 1936, e nos *Cuadernos de Estudios Gallegos*, que hoxe publica o *Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos*, apareceron algús vocabularios de comarcas. Moitas veces limítanse a listas de voces raras, pero de proveito sempre.

Outros traballos de lexicoloxía serán anotados máis adiante polo seu carácter especial.

A gramática nacéu tamén co renacemento literario do XIX e foron os primeiros estudos sobre este punto o *Compendio de Gramática Gallego-Castellana* de Francisco Mirás (Santiago, 1864), *El habla gallega* de Juan Cuveiro Piñol (Pon-

tevedra, 1861), a *Gramática Gallega* de Juan Saco y Arce (Lugo, 1868) e a *Gramática do Idioma Galego*, de Manuel LUGRÍS FREIRE (Coruña, 1922)

O máis interesante, con moito, de todos estes estudos é o de Saco y Arce, polos moitos fenómenos que sinala. A de LUGRÍS é por demais normativa e ordenancista, feita, por outro lado, sin o acopio de datos que precisa unha gramática.

Ó calor do descubrimento dos Cancioneiros e dos novos principios lingüísticos escribiu Vicente García de Diego os seus *Elementos de Gramática histórica Gallega. Fonética-Morfología* (Burgos, sin data), que é o traballo histórico de conxunto máis serio que se ten escrito ó redor da lingua gallega. Sobre esta obra e outras portuguesas que cita, publicou Couceiro Freijomil unha *Síntesis de Gramática histórica* que figura no seu libro *El Idioma gallego*. Recóllese nela toda a labor de investigación das obras xa indicadas.

Vicente García de Diego no seu *Manual de Dialectología Española* (Madrid, 1946) refunde con algunhas anovacións a súa primeira obra.

Sobre a lingua dos Cancioneiros, en concreto, son importantes os comentarios lingüísticos de J. J. Nunes que acompañan as edicións das *Cantigas d'Amigo* (1928) e das *Cantigas d'Amor* (Coimbra, 1932); os de Gassner sobre a lingua do Rei D. Diniz (1907) e os de O. Nobiling sobre o texto e interpretación do *Cancioneiro de Ajuda*, sin esquecer nunca os traballos de Michäelis de Vasconcelos e outros moitos de estudiosos da nosa lírica medieval, que, inda que circunstancialmente, tratan os problemas lingüísticos e filolóxicos que presenta.

Sobre distintos aspectos históricos do gallego escribiu o P. Atanasio Lopez, «Gallego y Portugués», un pequeno traballo aparecido no *Boletín da Academia Gallega* (t. IX, páx. 145-147), Andrés M. Salazar (Coruña, 1907), «Apuntes acerca del origen e historia del artículo gallego-portugués», Manuel R. Rodríguez, «Apuntes gramaticales sobre el romance gallego», publicados ó fronte do tomo I da *Crónica Troyana* (Coruña, 1900), e aínda outros autores, non sempre dinos de terse en conta.

Sobre o gallego actual apareceu en 1906 a *Morfología del gallego moderno* de J. Cornu, traducida e publicada por F. Martínez Morás en 1909. Non coñecemos outra obra de conxunto. Pero de algún tempo a esta parte fixéronse sentir no país as escolas xermánicas de etnógrafos e romanistas, que teñen por precursor ó P. Martín Sarmiento, un raro fenómeno de intuición lingüística, sobre todo no seu *Onomástico etimológico de la lengua gallega*. Sin outra intención que a

puramente lexicográfica traballaron os mindonienses Leiras Pulpeiro e A. Noriega Varela.

O primeiro non deixou publicado máis que algunhas coleccións de refrás, aparecidas no *Boletín da Academia Gallega*. O segundo, *Como falan os brañegos* (Santiago, 1928), un curioso repertorio de ditos, acepcións peculiares, refrás e adiviñanzas. É do mesmo tipo o *Vocabulario gallego de Moura*, publicado por Antonio Villagarcía (C.E.G., III, Fasc. IX). Outra cousa son os traballos de W. Ebeling sobre a lingua do levante de Lugo e os de Fritz Krüger sobre a de Sanabria, á tenor dos que se levan feito moitas tesis doctorales, inda que ningunha en Galicia.

Os traballos máis recentes sobre a lingua gallega versan sobre os nomes propios, topónimos particularmente. Débenselle, en gran parte, ó profesor de Coimbra, Joseph M. Piel, que leva estudados os topónimos xermánicos en Galicia e Portugal, os de poseores latino-cristianos e os dos *santos tradicionaes hispánicos*. Débeselle ó Prof. Abelardo Moralejo Laso o estudio dos topónimos en -OBRE, así como o dos derivados de FONS e FOGIUM. Sobre o mesmo asunto, inda que con outro método, teñen traballado Florentino Cuevillas, Narciso Peinado, Víctor Olano Silva, Buenaventura Cañizares, Ramón Fernández Ojea e Manuel García Blanco.

O mesmo interés que polo estudio de topónimos e antropónimos, despertouse nos tempos que corren polos etimolóxicos e lexicolóxicos. Un modelo acabado deste tipo de estudos é o publicado en C.E.G. por Dámaso Alonso sobre a palabra ENXEBRE e aínda outros do mesmo autor sobre distintas palabras. A contribución neste campo do Prof. Piel é, sin duda, decisiva. El solo leva traballado por todos. Manuel Díaz y Díaz, Aníbal Otero Álvarez e Isidoro Millán (fillo) publicaron tamén traballos importantes e son, hoxe por hoxe, a promesa máis lograda⁸.

Sobre ortografía gallega debemos notar que se impuso por moito a das transcripcións dos Cancioneiros, toda ela presidida por unha estreita vixilancia das sinalefas. Esta ortografía levóu á moitos escritores á encher as súas obras de

⁸ Aníbal Otero Álvarez. *Hipótesis etimológicas referentes al Gallego Portugués* (CEG. Santiago de Compostela). Isidoro Millán Pardo publica un estudio etimolóxico de varias palabras, como epílogo á colectánea de cantares populares, *Antifona da Cantiga*, de Ramón Cabanillas.

apóstrofos e guiós, que compracaban sobradamente a lectura. As cuestións que máis se debatiron foron as referentes á representación de *š* ou *Ch* francesa. Desde o XIX hasta o ano 1930, veuse discutindo a tesis etimoloxista de representar ese son por *g*, *j*, ou *x*, según o orixen, ou por *x* en tódolos casos, que foi a norma que parece ter trunfado. Os autores de gramáticas gallegas, como Saco y Arce, LUGRÍS FREIRE e Couceiro Freijomil, deron todos normas ortográficas que os escritores interpretan cada un ó seu xeito. O mellor traballo sobre este punto débese á Couceiro Freijomil e á Abelardo Moralejo Laso (*Ortografía gallega. Bases para su unificación*. Orense, 1930), que non tivo, con todo, a vixencia rectora que merecía.

Sobre a prosa gallega non se ten feito ningún estudio. Hai algunhas monografías sobre a lingua poética de Curros Enríquez e Rosalía de Castro, debidos á Ricardo Carballo Calero e Sister Mary Pierre Tirrell, e lévase escrito moito sobre os Cancioneiros, como atrás deixamos dito⁹.

⁹ Unha ampla bibliografía sobre este punto pode atoparse en M. RODRÍGUEZ LAPA. *Lições de Literatura Portuguesa*, Lisboa, 1934, páx. 169 e en J. FILGUEIRA VALVERDE, «Lírica medieval gallega y portuguesa», páx. 628-642, dentro da *Historia General das Literaturas Hispánicas*, Editorial BARNA. Barcelona.

II. OS VOCABULARIOS

1. XENERALIDADES

As palabras dunha lingua poden evocar cousas e ideas, representaci3n dos sentidos e do intelecto, ou ser simples instrumentos gramaticales.

Nestes versos de Pondal:

Diráslle que unha de ferro
arrastro rouca cadea (*A Campana de Anllóns* v.v. 46-47)

hai cinco palabras que evocan imaxes precisas: «decirlle», «[ferro]», «arrastrar», «rouca» e «cadea». As outras tres non sirven máis que pra espresar categorías l3xicas ou gramaticales.

Unhas e outras non se corresponden xustamente nunca cos seus significados. O valor de unha palabra varía dun día pra outro, pola sinxela razón de que son como traxes que han de vestir moitas xentes distintas. Unhas veces cárganse de significados, como lle pasa á palabra agulla, nestes casos: «coseuno á agulla», «non quere carne da agulla», «trouxo unha agulla a peixeira», «a agulla do viño de Betanzos», «fíxolle un pucho á agulla», «caelle unha agulla da porta», «púxolle a agulla ó rodicio», etc. E outras valéiranse de significados, hasta quedarse cun solo, se cadra o máis estraño. A palabra «chama», de *flamma*, atacada polo castellanismo «llama» e os sinónimos «lapa» e «laparada», está hoxe á punto de desaparecer no seu significado primeiro manténdose pra sinificar cada unha das pedras que forman a bóveda do forno.

«Orgo», de *organu*, tan chea de contido ideolóxico no seu orixe, non ten hoxe outro valor que o de «eixe en que se enrodela a tea nos teares da mao».

Nestes cambios de contido as palabras poden trocar de natureza. Os adxetivos fanse sustantivos, como lle aconteceu á «xornal»; frases enteiras, como «zarra buqueiros», pasan á espresar unha idea de cousa. Un nome propio faise

común por moitas razóns. Cando María Balteira pedía no seu testamento dez varas de *Stamphon vermello* pra cubrir o seu ataúde, convertía un nome propio en común. E nós facemos igual cando pedimos «un boleto de *berlina*».

As razóns que esprican este continuo movemento son moitas. O desgaste natural do valor espresivo das palabras, a tendencia á dar orixinalidá e viveza ós nosos ditos, a necesidá de dar nome á ideas e cousas novas, esprican, de seu, estes cambios e os constantes neoloxismos que van transformando as linguas. Pero si nos fixamos máis concretamente na forma e individualidá das palabras, veremos que tampouco aquí hai nada que non esteña sometido á cambio constante. As flesiós verbales e pronominales, por un lado, e as contraccións, provocadas pola evolución fonética, por outro, atacan fortemente a unidá das palabras. En palabras como «dixérono», «vímolo», «nesto» e «nestoutro» non aparecen os elementos individuais se non é por un análisis de gramático.

Contribue tamén á esto a multiplicación das partículas de relación, que tenden á privar á palabra da súa independendencia en proveito da frase. Na espresión «sano coma un buxo», o valor de «buxo» está íntimamente ligado á comparación.

A erosión da evolución fonética ten aínda outro resultado. As linguas faladas repunan as palabras curtas, como nolo confirma o latín vulgar ó substituír *os* por *cara*, *equus* por *caballus*, etc., como se ve polo gallego de hoxe, que prescindíu dos adverbios de lugar «y» e «en», dos que tanto uso facían os escritores medievales.

Como, debido ós desgastes da evolución histórica, moitas palabras quedaron curtas por demáis, o gallego deu entrada de boa gana á moitos castellanismos. Igual que outras linguas, o gallego busca as palabras de estrutura fónica ben axeitada, nin por demáis curtas nin longas, e ben caracterizadas. En virtú deste principio a lingua reacciona por tódolos medios con que conta: préstamos, regresións fonéticas, oscilacións de pronunciación, variantes morfolóxicas, todo o preciso pra non caer na anfiboloxía. A caducidá de palabras como «áa», «al», «ar», «des», «dy», «noa», «saar», «soo», e outras, pende de aquí.

Son aínda outras moitas as causas que interveñen no constante ir e vir dunha lingua. O estudio cabal do seu vocabulario é o que mellor nos ensina as repercusións nela dos acontecementos históricos da xente que a fala. Pero os fenómenos son tan intrincados neste punto que nosoutros non podemos facer outra cousa que caracterizar en poucas palabras as distintas épocas.

O vocabulario do latín vulgar distínguese do do clásico pola espulsión de arcaísmos, verbos irregulares e partículas monosílabas e pola preferencia que dá ós derivados, ós tecnicismos, ás palabras longas e ás formas compostas dos verbos, dos adverbios e formas determinativas. Outra das características é a multiplicación de neoloxismos. Aparte o número de palabras prelatinas que en Galicia puidera incorporar, o latín da nosa romanización estaba invadido de grecismos técnicos, industriais e comerciais. Dous grandes feitos favoreceron a súa renovación. En primeiro lugar a evanxelización, que trai consigo novos helenismos e fai desaparecer unha parte do vocabulario pagano, e, en segundo lugar, as invasións bárbaras, non precisamente polas novidades que trouxeran, senón polo principio de dispersión e acantonamento que introduciron.

O resultado da invasión dos Suevos foi un empobrecemento da lingua abstracta, do que o gallego non se curou. A época da Reconquista acentuou aínda os feitos. A lingua empobrécese de día en día en palabras abstractas, mentras que se enriquece en tecnicismos e se desfigura cada vez máis no seu fonetismo e morfoloxía. Os desplazamentos dos séculos IX e X, asentamentos e repoblacións, esnaquizan por comarcas o léxico, como inda hoxe se pode comprobar na mesma lingua común.

O gallego perde neste intre as últimas amarras que o puideran ter preso ó latín. Coa reforma cluniacense do século XI o latín pasa á ser unha lingua case morta, diplomática; pero o seu renacemento había de ser proveitoso pra o gallego. Os estudantes que iban e viñan a Francia e Italia levantan o mellor monumento literario nas formas recén nadas do gallego, con que esta lingua había de contar en moito tempo. Aparte as súas raíces máis ou menos populares, a lingua dos Cancioneiros mantén a unidá e independencia de cada palabra como o non podería facer sin a pauta do latín culto. De ahí a libértá que mantén no orden de colocación das palabras, á costa da claridá moitas veces, de ahí a sutileza dos conceptos, montados sobre un xogo esquemático e gotizante de pronomes e adverbios armónicamente situados, moi lonxe das firmes apoiaturas románicas da lingua vulgar.

É Bernardo de Bonaval, o máis vello segrel conocido e o máis enraizado na vida popular, á xuzgar polo que del sabemos. Con todo eso, é o autor desta estrofa, onde se pode ver todo o que acabamos de decir.

E se vós, filha, meu amor queredes
 rogo-vos eu que nunca lhi faledes
 sem mi, ay filha fremosa.
 E al ha hi de que vos non guardades:
 perdedes hi de quanto lhi non falades
 sem mi, ay filha fremosa. (C.V., 735, vers. 4-9)

A segunda estrofa está toda ela montada sobre as resonancias vivas do latín do tempo.

A lingua popular, que non conocemos propiamente, porque non podemos tomar por tal a dos tradutores e notarios do tempo, tivo que sufrir no século XIII un arriquecemento grande, debido ó pulo que tomou a Reconquista e ás rutas cada vez mais longas que se abren no mundo despóis das Cruzadas e que poñen en comunicación a Europa toda co Oriente. Os gallegos figuraron en gran número na hoste de Fernando III, pero ademáis chegaban polo Camiño de Santiago moitas outras novidades de oficios e formas de vida, que tiveron que deixar na lingua os seus nomes.

O fin da Edá Media trougo pra o gallego unha crisis dobrada. A nova vida que consigo trai o Renacemento enterra moitos nomes de cousas, usos, e costumes que entón desapareceron. A sociedade señorial do noso XV, quebrado o réxime de vida que impuxera á punta de lanza, desperdigouse por fora de Galicia, e nace un novo señorío de tipo oficial que fala castellano. O divorcio entre a lingua falada e a que se escribe e enséña é total de aquí en diante. A lingua labrega pégase cada día máis ós sucos. Medra en derivados e compostos e, sobre todo, en localismos que impoñen os distintos traballos de cada terra. O gallego pasa entón á ser sino de rusticidá. Coma o saia gües, é a lingua dos graciosos do teatro clásico español. En algús espíritus, con todo, é tamén a lingua en que fala Galicia. Por eso a lamentación de Galicia pola morte de Dª Margarita de Austria (1611) ven escrita en gallego, e, pola mesma razón, o soneto de homenaxe a Ercilla de Dª Isabel de Castro (1589), o *Romance das Festas Minervales*, de J. Antonio Torrado, en honor de Fonseca (1697) e aínda os poemas que o Cura de Fruime dedica a Rajoy e á Marquesa de Camarasa. Este poeta, por eso, como Feixóo e Sarmiento, escribe en gallego pola súa postura polémica na loita que tiveron que librar os escritores gallegos, desde Pedro Fernández de Castro, contra

as burlas dos escritores de Castilla. Esa foi a raíz máis fonda do movemento literario do XIX, reforzada polo levantamento popular deses tempos e as novas ideas románticas, que viñeron a valorar en todas partes os elementos arcaicos e populares, e, sobre todo, a expresión viva, fronte a forma academizante.

A lingua falada viñera creando gran número de espresións literarias, debido á milagrosa pervivencia de certas formas populares como a cantiga, o cantar de pandeiro, os escarnios de antroido, os maíos, os parrafeos ou retesías, os cantares de cego e os de traballo. Sobre estas formas alzouse a primeira poesía de Rosalía de Castro, nunha lingua purísima de estrutura, pese ós castellanismos léxicos, que non fán máis que asegurarnos da súa autenticidá. Outros escritores do renacemento galleguista, non por certo os mellores, buscan nesta mesma lingua falada, nos seus ditos e retorneos, o medio de expresión pra relatarnos as costumes do país.

Os poetas máis intelectualizados botan mau das formas literarias de Castilla, traducidas ó gallego, e fan uso ademáis, como é natural, de todo o léxico abstracto de que éste carece.

A partir do 1900, a presión que o castellano ven facendo sobre o gallego acreceuse pola emigración, as moitas escolas creadas e polo adianto xeneral das comunicaciós. Os utensilios da industria chegan a todas partes, e as súas produciós, co seu léxico correspondente. Médicos, abogados e mecánicos tran os tecnicismos do seu oficio. Con todo isto, non creo que perda nada o gallego, xa que unha lingua non é unha cousa estática que sufra coas variaciós, como sofre un monumento de arte. Respondendo á esta revolución que se operou na lingua falada, deuse outra, de sentido contrario, na escrita. Os escritores víronse atacados na súa maior parte dun afán de arqueoloxía literaria e, poñendo en pe de repente tódolos arcaísmos e tódalas leises fonéticas que se deron no gallego, desde moito antes de ter éste existencia, caducadas algunhas delas antes do século X, e todas elas no momento en que vivimos, lograron crear unha lingua na que ninguén descubre un sólo préstamo castellano na súa forma esterna.

É unha maneira de enriquecer a lingua nin máis nin menos que a primeira, inda que por distinto camiño.

2. ESTENSIÓN E PROFUNDIDÁ DUN VOCABULARIO

O vello Horacio comparaba a lingua á un arboredo no que cada primavera renóvanse os outonos perdidos. Víctor Hugo faino cun río, que corre sin parar. Calquera das dúas comparacións é ben precisa. Calquera das dúas nos sirve pra ver que a historia de unha lingua, arrincando dun fondo primitivo de partida, non é outra cousa que a historia das súas perdas e a dos seus arriquecementos.

As perdas e arriquecementos dunha lingua poden caer sobre tres conxuntos de fenómenos, sobre os fonemas, sobre as formas morfolóxicas e sintácticas e o vocabulario. Por grande que seña o número de renovacións que se teñen dado nos dous primeiros sistemas, son moitas máis as que se deron no vocabulario, pola razón evidente de que o vocabulario de unha lingua é un conxunto moito meirande de fenómenos. As palabras rexistradas nos dicionarios gallegos non creo que pasen de 15.000. Son un conxunto moi por enriba do que formarían os fenómenos fonéticos, morfolóxicos e sintácticos xuntos. De calquer xeito, este número non nos dá nin con moito o verdadeiro volume do vocabulario gallego, cos distintos valores e acepcións de cada palabra. Realmente, non temos un dicionario do gallego medieval. Apenas hai documento que non conteña algunha palabra inda non recollida, xa non digamos explicada. Nun documento publicado por Murguía en 1907 e reproducido por Couceiro Freijomil no seu libro *El Idioma Gallego*, figuran «cazún», «cazuaban», e «porcador» que non vin recollidas en ningún vocabulario. Como estas tres, hainas á centos. Do gallego moderno tampouco se pode decir que o temos, porque, nos que hai, está moi lonxe de recollese a inmensa riqueza de localismos técnicos e variantes semánticas de cada comarca, nin pode facerse siquera. O día que se tiveran recollidas por tempos, tódalas voces gallegas históricas e os seus distintos valores e acepcións, non sería moito decir que pasarían de trinta ou corenta mil. Neste número figurarían moitas comúns ó castellano, nesta ou na outra acepción; pero non serían menos gallegas por eso. Linguas hai que apenas si conservan media ducia de palabras do seu léxico orixinario, sin confundirse por eso con ningunha outra lingua.

Aparte de ser moitos máis os fenómenos léxicos que os fonéticos, morfolóxicos e sintácticos, están moito máis espostos á variación. Estas frases do século XIII, «se non dádem' á morte», «diréivolo eu», «poilo non sabedes», non sufriron o menor cambio fonético morfolóxico nin sintáctico desde que foron acuñadas.

Pero si damos á ler á un gallego de cultura media o soneto *Respice finem* de Vázquez de Neira ou o Vocabulario do Bachiler Olea, interpretará mal, ou non interpretará, moitas das súas palabras.

O estudio dos arcaísmos e neoloxismos lexicográficos dunha lingua é, por todas estas razóns, a parte principal da súa historia. A maioría dos fenómenos fonéticos, morfolóxicos e sintácticos danse moito antes de que se teña conciencia da nova lingua.

O notario do século X que escribía «e inde quomodo descendit ad cabeza do rego da pena de Trastao» estaba ben seguro de escribir en latín, polo feito de conservar «inde quomodo descendit» na forma adprendida na escola e que non era a do romance, sin darse conta das demais variacións, que non pasarían de ser faltas normais, inda pra os máis avisados. Os cambios de vocabulario son outra cousa. A introdución de catro localismos ou arcaísmos nunha páxina escrita en gallego fai decidir á moitas xentes de mediana cultura que ven escrita en portugués, e á asegurar, por de pronto, que aquilo non é gallego.

1. Características dun vocabulario

A decir verdá, nosoutros non coecemos ben máis que o noso vocabulario. Mesmo que seña unha lingua viva e de hoxe coma o gallego, componse de moitos vocabularios particulares que non é doado conocer nos máis secretos matices. O vello dito de somos gallegos e non nos entendemos, trocado modernamente en somos gallegos e ben nos entendemos, encerra nos dous casos moita verdá. O gallego de hoxe, coma o de sempre, componse dunha lingua común, na que se espresan ideas de cousas, coalidades e auciós correntes, como «pan», «carne», «viño», «leite», «branco», «negro», «mouro», «verde», «maduro», «ir», «vir», «andar», «comer». Inda nesta lingua hai as súas variantes pero, de calquer xeito, non hai ningún gallego-parlante que as desconoza.

Fora deste vocabulario común hai outro técnico, pra desinar os avíos de labranza, a anatomía e fisioloxía de personas e animás, a fauna e a flora, os distintos labores, sazós e modos, e todo esto queda fora da comprensión do gallego de cultura media e inda máis. Isto polo que se refire á lingua falada, que a lingua escrita, sobre todo a de hoxe, tende á incorporar á técnica neoloxismos, arcaísmos e xiros estraños á lingua común, que fan dela un exercicio de esforzo

de comprensión, inda pra os espíritus mellor cultivados. Unha páxina de Otero Pedrayo ou Carballo Calero é unha proba desto, que pasa en gallego como en calquer outra lingua de hoxe.

O vocabulario, pois, dun gallego parlante está formado polo vocabulario común e polo vocabulario ou vocabularios técnicos do seu oficio. É tan variado como variados son os oficios e as ocupacións dos individuos, cambiando moitas veces coa edá e coa ilustración de cada un. Fora deste vocabulario, que é o propio, tense outro, mais ou menos rico, de palabras que entendemos pero que non usamos ou que usamos mal. É o caso dos nosos paisanos en relación co castellano común e co vocabulario técnico de outras comarcas de Galicia que non seña a súa.

Dentro do vocabulario de cada individuo cabe aínda distinguir dúas series de palabras. Unha, de palabras secas e desoradas, e outra, de palabras cargadas de burla, de mimo, de humor. Si nunha taberna dá de desculpa pra se ir un dos contuberles que «que lle reñe a muller», «que lle reñe ela», «que lle reñe a súa dona», «que lle reñe a súa andosca» refírese sempre á mesma cousa, pero con matices moi distintos. Por enriba de todos estes tipos de vocabularios, quedan aínda as palabras máxicas e as palabras de moda. As primeiras son case sempre cultismos ou tecnicismos mal entendidos que o din todo e que non dín nada. Eu recordo que a palabra «aléutrico» andivo moi corrida pra denotar admiración. «Déixasme *aléutrico* ou *aleuto*», decía a xente. Outra palabra máxica foi «estraperlo». Na lingua escrita aparecen tamén moitas palabras máxicas, que non tardan en desaparecer, pero que teñen outro orixen. As palabras de modas ou clases de tecidos son aínda moito máis efímeras.

Do conxunto do vocabulario fanse aínda outras divisións según estamentos.

Hai palabras de boa e de mala crianza, bocaladas, velliños de costureira e latixos. Unha persona ben falada non usa nunca certas palabras. A un vello, ou nada máis que maior, non se lle debe contestar «non», á secas. «Non señor» é a resposta de boa crianza. As bocaladas xa se sabe o que son e non forman parte máis que do vocabulario de xentes ruís. Os velliños de costureira son palabras escollidas propias do vocabulario das mociñas, frecuentemente castellanismos, coas que evitan outras que se lles antoxan vulgares. Decir «apetito» en vez de gana, «craviel» por «crauel», «horquilla» por «furquita» son velliños, remilgos, que a xente nota e chotea algunhas veces. Latixo vale tanto como lingua argótica. É a

que usan os nenos da escola, os mozos que andan de ruada e sobre todo as xentes dun oficio. Nacen estes latixos da propensión natural á consina secreta. Ten certa importancia a derradeira, formada por un pequeno vocabulario de moi distinta procedencia, urdido na trama morfolóxica e sintáctica do gallego. O argot dos nenos e o da mocedá é moito máis sinxelo. Consiste o primeiro en separar as sílabas dunha palabra, antepoñendo a cada unha un mesmo prefixo. «Deguedepá-deguedepá» sinificaba no meu tempo «papá». Hai outros procedementos, pero semellantes todos. O da mocedá consiste en cambiar de sinificación unhas cantas palabras claves. Noriega Varela na súa «De Ruada» danos algús exempros deste argot.

Desde un punto de vista estilístico hai quen tenta dividir tamén o vocabulario gallego en grupos de palabras poéticas, vulgares, locais, etc. Ten esto dous perigos. O primeiro é o de que non contamos cunha lingua literaria actuante como norma pra decidir, e o segundo que, a falta desta norma, tomaremos a do castellano que non nos serve. Esta división, de facerse, debe ser tendo en conta a que eu chamaría lingua fidalga, representada hoxe en día polos curas ou abades de aldea, algús médicos vellos e pequenos señores de terras e lugares.

2. Como se ordenan estes vocabularios

As palabras que forman o noso vocabulario individual aparecen todas ordenadas en familias ou conxuntos no noso espírito. Non se trata de familias históricas á partir dun tema común, como aparecen nos dicionarios etimolóxicos, nin tampouco enteiramente de familias de sinónimos, como aparecen nos dicionarios ideolóxicos, anque hai algo deste último. Cando evocamos a idea de monte, non cabe duda de que veñen á nosa memoria con pouco esforzo as palabras «serra», «pico», «outeiro», «val», «chao», «veiga» e aínda outras, en circos máis ou menos apretados. Dunha maneira xeneral, sin embargo, as palabras viven en pequenas camadas, formadas por frases de uso diario. A palabra «fabieiro», non se atopa máis que na espresión «meteullo no fabieiro». «Candieiros», fora da lingua literaria, non se atopa tampouco fora da espresión, metafórica pra máis, de «ergueuse ós candieiros», e así «antano» en «vícheme aquí antano», «mao» en «ollo mao», «barón» en «a ollo de bon barón» e outros moitos casos dos que non cito máis que aqueles en que unha das palabras da frase está caducada como libre, para que se vexa ben a vitalidá destas familias.

Este vocabulario vivo de que estamos falando está moi lonxe de confundirse co dos dicionarios máis completos. Unha palabra nun dicionario é algo morto, que non dá máis de sí; pero viva no noso espírito é unha fonte permanente de novas formas.

O mesmo na lingua familiar que nas técnicas e, sobre todo, na literaria aparecen cada día novos derivados. Eu recordo a chegada dun tipo de arado de ferro que lle chamaron «granchón», nus sitios, e, noutros, «arico». Pois ben: hoxe noto que, ademáis desas palabras, son de uso corrente na lingua labrega de Abadín (Lugo) «esgranchonar» e «esgranchonadura», «aricar» e «aricadura», as segundas formas nas comarcas da serra e as primeiras, xa máis pra o sul¹⁰. Na lingua literaria recordo estes dous casos. Penso que foi Correa Calderón, [quen] sacou a relucir a palabra «ronsel». Hoxe apenas hai poeta gallego que non teña derivado «ronselar». De «señardá», unha palabra que usou por primeira vez Leiras Pulpeiro, saliron «señardade» e «señardoso». ¿E pra qué vamos a citar máis casos?

O vocabulario dunha lingua viva está formado por un número máis ou menos grande de palabras, legadas polos antepasados, que non sempre facemos nosas, e por un número moito maior de posíbeles creaciós que pode entender doado todo aquél que conoza as primeiras. Este conxunto, de gran riqueza de por sí, non representa aínda o vocabulario total. Cada palabra non representa un solo significado. Os dicionarios encárganse de sinalar os máis que poden. Pero as posibilidades de sinificación dunha palabra nunca se poden precisar por enteiro. Basta unha nova construción pra que unha palabra tradicional gane unha nova sinificación, sin deixar por eso de ser ben entendida. A palabra «pértego» ven definida pouco máis ou menos en M. Valladares como unha das partes do malle¹¹, a máis grosa e pesada, que serve pra desgraer o pan. Esta palabra entra nestas frases: «pértego vai e pértego ven, acabouse a airada» que eu acabo de facer, e nestas outras «anda ós pértegos todo o día, sin facer nada», «leva un bon

¹⁰ [Vid. *infra* n. 16].

¹¹ [Marcial VALLADARES NUÑEZ, *Diccionario gallego-castellano* (Santiago 1884) 362 s. v. *malle*: «V. manle»; 366 s.v. *manle*: «MANLE. Azote para desgranar las mieses, especie de instrumento de madera, compuesto de dos piezas, llamadas *mangueira* y *pértego*: aquella, para coger con las dos manos y como un metro sesenta y tres centímetros de largo; este, para azotar la miés y como ochenta y cuatro centímetros, también de largo, pero más grueso que la *mangueira*»].

pértego na máu», que oín moitas veces. Todas elas son ben claras pra quen lle seña familiar a palabra pértego. En ningunha delas, con todo, mantén a primeira sinificación.

Vistas así as cousas, resulta que o vocabulario gallego é unha tulla inmensa de palabras vellas e novas, de bos ditos e bocaladas, de palabras comús e de palabras enrevesadas, de palabras secas coma paus do forno e de palabras espresivas, cheas de humor e agarimo. Resulta ademáis que nada é máis cambiante que o ir e vir deste vocabulario, que se está sempre á facer e refacer, que é sempre o mesmo e sempre é distinto. Pero, por enriba de todas estas cuestiós, a que os amantes da lingua de Galicia senten, sobre todo, é a do orixe deste vocabulario. De onde veu cada palabra. En que intre pasou á nosa lingua. Outro problema relacionado con éste, anque non é tan vivamente sentido, é o dos cambios de sinificación que vimos que experimentan as palabras. Saber cándo, cómo e por qué unha palabra cambia de sinificación é conocer o máis interesante da súa propia vida. Duas ciencias naceron pra dar resposta a estas dúas cuestiós: a etimoloxía e a semántica.

A etimoloxía, que ten por patrón a S. Isidoro, ríxese hoxe por leises moito máis estreitas que as isidorianas. Inventar etimoloxías foi unha pasión que dominou e domina á grandes espíritos. E, con todo eso, penso que pra ningún traballo lingüístico se precisa estar máis equipado de saberes, método e tenacidade que os que a etimoloxía require.

Pra sentar con certeza o orixe dunha palabra gallega non abonda encontrar outra ó bon tuntún que se lle pareza. A fonética esixe, en primeiro lugar, que os seus fonemas se correspondan un por un cos do étimo proposto. Pero ademáis requírese que seña clara a relación de significado e que as circunstancias históricas, xeográficas e sociais non se opoñan. Sobre a lingua gallega traballan hoxe excelentes etimoloxistas, que deixamos citados. É moito, con todo, o que hai que facer. Menos se ten feito aínda no que se refire á historia das palabras e ós seus cambios semánticos. Teñamos fe en que todo veña á ben algún día.

Antes de comenazar a historia do vocabulario gallego, queremos aínda distinguir nel dúas categorías, a das palabras que teñen unha sinificación propia (sustantivos, adxetivos, verbos e adverbios) e a das que non sirven pra expresar outra cousa que as relacións en que as primeiras aparecen na frase (determinantes, indeterminantes, preposicións e conxuncións). No primeiro grupo cabe

distinguir os sustantivos comús e os propios, e, dentro destes, os de lugar e de persona.

A vida destas distintas categorías de palabras non é realmente a mesma. Mentras que unhas se están renovando tódolos días, como logo veremos, outras traspasan os límites da duración da propia lingua.

3. O FONDO ORIXINARIO DO VOCABULARIO GALLEGO

O fondo orixinario do gallego está formado polo latín vulgar de Galicia, do que desconecemos todo canto se aparta da *koiné* do Baixo Imperio. Era esta *koiné* unha lingua de vocabulario espresivo, chea de imaxes; unha verdadeira fraga de derivados populares, en trance de grandes transformacións, debido ás vellas e novas penetracións célticas e xermánicas, e, sobre todo, ó mundo estraño do Cristianismo.

Na súa maior parte, os caracteres desta lingua son comús nun comenzo á toda a Romanía. Bota fora os arcaísmos dos poetas como *aequor*, *crus*, *os*, *tellus*, *unda*, si ben se conserva este derradeiro en Galicia por cultismo eclesiástico.

E cercaron-mi as ondas, que grandes son.

Palabras ben vivas na lingua literaria do fin do Imperio, como *pulcher*, *potare*, *lanio*, e *ager*, deixan de correr na fala de cada día, coa excepción tamén pra Galicia da que vai ó cabo. A loita dos sinónimos *alius-alter*, *magnus-grandis*, *omnis-totus* decídese a favor das formas fonéticamente máis cheas, «autro», «grande», «todo», sin que falte a representación dos primeiros na lingua dos *clercs*, «al», «maño», «omne».

As palabras xa curtas de seu, como *aes*, *os*, *ut*, *ve*, desaparecen e outras que non se sinten moi fortes cáznanse de derivados. *Auris*, orella, *genu*, xonllo, *vetus*, vello, tórnanse en *auricla*, *genuclu* e *vetulu*. *Adiuware*, axudar, refaise sobre o participio en *adiutare* e *canere*, cantar, en *cantare*. Os verbos irregulares tenden a correxir as súas anomalías (*posse*, poder, conforme a *pot re*), ou a declararse vencidos diante un sinónimo regular (*ferre*, levar, diante, *levare*, *velle*, querer, diante *quaerere*).

Giacomo Devoto¹² estudia por tramos as anovacións do latín imperial. Según él, pode decirse que, hasta o fin do século III, o latín de cada día desenvolveuse con caracteres constantes, levados ós últimos confíns do Imperio polas correntes do comercio, da administración e da cultura, que eran aínda uniformes nun ambiente que tamén o era. Nada máis que neste período se pode espricar a difusión de algúns feitos lingüísticos que se van conociendo pola comparación das linguas romances e que, fora deste período, non se poderían dar máis que nas comarcas de orixe. Este é o caso de algunhas palabras erráticas como *lama* que, salidas dos máis escuros currunchos, esténdense por toda a Romanía. A única explicación é que, coa tradición dunha lingua literaria e os modelos escolares, iban e viñan tamen polas calzadas do Imperio as memorias dos funcionarios civís, militares, xurídicos e das finanzas. E nesas memorias iban e viñan as anovacións, os substratos sin tradución, que chegaban a Roma e de alí se estendían por todo o Imperio, sin que na lingua literaria se refrexase o menor cambio.

Non foi sobre todo un vocabulario novo o que se estendeu e se fixo común polas vías do Imperio. Foron máis ben formas e construcións alleas á tradición literaria de Roma, máis libres e espresivas, as que se estenderon polas calzadas. Formas gallegas como «diante» e «dentro», coincidentes coas da máis extrema Romanía, presupoñen asociacións de palabras, introducidas no século III precisamente, e difundidas por todo o Imperio.

Nada máis lonxe da verdá que considerar como fenómenos particulares dunha lingua os feitos que se produciron fora da súa verdadeira historia. Romana e ben romana, debida á unidá administrativa do Imperio, ós relatos de *curatores* e *iuridici* e ó ir e vir polas calzadas dos soldados, mercadores e colonos, portadores do latín das ergástulas, da Suburra, dos máis lonxanos campamentos e das súas terras de Etruria, do Lacio ou da Campania, é a tendencia xeneral á reforzar os casos con preposicións, que foi adiante en todas partes, menos en Rumanía; a de prescindir das desinencias complicadas e a de facer uso do perfecto composto con preferencia ó simple (*habeo factum* frente a *feci*).

Este perfecto composto non era desconocido na tradición literaria, pero limitábase á certas formas de valor espresivo especial. Ó estenderse polo Imperio

¹² Giacomo DEVOTO, *Storia della lingua di Roma* (Bologna, 1934) páx. 81.

perdeu aquel carácter estilístico e alternou en todas partes co perfecto simple inda que na Península Ibérica, e, sobre todo, en Galicia, non o avantaxase.

Outras anovacións do século III son as alteracións do sistema pronominal, sobre todo nos demostrativos; o trunfo do comparativo perifrástico (*magis miser*) fronte ó sufixal (*miserior*) e a desaparición da pasiva desinencial, que xa viña ameazada de vello pola analoxía das formas de perfecto.

As vías romanas multiplicaron a confusión que houbo sempre entre as formas pasivas de presente e as dos verbos deponentes, hasta o punto de que tódolos verbos podían ser deponentes. Esta situación foi favorábele pra ir á simplificación, que se levou á cabo prescindindo das desinencias pasivas, que xa nada decían. Foi un proceso lento, pero universal de toda a Romanía.

Aparte moitos cambios fonéticos que se tiñan cumprido neste tempo (caída do *i* en hiato e de certas postónicas internas, confusión de *b* e *v*) aparecen nesta data gran número de neoloxismos. É deste tempo o sufixo -*ELLU*, que tantas formas deu ó gallego, e o verbal grecizante -*IZARE* que tamén tivo aquí fortuna. Moi de notar tamén son os moitos barbarismos que o latín deste tempo estendeu, xermanismos sobre todo, que non fixeron máis que arrequentar os que xa tiñan entrado no latín desde o século I a. C.¹³. Destes xermanismos foron avante os que prenderon na fala dos servos da gleba, entre os que figuraban moitos da Xermania, que foron medrando día a día. De aquí saíron palabras de cucuña, como «fogueira», «rustrir», «brasa», «sopas», «frasco», «tapón», e palabras de campamento como «guerra», «berida», «helmo», «espora», «trégola», «trotar», etc.

O século IV cambia o sino dos feitos. A reforma de Diocleciano, coa súa complicación administrativa, tivo por resultado a aparición de moitos centros que absorberon a corrente que, anos atrás, afluía e refluía, de Roma hasta os confíns do Imperio, coma dun corazón. Ás tres cabezas da triarquía, xúntanse as das provincias coas dos seus concellos, que pasan a ser 87 de 47 que eran.

Dentro destas comarcas, forman tamén as súas cabezas tribus e *civitates* que xa viñan de vello, pero que agora se cerran en argolas máis estreitas. As anovacións de cada lugar xa non se perden nin estenden na universalidá do Imperio, desaparecendo ou sumándose ó poderoso organismo da *koiné*.

¹³ BRUECH, *Der Einfluss der Germanischen Sprachen auf das Vulgarlatein* (Heidelberg, 1913) páx. 86 ss.

Inzán e rebustécense nos pequenos recantos das diócesis e prefeturas, despois que éstas pasan á capitales e Roma perde o seu poder centralizador e universalizador. Tréveris, Milán e Sirmio pasan á ser tres mundos independentes e Roma queda fora das grandes vías imperiales. O latín vulgar do século IV pasa a ser latín dialectal. As irradiacións unificadoras xa non chegan ós extremos do Imperio. Unha mostra é a persistencia do *-s* final no campo occidental de Tréveris («os nenos», «les enfants») e a súa caída na área de Roma («I promessi sposi»), onda xa era moi vella esta tendencia que hasta entón se fora contendo.

Hasta que punto chegou a dialectalización pódese ver por esto. O latín da Península hispánica, inda que procedendo de diversas camadas, que se correspondían cos diversos períodos da colonización, garda unha uniformidá grande, que ninguén pode negar. Hai, con todo, diferencias que só por este acantonamento do século IV se explican. A España do Sul, ligada á Roma desde vello e que mantivo esta unión, garda formas da lingua común que Galicia recibe de outra fonte. A pesar dos *concilia* das cabezas de diócesis, que, na súa medida mantiñan a mesma acción niveladora da antiga Roma, o latín das comarcas foise arredando máis cada día, debido ós substratos nativos que volvían á tona e ós superstratos dos bárbaros, que iban entrando nas distintas comarcas, cada vez en maior número.

Neste intre, poñamos o ano 313, unha nova forza renovadora irrumpe poderosa sobre o ruinoso edificio da lingua de Roma. O Cristianismo trasformou de tal maneira o latín que as linguas romances reparten o seu vocabulario entre dúas fontes, unha pagana e cristiana a outra. Deste punto de vista o gallego é sobre todo latín cristiano. Mgr. J. Schrijnen estudia profundamente este problema¹⁴, que se presenta complicado polo feito de presentar unha cara literaria retardataria e outra popular de lingua falada, que sigue as correntes dialectalizantes.

A primeira penetración do cristianismo na latinidá leva consigo a creación de todo un sistema de tecnicismos relacionados coa doutrina e o ritual da nova relixión. Estes tecnicismos foron feitos con palabras latinas que podían manter o seu significado (*deus*), con arcaísmos resellados cunha nova sinificación (*lavacrum*) e con palabras gregas ou hebreas, lixeiramente latinizadas (*genhenna, pascha*). Todas perturbaron por igual o latín falado e o escrito.

¹⁴ Mgr. SCHRIJNEN, *Charakteristik des Altchristlichen Latein* (Nimegue 1932).

A lingua dos apoloxistas cristianos, inda que calcada nas tradicións literarias da Roma pagana, cárgase dunha nova vida. Os novos tecnicismos proliferan en derivados que refán a lingua hasta os molos. Este latín literario cristiano pasará, coa caída do Imperio, á ser a única forza retardataria do dialectalismo crecente, que comenará despóis de mediado o século XIV. Pero como se separaba cada día máis a lingua falada da escrita, o seu poder unificador non era máis que relativo. A súa forza de contención limitase ó tecnicismo dogmático e litúrxico, inda que en comarcas de vida monástica tan intensa como Galicia puidera ter unha forza rectora meirande.

Fíxose sentir tamén o seu poder moderador ó traveso das pelerinaxes á Roma e Xerusalén. As numerosas pelerinaxes do século IV, nas que figuran tantos gallegos, proban a existencia aínda dun falar común, sentido como latino e universal.

Fora de ahí, a gran revolución cristiana favoreceu, á larga, a dialectalización. O verdadeiro momento da dialectalización do latín vulgar de Galicia é o que nos describe o probe Obispo de Chaves, e no que o país pasou polo meirande estado de turbación que se pode imaxinar.

Houbo reasentamentos en todo o país e unha fonda penetración nos máis apartados lugares, que antes non se conocera. Desaparecen os centros escollidos de onde saíran Prisciliano, Bachiario e os Avitos, verdadeiros castros cristianos do latín Imperial. Lévase á cabo, por razóns políticas, unha desmembración máis ou menos efectiva da comunidade hispánica, pola que Galicia se une máis ben ás Galias. Desde o 417 hasta o 469, en que a historia dos Suevos se perde, líbranse loitas sin fin contra os hispano-romanos do país e contra os visigodos das fronteiras, coas alteracións lingüísticas que esto supón. A chegada de S. Martín de Braga, considerado no seu tempo como verdadeiro Apóstol de Galicia, ó lado de S. Pedro e S. Paulo, corona todos estes feitos. El é o primeiro que chega ou abre o camiño pra que outros cheguen coas súas fundacións monásticas ó verdadeiro corazón de Galicia. A organización diocesana non parece que tivera saído dos arredores dos centros urbanos, o que quere dicir das comunidades hispano-cristianas. As aldeas gallegas seguían sendo paganas, como sabemos polo *De correctione rusticorum*. O momento do latín dialectal de Galicia é éste, en que o hispano-romanismo se afundiu como forza rectora política e foi desbancado como forza relixiosa. Pero nel habían de actuar aínda as inmigracións visigóticas e mozárabes pra rematar na lingua que temos hoxe e que non comenza realmente hasta a desfeita do reino visigodo.

III. RENOVACIÓN DO VOCABULARIO

1. IMPORTACIÓN

1. [Como nacen as palabras]

Partindo do estudio do fondo primitivo dunha lingua, a súa historia é a dos seus neoloxismos, dos seus arcaísmos e dos seus cambios de sinificación. O fondo primitivo do gallego era tan reducido como podemos supoñer nunha sociedade tan estremadamente bárbara como era a nosa do século IX, á que lle viña moi froxo o latín pra espresar as máis das cousas e ideas de que tiñan noticia. As cousas cambiaron axiña. Desde o século X hasta o XIII a vida de Galicia foi un medrar constante, no que a lingua deu o seu primeiro estirón. Neste período foi no que o gallego recibiu un maior número de neoloxismos, e no que, polo tanto, houbo tamén un maior número de palabras vencidas.

Unha palabra é obsoleta ou arcaica cando lle sale un retoño sinónimo que fai as súas veces na boca dos novos ou na de aqueles que pretenden falar millor. O día que este sinónimo novo chega á estenderse, o vello vai sin remedio pra a coba escura das palabras sin uso, coma un carto vello, inda que non sin a esperanza dunha resurreución.

A base vital do neoloxismo é a necesidade de dar cada día nome á unha cousa nova e á unha nova idea. Contra esta razón non valen as críticas dos puristas que quixeran unha lingua firme nas formas que se lles antoxan máis belas, como si se tratara dun fermoso mármore. Isto, que é verdá pra tódalas linguas, éo moito máis pra o gallego. Unha lingua de longa tradición literaria conta cunha riqueza léxica grande pra opoñerse á invasión esterna do neoloxismo. O gallego non pode facer eso co seu reducido vocabulario labrego e mariñeiro. Unha nova idea pode espresarse nunha lingua rica cos recursos propios moitas veces, quedando reducido o neoloxismo a unha novedá semántica. É o recurso do portugués que lle deu o nome de «chovedoiro» á ducha. Pero aparte que isto leva á mesturar

palabras do fondo vulgar con outras do falar escollido, marchando así á contra-pelo do xenio da lingua, ten a dificultá de entullar de sinificados distintos, e contrapostos ás veces, unha mesma palabra, si non se quere recurrir á rodeos tan estrechos como o de chamar «caneta de tinta permanente» á unha estilográfica.

Os tecnicismos de toda cras foron sempre a primeira fonte do neoloxismo e hoxe máis que nunca. Ós sabios e ós técnicos, que son do noso tempo, fanlles falla palabras libres de todo outro sinificado, que casen ben e con xusteza coa súa idea. Os produtos da industria e do comercio precisan nomes rechamantes que os introduzan no mercado. Tódalas épocas sentiron esta necesidá, pero ningunha tanto como a nosa, industrial, comercial e científica por escelencia.

En Galicia temos aínda outra razón pra espricar o neoloxismo. Refírome ó feito de que nos chegan tódalas novidades por intermedio da lingua oficial, considerada como espello de ben decir e inculcada en tódolos centros de cultura: na escola, no instituto, na universidá, nas prácticas da vida civil, militar e relixiosa, todas elas fontes de neoloxismos. O gallego, deste xeito, non sólo se vai enchendo de neoloxismos, senón de palabras castellanas, que non é a mesma cousa. Non é isto unha cousa nova. J. Vendryes cita o caso do Urdú literario e a lingua dos tzíganos armenios, en que o vocabulario é totalmente estraño á lingua, sin que ésta perda a súa individualidá. Estes neoloxismos son na súa maioría cultismos, helenismos ou latinismos, patrimonio común de toda a Romanía.

O neoloxismo non se reduce á pedir prestadas palabras ós veciños ou a desenterrar os vellos tesouros clásicos. As linguas renóvanse moitas veces desde dentro. Cando á palabra «labrar», traballar unha terra, ou un madeiro, se lle deu a sinificación de «bordar» (vestida de pano labrado) creóuse un neoloxismo, chamado un cambio semántico. Hai neoloxismo tamén cando de «pousar» e «fol» creamos «pousafoles», que pasa á sinificar unha pedra que sobresale á porta do muíño e na que se pousa o saco pra abrir máis doado a porta. Este procedimento de renovación chámase composición. A mellor reserva con que unha lingua conta pra renovarse de seu é a derivación. A este procedemento debe o gallego unha boa parte do seu vocabulario actual e nel garda o xerme do seu potencial renovador. Son moitos os sufixos que morreron, pero son moitos tamén os que gardan toda a súa vitalidá.

Non tódolos períodos son por un igual renovadores. O sino que os distingue é o cultivo literario da lingua. Según esto, foi un periodo renovador o que vai

do XII ó XV no que florece a poesía dos Cancioneiros e a prosa dá os seus primeiros pasos, e outro, o tempo que vai dos comezos do XIX hasta hoxe. Isto, con todo, non é máis que á medias válido pra o gallego, lingua falada antes que nada, na que os periodos de actividá renovadora se deben medir máis ben polos de transformación social, política e, sobre todo, económica, que sufríu o país. O vocabulario da cociña dun labrador de hoxe está seguro que non presenta menos neoloxismos que a páxina dun escritor moderno.

Podemos distinguir dúas clases de palabras: «palabras madres», que están á cabeza de cada familia de conceptos, e «palabras fillas», que se ordenan ó redor das primeiras. «Terra» é unha palabra madre. «Terreo», «terrón», «terrax», «terraxín», «aterrar», son palabras fillas. Dígase o mesmo de «verde» fronte a «verdoso», «verdegado», «verducido», «verdegar», «verdecen», «reverdecen», «verdiño» e «verdecen».

Pra crear palabras madres as linguas non contan con moitos recursos. A onomatopeia, que lles deu nomes ó cuco, ó pazpallar, á rula, ó chasco e ó pimpín, non é un método regular. O de dar ás cousas o nome do seu inventor ou fabricante ten un uso reducido e dá nomes pouco expresivos. É por todas estas razóns que os métodos máis usados foron e son os de importación, composición e renovación semántica, cando se trata de palabras madres, e o de derivación, cando se trata de palabras fillas.

2. Palabras importadas

A importación de palabras é resultado da importación de cousas e ideas entre xentes de falas distintas. Ós galleguismos que introducen no castellano as nosas vieiras e nécoras, responde o castellano cun número moito maior de palabras propias.

Algunhas destas importacións non tardan en desfigurarse na lingua do país. A «trilladora» convírtese en «máquina de mallar» e a «aventadora» en «máquina de limpar». Pero a cousa normal é que se manteña o nome orixinario, ben pola semellanza das dúas linguas, ben pola pobreza de recursos do gallego.

Neste último caso, hai que distinguir o neoloxismo importado sin concencia da súa natureza e o sentido como de fora. A maior parte dos que entran no gallego son do primeiro tipo. Cando un mecánico fala de «poleas», «tornillos», «tuercas», «palancas», «bielas» e «tubos de escape» non se lle ocorre pensar que está falando en castellano. O feito de manter a fonética castellana de «tuerca», «biela» e «tornillo» provén do seu bilingüismo que lle impide reaccionar no sentido da lingua propia. Pero si nesta hai as mesmas palabras, non duda en substituíla e aparecen entón as «buxías», «pistós», «chaves», «caldeiras» e demáis palabras que teñan correspondencia na lingua común.

De todas maneiras, son tántolos neoloxismos importados que os escritores dos nosos tempos, ó revés dos do século pasado, se plantean o problema da súa asimilación, e resólveo cada un á súa maneira. Tratan us de apelar á fonética histórica. «Tuerca», «biela» e «tornillo» convertiríanse en «torca», «bela» e «tornelo» que repunan a todo gallego-parlante por estar fora da concencia lingüística común. Outros botan mau do portugués –«tú que non podes, lévame ás costas»–, co que can nunha servidume moito meirande.

A solución xusta é quizaves a que nos dá a xente dos burgos e aldeas, cun pouco máis de coidado que se poña. Basta con rechazar solamente aqueles fonemas ou grupos fónicos que non teñamos en gallego hoxe. O sufixo -ERO, por chocar co de -EIRO, tamén vivo, ademáis do fonema de *j* e os diptongos *ie*, *ue*, son quizaves os que non queipa ademitir.

A tradición histórica apoia de algúnha maneira esta solución. Nos escritos da Edá Media abundan castellanismos sin galleguizar, como «menor», «mezclar», «reina», «salir» e «viuela».

3. Fontes de importación

Son móitalas palabras que o gallego importou das linguas máis apartadas, si ben algunhas delas lle chegaron, pola súa situación xeográfica e política, ó traveso do castellano. Entre o século X e o XV puido importalas directamente, dadas as súas relacións con Francia, Italia e os países árabes, e dada, sobre todo, a influencia das pelerinaxes á Santiago.

Están sinalados estes préstamos na lingua literaria dos Cancioneiros, pero aparte destes, que non se incorporaron á lingua común, senón en moi pequena

medida, hai outros máis ou menos directos. Os frades do Císter puideran traer a palabra *grangia*, «granxa», que relegou á simple locativo «graña», de *granea*. Galicismos da Edá Media son, ademais dos literarios, «señer», «greu», «cousir», «conorto», «nulo», «nula», «poncela», «leu», que non se incorporaron ó gallego, outras palabras aínda vivas como «dulzor», «rúa», «bercio» e «fustalla». O traveso do castellano chegaron outras como «xefe», «xardín», «forxa», «paxe», «batalla», «golpe», «navio», «verxel», «xoya», «madama», etc.

Os neoloxismos árabes puideron entrar tamén directamente, coas cousas que desinaban. Son en gran parte nomes técnicos, que se perderon coas industrias e novidades que un día representaron. Dos que quedan, corresponden á lingua común «arrabaldo», «alcacer», «aldaba», «achaque», «albízara» e outras, que nos deberon chegar por Castilla. A lista máis ou menos completa de arabismos figura na «Gramática histórica» de García de Diego. Estes arabismos gallegos, en xeneral, teñen a mesma forma que os castellanos, pero non sempre concordan os sinificados. De «aduanas» derivou «aduanar» e «aduanado», que vale tanto como azacaneado e azacanear. «Gabela» significa feixe pequeno de calquer cousa. «Azougado», de «azougue», ten o valor de lívido, «azacán», o de desaseado e «cáfila», o de grupo de xente de mal vivir.

Os neoloxismos de outras linguas modernas entraron todos ó traveso da lingua oficial. Non daremos máis que un pequeno mostrario.

Son de orixe provenzal e moi antigas, «albergue», «banqueta», «barrica; italianas, «acostarse» e «acostamento» (na *Crónica Troyana*) «acaparar», «alarma»; alemás, «potasa», «cin», «vermú»; inglesas, «franela», «ron», «sesión», «verediuto», «voto», «humor»; holandesas, «amarrar», «quilla», «leste», «garlopa» e «berbiriquí»; escandinavas, «equipar», «babor» e «estribor».

Palabras tan comúns hoxe como «coche» e «pistola», chegaron hasta nosoutros desde Checoslovaquia. A primeira, ó traveso do húngaro, do alemán, do francés e do castellano.

Sendo moitos os neoloxismos que o gallego pediu prestados ás linguas modernas, moitos máis recibíu do latín culto. Os primeiros testos gallegos, particularmente os en prosa, están cheos deles; pero inda a lingua vulgar, nacida ó pe de unha laura monástica como tiveron moi poucos países, presenta moitos latinismos, apenas tratados fonéticamente, como «credo», «paternoster», «palio», «acerra», e expresións como «en verbo» (con toda verdá), «por encenas» (por festas), «¡verbuxido!» (polo Verbo unxido).

Os tradutores de documentos da Edá Media tiñan un gran sentido do gallego que os escritores de hoxe temos perdido, debido á que moitas leises fonéticas e formas sufixais entón vivas, están hoxe caducadas. Palabras como «terreáes», «creschao», «cabidoo», «angeo», «conteente» son en algunha parte cultismos tratados fonéticamente ó xeito da lingua común polos tradutores. Outros escapaban á estas leises, como «ordino», «divinidade», «precioso», «spíritu», «proverbio», «púrpura», «querelarse», «sacrificio», «soteleza».

A palabra *aeclesia*, sometida ás dúas forzas contrarias do cultismo eclesiástico e das tendencias populares non arribou nunca a ningunha que se impuñese con forza, polo que se poden presentar as variantes de «Egleja», «Egreja», «Igreia», «Eirexa» e «Iglesia».

Fora dos períodos literarios, foi escasa a influencia do cultismo, si non é na lingua relixiosa, que non chegou nunca á forma vulgar.

Os escritores do XIX, coa escepción de Pondal, limitáronse á recibir o cultismo do castellano. Este ten algún que outro, como «turma», que parecen vir das súas lecturas dos clásicos latinos. Todos eles en xeneral, e sinaladamente a gloriosa triada de Curros, Rosalía e Pondal, empedran os seus versos de cultismos románticos, debido ás vibracións estéticas que neles sentían.

Entre os escritores de hoxe hai poucos que non señan partidarios do cultismo, si ben se perden algún nunha penosa labor de restauración histórica, coa pretensión infantil de acubillar a nobreza da antiga lingua de Roma. O resultado son párrafos como o que sigue: «A ación corrosiva e a acumiación de detritus criando novos broques, produxeron a alteranza». Está todo él formado por cultismos, si prescindimos dos artigos, das partículas e de dúas palabras. Pero o autor empéñase en tornalo vulgar, pra un vulgo minoritario de eruditos que conoza catro leises de fonética, a non ser que escriba pra os señores Condes de Betanzos ou Monterrey.

Os progresos das ciencias e industrias, unha técnica cada día máis esixente en tódolos campos, a tendencia á abstracción da nova literatura, que busca os fondos escuros dos meirandes refinamentos psicolóxicos, e o afán de aparentar tamén, manteñen o cultismo na primeira liña.

Polo que se refire á súa adaptación ó gallego, xa dixemos que nun comenzo era total moitas veces, debido á vixencia das leises fonéticas ou, cando menos, á unha concencia moi viva dos feitos fonéticos en latín e en gallego. O escriba do

mosteiro sabía moi ben qué grupos consonánticos daban *ch*, *ll*, ou *x*; qué consonantes intervocálicas caían. Todo esto sin pensar, pola mecánica escolar ad aprendida, que debía basarse precisamente sobre este problema.

Hoxe non podemos chegar á tanto e debemos contentarnos con galleguizar os sufixos, e éstos, lixeiramente. A lingua falada sigue neste moi de cerca ó castellano. O sufixo -ATIONE que noutros tempos deu -AZÓN, dá hoxe -ACIÓN, como en castellano (*oración*, *gobernación*). O sufixo -UMINEM, en cambio, prefire a umbre a forma en -UME (*legume*, *volume*), o mesmo que o sufixo en -AMINE (*enxame*, *madeirame*). Os en -ABILEM, -EBILEM, -IBILEM oscilan entre a forma castellana e as de -ÁBELE, -ÉBELE, -ÍBELE (*amábele*, *volúbele*) pola resistencia do gallego ós grupos de oclusiva máis líquida.

Os demais sufixos siguen a mesma tendencia. O sufixo -ATEM, tende a dar -Á, por influxo castellano (*humildá*), inda que a lingua literaria tende a manter -ADE, -ATUN, -ADO, sin que falten os en -ATO (*aparato*); os en -OSUM e -OREM, -OSO e -OR, OS en -ANTIA e -ENTIA rompen tamén coa tradición medieval e dan -ANCIA e -ENCIA (*circunstancia*, *clemencia*, frente ao San Cremonço dos Cancioneiros); -ARIUM e -ANEUM non gardan tampouco lembranza das formas tradicionais, e dan -ARIO e -ÁNEO (*diario*, *pedáneo* ou *pedanio*).

Aparte os sufixos, as terminacións en -UM e -IUM, dan -O e -IO (sufixo, remedio); e os verbos entran normalmente nas tres conxugacións, según a norma tradicional.

Non faltan en gallego os cultismos gregos, inda que limitados á lingua primitiva e medieval, por un lado, e ós tecnicismos modernos, por outro, debido á falta en Galicia de verdadeiro renacemento humanista. Son helenismos antigos, chegados polo fondo primitivo da lingua, palabras como «castaña», «carta», «corda», «ostra», «cara», «tío» e outras moitas, particularmente de plantas medicinales, como «asento», «cecimbre», «xeixebre», «cascamelo», «prixel», «codeso». Resultado da influencia da lingua cristiana, son os helenismos, «abade», «crego», «eirexa», «mosteiro», «paraíso», «crisma», «bispo», «parroquia» e outros moitos.

Tamén son antigos «cada», «bodega», que ten o mesmo orixe que «botica», «caixa», «saco», «bolsa» e «orfo». En todas elas labrou a fonética vulgar profundamente, polo que apenas poden entrar no grupo de cultismos. Os cultismos gregos propiamente tales aparecen moito máis tarde, ó traveso do castellano como resultado dos préstamos das diversas ciencias. Son semicultismos gregos

palabras como «selorgía», «solyrgiao» e «crysolitos», que atopamos na *Crónica Troyana*. Os primeiros helenismos propiamente ditos aparecen nos escritores do século XIX e pouco a pouco na lingua vilega que comenzou a usar as novas expresións científicas (larinxe, farinxe, síntoma, tráquea, píloro, teléfono, telégrafo, etc.). Hoxe está invadida de gran número deles hasta na máis remota aldea debido á que a lingua científica, en tódolos seus aspectos de laboratorio, droguería e farmacia, está formada por enteiro de palabras gregas ou greco-latinas.

2. COMPOSICIÓN

Hai dous tipos de composición. Consiste o principal en xuntar dúas palabras de sinificación independente que, pouco a pouco, perden esta independencia e dan unha nova palabra e unha nova sinificación. O estudio destes fenómenos é importante na historia dunha lingua porque, como a xuntura se fai según os principios sintácticos de cada tempo, resultan por eso doados de datar. As combinacións capitais que se poden dar son as de nomes e verbos, adxetivos e nomes, verbos e nomes, nomes e adxetivos, nomes con nomes, adxetivos con adxetivos e verbos con verbos.

1. Compostos de nomes e verbos e verbos con verbos

Esta combinación é típicamente latina. Desde a súa nacemento, parecen perder nestes compostos a independencia os componentes. Abundan no Teatro de Plauto e menos no latín vulgar que tantos arcaísmos arrastraba. O gallego herdou «samesuga» de *sammisuca* (*sanguisuca*) e quizaves «carricanta». Nos documentos do século IX e X aparece *Aqua-cadit*, que pode ser unha falsa etimoloxía latinizada. De calquer xeito, nin «aqua cadit» nin «carricanta» se axustan ó tipo de «samesuga», no que o elemento sustantivo é complemento. Este tipo perdeu realmente no romance, pois que non atopamos máis que a combinación de sustantivo suxeto con verbo, e inda ésta, nos contados casos que vimos.

A combinación típicamente romance é a de verbo e sustantivo, que tamén é de dous tipos. O primeiro, co verbo en indicativo e sustantivo complemento. Abunda en topónimos como «Catabois», «Catasol», «Catasueiro», «Pousafoles»,

«Mallaferro». No *Códex Calixtinus* (I, 345) chámase *Lavamentula* ó río Lavacolla. Ben se ve que é unha latinización dun nome interpretado por aprosimación, pero de calquer xeito supón o coñecemento deste tipo de derivados.

Non se rexistra ningún destes compostos, que eu sepa, nos Cancioneiros nin na prosa medieval. Con todo eso deberon aparecer pronto os nomes compostos deste xeito pra desinar oficios e artefactos como «tiracordas», «correcás», «portapaz», «botafumeiro», «tirabalas».

Co tempo fíxose un dos procedimentos de composición máis preferidos, ao menos pra nomes de tipo humorístico como «lambefoulas», «apertarrabos», «carrabos», «lambetorcidas», «sacarroña» e «zarrabuqueiros». «Petapouco» debe entrar tamén neste grupo.

Outro tipo é o de verbo en imperativo con vocativo, que puidéramos ver en algúns locativos como «Mexaboi», e «Cantarrá». Forma algúns sustantivos como «mexacán» e «tentemozo», pero non ten a vitalidá do tipo anterior. Polo carácter imperativo do verbo podemos citar aquí «fervellasberzas», que polo complemento corresponde a outro tipo e aínda citaremos outros: «vaicheboa», «funganacenza» e «vichelocrego», que non entran ben en ningún dos grupos.

A frase analítica «vaiche boa» significa: «¿qué se lle vai facer?, así é a vida». Pero en espresión coma ésta: «puxo a saya á estilo de vaicheboa», é un composto que alude á unha vila imaxinaria e ten o valor de descoidado. «Puxo a saya de calquer xeito».

«Funganacenza» alude ós gatos enfermos e fraques que se arremuíñan ó redor do lume e significa unha persoa sin ánimos, encollida, porca e miserable. «Vichelocrego» ten orixe nunha onomatopeia. Trata de imitar o canto da ouropéndola e dá nome a este páxaro.

Un tipo especial de compostos con verbos fórmano certas frases exclamativas que, por desgastes fonéticos, viñeron a convertirse en interxeucións. Son deste tipo «canté» (canto é), «cantiá» e «descantiá» (canto y ha, des canto y ha), «madia leva» (mao día leva), «malia» (mal y ha) e algunhas outras.

Sin chegar a formar compostos, algúns verbos repetidos en algunha das súas formas teñen valor de sustantivos ou adverbios. Na frase: «hai que ter un ten con ten», «tencontén» é un verdadeiro composto que vale tanto como «tento», «ponderación», «prudencia». Nesta outra: «os botós da chaqueta están vou non vou»

non é tan clara a composición, e sinifica a espresión «están pra caer». Si se trata de personas sinifica «estar indeciso».

A repetición pode cambiar de forma verbal, como en «facendo que fai». Neste caso a perífrasis (non nos atrevemos a chamarlle composición) ten sinificación verbal e sinifica «cubriendo as aparencias».

Outras veces repítese a forma verbal, pero con distinto verbo. Os que se usan pra estes casos son «ir e vir», «tirar e virar» en frases como «pasóuselle o día en *ir e vir*», «andivo *indo e vindo*», «pasei todo o día *tira vira* hasta que veu a noite». A espresión «ir e vir» ten o valor de «dun lado pra outro». E a de «tira vira», sempre en indicativo, a de «seguidamente», «sin parar». «Tumba que dalle», «dalle que dalle», «zumba que zumba», «fala que fala», «tece que tece», «berra que berra», «conta que conta» e aínda outras son espresións usadas con valor adverbial de modo cos verbos «estar» ou «andar». Todas estas espresións están en trance de ser compostos, limada que foi a súa sinificación, raíz da súa independencia.

2. Composición de nomes e adxetivos

Os compostos de sustantivo e adxetivo levaban no latín vulgar o adxetivo diante. O adxetivo posposto parece que mantiña a súa independencia. Ó vir o romanacemento invirtíuse o orde. O feito de nos dar o *Codex Calistino* un *Sicca Molina* non é argumento en contra, xa que os documentos con que contamos nos presentan os topónimos compostos todos co segundo elemento adxetivo (*Portum lutosum*, *Lamamala*), coa esceución cando a hai dos compostos de «bon» e «malo». O mesmo que lles pasaba en latín, estes compostos non perden de todo a súa independencia nos nomes comúns, á non ser que medien grandes cambios fonéticos, como acontece en «¡horamá!», «veladoce», «¡maodía!». Outros como «toxo femo», «gato fero», «millo paínzo», si ben é que se refiren á cousas ben individualizadas, manteñen a independencia dos seus componentes. Trátase de xugadas lingüísticas, xunguidas sempre ó mesmo cancel, sin por eso fundirse nunha sola palabra. Outros compostos deste tipo son os escarnios «maríamol», «lácardada», máis ou menos fundidos na fala popular. Do tipo arcaico temos «bizcoito», «mediodía», «segunda», «tercia» e «cuarta feira», que datan, ó parecer, do tempo de S. Martín de Dumio, e os compostos de «bon» e «malo», «bon varón» (á ollo de bombarón), «abofé», xa «boafé», «maodía».

A composición máis común é a de dous sustantivos, xustapostos ou en réximen. A primeira forma parece ser a máis antiga, sobre todo nos topónimos, e hoxe é moi usada pra desinar cousas que teñen dous oficios (Cama-cuna, café-bar).

Os compostos por subordinación poden ser arcaicos, feitos sobre a declinación latina. Neste caso, os máis vellos presentan a forma de determinante máis determinado («ourive», de *auri faber*, «cabrifollo» de *capri folium*) e os máis novos ó revés («filigrés» ou «fiigrés» de *filiu aeclisiae*). Fora dos topónimos son moi raros os dous tipos de compostos, e sobre todo os segundos. Dos primeiros podemos aínda citar «maimendro», de *meli-dendron*, e «lorbaga», de *lauri baca*.

Os compostos modernos de subordinación preposicional son abundantes, pero os seus elementos resisten a fundirse nunha sola espresión. Son moíto los nomes de plantas e instrumentos de oficio que teñen esta forma composta (lengua de ovella, pe de páxaro, pau de ferro, trade das zocas). Unha lingua coma a nosa, pobre en tecnicismos, ten necesidá de formar estes compostos pra moitas cousas (arco da vella, lastra da porta, campo da feira, caixa das ánimas, can de palleiro, etc.).

Os compostos de dous adxetivos son poucos e recentes, importados do castelano na maioría (verdescuro, azulcelestre). «Lusco e fusco» parece unha forma sustantivada.

Con «ben» e «mal» e participios de presente ou de pasado téñense feito compostos sustantivos desde antigo, como «benadante» e «malfadado», e coa partícula «como» e un sustantivo fanse compostos adxetivos. Antonio Noriega Varela recolle moitas destas formaciós no seu libro «Como falan os brañegos», entre as que escollemos «coma o demo» (moi malo), «coma a neve» (moi blanco), «coma un buxo» (moi sano).

Quizaves puidera parecer que me escedo dando como compostas moitas das espresións que levo enumeradas. Eu penso que non. Un grupo calquera de palabras que evoque un concepto ou unha cousa sola, faise por isto mesmo un composto, ó decir de Brunot. Cando decimos que unha persona se aborrece por un «dácame acó esas pallas», vemos ben que «dácame acó esas pallas» se refire a unha sola cousa, como cando decimos «nun abrir e zarrar de ollos», «cun pé aquí e outro aló», e outras polo estilo.

Reducido e todo, o gallego conta cun sistema de composición desde os seus comenzos hasta o día de hoxe.

3. DERIVACIÓN

Imos á estudar xuntos os procedimentos que ten o gallego, como outras linguas, pra modificar a sinificación dunha palabra pola adición ó comenzo ou ó cabo dun prefixo ou sufixo. Teñen moito de común os dous procedimentos, pero sepáranos tamén moitas cousas. Prefixos e sufixos proceden de palabras, máis ou menos gastadas. Pero os prefixos teñen vida independente máis ou menos tempo e os sufixos non. O prefixo perde a súa fertilidá cando non se ten conciencia do seu valor, e ó sufixo non lle ocorre isto. Os prefixos, pra ser fértiles, teñen que quedar un pouco despresos da palabra (retoñar, re-facer, re-moer), e os sufixos fúndense estreitamente con ela. Todo esto, con todo, é cuestión de máis ou menos.

Da riqueza que supoñen estes dous procedimentos de neoloxismo podemos darnos conta con recordar algús derivados. De «palla» hai «pallar», «palleiro, palleira, pallada, palloza, pallugada, palleta. De «poñer», «apoñer», «compoñer», «descompoñer», «espoñer», «impoñer», «repoñer», «supoñer», «traspoñer».

Estes dous exemplos son, por eso, engañosos. Moitos dos prefixos e sufixos con que outrora se contaba están hoxe mortos en gallego, como noutras linguas.

3.1. Prefixación

Dos dous procedimentos de renovación que vimos estudiando, o máis pobre, con moito, é o de prefixación. Un gran número de prefixos desapareceron do uso. Xa no remate do latín vulgar desaparecera o sufixo A- e AB- confundidos con AD-; E-, ganado por EX-; DE-, por DIS-; CUM-, que había tido tantos derivados no latín vulgar, desaparece como prefixo moi cedo, inda que deixando derivados. Quedan con toda a súa forza proliferante AD-, IN-, EX-, DIS-, PER-, PRAE-, PRO-, SUB- e RE-, e habíltanse novas preposicións e adverbios como prefixos, tales como INTER-, CONTRA-, MINUS-, BENE-, MALE- e TRANS.

A Edá Media sírvese do que se chama composición parasintética, e nosoutros chamaremos dobre derivación, por medio de prefixo e sufixo, como «desagradecer», «desaconsellar», «derrancadamente», «desperecer», e aínda con dobre prefixo, como «desassemellado», «desaguisar».

Ao pasar ó gallego sufriron unha nova baixa os sufixos que acabamos de numerar. Quedan á cabeza AD-, DIS-, EX-, RE-, SUB- e TRANS-, inda que tódolos demáis se aclimataron tamén en moitas palabras que viñeron no fondo primitivo ou que impuxo o latín da Iglesia. IN- aparece en palabras antigas como «incenso», «enfiar», «enfornar», «inxirir», e outras, todas elas de uso normal. Diante vocal, perdeuse, ó caer o N-. *In-amicu*, deu primeiro «iimigo», e, como esta forma non tiña ningún valor expresivo, acabou por desaparecer. Na lingua de hoxe non ten moita vitalidá. Sólo se percibe o seu valor de movemento nos verbos de comenzo de acción, como «entrar», «encetar», de onde pasa á outros verbos non compostos, por analoxía (emprincipiar, encomenzar). Como cultismo revive ó compás do castellano.

PER- non parece que tivera nunca máis vitalidá que a que lle daban os semicultismos eclesiásticos, onde abundaban os seus derivados. Úsase este prefixo nos Cancioneiros pra facer espresións superlativas á maneira culta e nos verbos «perfacer», «perfiar», «perjurar» e outros. Os escritores modernos introducen do portugués «percorrer» e «pervagar», non sei si con algún fundamento en localismos que puidera haber. Na lingua común aparece con algunha frecuencia en palabras do fondo orixinario como «perdurar», «perguntar», «pernoitar». A proba de que non se ten conciencia do seu valor é que se confunde moitas veces con PRE- (prefeito, preguntar), sufixo éste que conta en gallego con poucos derivados e éstos, orixinarios, como lle pasa a PRO-: «pretender», «presumir», «predicar»; «proveito», «procisión», «provir». Ambos prefixos aparecen en palabras do fondo latino-cristiano sobre todo, e de ambos á dous se ten perdido o sentido do seu valor.

INTER-, CONTRA-, MINUS-, MALE-, BENE-, como queira que teñen valor independente, non se pode decir que señan prefixos mortos, pero contan con moi poucos derivados e éstos cultos ou semicultos. De INTER- figuran algún arcaísmos na *Crónica Troyana* (entrepelar, entretallar) ademáis de algún derivados na lingua común (entrecoller, entreter). O xeneral é que seña feito o prefixo (intervir, interpoñer).

De CONTRA- hai tamén poucos derivados (contradecir, contrapear, contrapoiñer, contrafacer, contraporta, contraforte), pero vese ben a súa vitalidá.

MINUS-, MALE- e BENE-, fora dos derivados orixinarios, non se sente que proliferasen. Algunhas formas históricas como «meoscabar» foron refeitas en «menoscabar» e «menoscabo».

Do resto dos prefixos, seña ou non prolíficos, é moi vivo o seu valor de instrumentos de derivación.

AD- é o prefixo que amenaza con suplantar a todos. Absorbéu a sinificación propia de EX-, fundido hoxe semánticamente con DIS- en «arrincar» (lat. *eradicare*), «alongar», (lat. *elongare*); reforzou moitos primitivos (arroubar, aseñar) e entra como un fonema protético en moitas palabras da lingua vulgar. Este prefixo espresa moitas veces unha idea de reforzo, que era totalmente allea á partícula latina.

EX- e DIS- (ES- e DES- en gallego) encerran unha idea de desorden, destrución e movemento. Os seus derivados son moitos desde os tempos máis antigos hasta hoxe. RE-, como en todo tempo, é moi prolífico. Ten a ventaxa sobre todos de poder apoñerse á tódalas categorías de sinificación natural. Os seus valores de iteración e reforzo son sentidos con claridá polo que fala, calquera que seña o seu grado de cultura. Os derivados de RE- non hai dicionario que os poida archivar, porque nacen tódolos días.

En comparación con él, os prefixos SUB- e TRANS- son moi pobres. SUB- (SU- ou SO- en gallego) nin conserva hoxe na lingua vulgar poder prolífico algún, nin se garda a menor idea do seu valor. Falamos del sólo pola súa brillante historia no gallego. Aparte de ter dado un bon número de derivados á lingua común (sofrer, sufrir, sospirar, suspigar, soterrar) deu algús de topónimos, estrados por todo o país, e ademáis parece que vive como preposición en algunhas comarcas, desmentindo a opinión de Nyrop, que fai depender a vida dos prefixos da vida das partículas. SUB- e RE- son unha boa proba. RE-, que nunca tivo vida como partícula en gallego, é o prefixo máis vivo, e SUB-, que inda a ten, ó menos na espresión «su brazo», debaixo do brazo, perdéu toda a súa forza de prefixo.

TRANS- mantén vivo o seu valor de prefixo. A forma vulgar TRANS- mantense fronte á erudita TRANS, que entra en moitos cultismos de uso común, como «transporte», «transfusión», «tránsito». Garda o significado orixinario, e, o mesmo que SUB-, entra na formación de moitos topónimos.

1. Renovación de prefixos

Cando un prefixo envellece, ben porque se funde coa palabra, ben porque se perde o seu valor, a lingua tende á renovo. Isto pode ser de dúas maneiras: ou introducindo un prefixo novo, tomado das linguas clásicas, ou refacendo o vello. Este movemento de renovación é recente, e débese á convivencia dos prefixos tradicionais cos que introduce día a día a lingua culta, no noso caso, o castellano oficial.

Aparte RE- caso extremo de vitalidá, renovouse BI- e BIS- en moitas palabras que penetran polo castellano: en «bisabó», frente a «trasabó», «bilateral», «bicicleta»; CO- de CUM-, en «compatriota», «convite», «convidada», «colega», «coasociado». ESTRA-, desconocido na lingua tradicional, é hoxe moi vivo pra espresar superioridá (estrafino, extraordinario). PRO- úsase no seu valor clásico de «á favor de» en espresións como «pro-seminario», «pro-infancia», «pro-hospital», inda que a lingua vulgar reacciona confundíndoo coa espresión «pra o», e correxindo as concordancias (pr'ó seminario, pr'á infancia, pra hospitales). ENTRE- de INTER-, está renovado case totalmente (interpelar, interrumpir, interliñar frente á entre-liñas). «Interdiuto» úsao Curros Enríquez. PRE- suma ás vellas unha idea nova de enceto en «preestablecer», «preelección», «prevotación». ANTE- e POST- teñen unha vida moi activa na fala de tódolos días, alternando as formas vulgares coas técnicas (antepenúltimo, antepasado, antediluviano; postumo, posterior, posdata), seguindo neste unha longa tradición. IN- renóvase co valor da negación (improdutivo, inservíbele) e SUPER- (SOBRE-) co de excelente («superfino», que alterna con «estrafino», «supervisado», «supernumerario», «superposto»). ULTRA-, que entrou fai tempo en *ultramarino*, vai á elas con ESTRA- e SUPER-, usándose tamén con algús adxetivos.

Estes últimos son resultados da propaganda do comercio. Non tardan en gastarse. Cámbianse us por outros e están sempre en movemento. Depende de que non son realmente espresivos. A espresividá dun prefixo nótase ben pola pronuncia recalcada que lle damos e pola claridá que mantén diante a palabra. Cando ésta falta é que pouco sinifica.

2. *Prefixos cultos*

A lingua centífica, que tende de día á día á facerse máis universal, e que, polo mesmo, interesa de igual maneira á tódalas linguas, usa modernamente moitos prefixos gregos e latinos, ou que se toman por tales, anque en orixen non o señan. En gallego, onde non foran conocidos outros prefixos gregos que os de «Arcebispo», «arcediano» («arcediago» na Edá Media), «arcipreste», «Anticristo», «paralís», e non sei se algún máis, está hoxe invadida deles, como resultado da introdución dos produtos químicoindustriais. Palabras como «bisulfito», «bicarbonato», «hipertensión» e outras moitas veñen hoxe a sumarse ós tecnicismos escolares de «monosílaba», «bisílaba», «trisílaba» e «polisílaba», que hai algúns anos que se conocían.

Todo este mundo novo, tan estraño ó gallego dos nosos antepasados, non é, con todo moi distinto do fermento lingüístico que Galicia conocéu noutras moitas ocasións, particularmente no século V e no século VIII.

3.2. Sufixación

O recurso principal de que dispoñen as linguas pra arrequentarse é o da derivación por sufixos. Son éstes palabras gastadas que perderon desde moi atrás toda independencia semántica. Sóldanse fortemente á raíz, pero mantendo unha sinificación adxetiva que dá color ás distintas categorías de pensamento. Debido á este procedemento, pódense aventurar tódolos días novas creacións, inda que non sempre proliferen.

O fondo primitivo dos sufixos gallegos foi tomado ó latín vulgar e cristiano da colonización e da evanxelización. Deste fondo, moitos desapareceron, gastados pola fonética romance, e, pra o seu sitio, viñeron outros e outros, á medida que foron precisos. A invasión actual de cultismos busca no grego e no latín os recursos que require pra as formacións que poidan portar as ideas xenerales da civilización dos nosos días.

A morte dos sufixos ven por desgaste da súa forma e do seu significado. Cando un sufixo non aporta un novo matiz ó tema nin serve pra formar novas palabras é que está morto. En terras moi aproveitadas polo cultivo, como as que se estenden de Vigo a Porriño, ouservéi que a palabra «silva» é sinónimo de «silveira».

Esto quer decir que o abó dos nosos sufixos comenza á ir pra vello, inda que manteña moita da súa forza e vitalidá.

Cando un fenómeno como éste se vai estendendo á moitos casos, como as cousas siguen vivindo e precisan nomes claros que as distinguan, o sufixo vencido, ou se refai ou ven outro á sustituílo. Neste proceso dase unha verdadeira loita entre os sufixos, na que us acaban por desaparecer, mentras que outros se cargan de unha variedá grande de matices, herdados dos que foron caendo, que van ser, co tempo, o principio da súa disolución.

Vamos considerar aquí o estado da sufixación vulgar nos tempos que precederon ó seu romanceamento e logo notaremos as peculiaridades do gallego nos seus distintos momentos.

1. Sufixación vulgar

Desprendéuse o Latín Vulgar de gran parte do léxico clásico, pero conservóu a maior parte dos seus sufixos, de modo que se distingue máis polos que ganóu que polos que perdéu. O latín imperial arrequentara a lingua cun sinnúmero de derivados cheos de colorido e de espresión. Derivara verbos de verbos, de adverbios, de participios, de sustantivos e adxetivos. A novedá consistía na renovación e non tanto nos sufixos. Estes seguían sendo os da tradición: -ARE, -IARE, -IRE, -ICARE, -ITARE, -ISCERE, -ESCERE. Única particularidá: os dous derradeiros perdían o seu matiz incoativo, e -ITARE tamén perdía o seu de frecuentativo.

Realmente novos non hai máis que -IDSEIN, importado de Grecia, que deu -IDIARE. Estendido polos escritores cristianos, tivo moitos derivados cultos e vulgares. Os sufixos xermánicos -AN, -ON e -JAN arribaron a -ARE os dous primeiros e a -IRE, o final, co que se confundiron, esterilizándose. Realmente non estenderon a súa actividá fora dos verbos que os sostían, entre os que figuran «guiar», «roubar» e o histórico «gornir», ganado por «gornecer» moi axiña.

O gallego ten verbos feitos sobre -ARE (aterrar, gradar), -IARE (aguzar), -ICARE (salgar), -ESCERE (anoitecer). Tenos tamén en -ISCERE e -ITARE (cousir, gridar), pero trátase de verbos senlleiros, fora de uso case todos, que chegaron feitos ó gallego. Son sufixos mortos desde os comezos da lingua. Pra sustituilos, aparecerán outros novos, dos que logo falaremos.

Os sustantivos derivados do latín vulgar presentan un luxo de sufixos que desconocía o clásico e que algúns remontan á 90 tipos. A maior parte pasou ó gallego sin forza prolífica. Por de pronto tódos aqueles que non tiveran acento. A erosión fonética xa dera conta deles e reducíronse á terminacións sinxelas, sin outro valor que o de marcar un accidente. Por este camiño desapareceron -UUS e -IUS en «antigo» e «fillo»; -CULUS en «ollo», etc. Reduciremos a nosa exposición á unha parte mínima da sufixación vulgar: á que pasou con vida.

Perdido -CULUS, e aínda -ACULUS e -ICULUS, que del se desprenderan, tivo gran importancia -ELLUS, que da -ELO en gallego (cancelo, cadelo). Con el competiu de algunha maneira -ITTO / -ITTA, que aparece no século V, anque se cre prelatino e oscurecido todo ese tempo polo seu carácter vulgar. Parecen relacionarse con el -ATUS e -OTUS. Na loita de diminutivos entrou tamén o sufixo africano -ICCO/ICCA. Cada un polo seu lado unhas veces, encabalgados outras, ou de calquera maneira reforzados, deron os numerosos diminutivos vulgares. Aparte deles estaban:

- A, moi común na formación de femeninos,
- ALIA, de valor colectivo, aumentativo e despectivo,
- ALE, pra desinar prendas de vestir e instrumentos (brachiale, coxale, incensale)
- (A)MENTUM, -(A)NTIA, -TATE e -TIONEM, pra formar abstractos,
- ARE, -ANTE, -ARIA, -ARIU e -ATA, con moi distintos valores.

O sufixo -ÍA, con acentuación grega, fundiuse algunhas veces co sufixo -ARIU, como se ve en «bruxaría», «libraría».

-ITIA deu derivados abstractos como -ORE, e -ONE deunos aumentativos. Foron moi prolíficos

-TU, -TA, -SU, -SA, reforzados en -ATU, -ATA, etc., que procedían dos participios de pretérito en función de sustantivos (*defensa, remissa*) e daban sustantivos deverbativos. Pero -ATA non tardou en formar derivados de nomes como *annata*, de onde provén o noso «anada».

-TOR da nomes de axente e, reforzado en -TORIUM, nomes de lugar e de instrumento (*dormitorium, accubitorium*). Nesta última sinificación loitou con -CULUM, que era tamén instrumental. Os sufixos -TUDINE e -(U)MINE derivaban sustantivos de adxetivos, sempre de valor abstracto, polo que competían (*fortitudine*, moi común, e *ferumine*, xa en Petronio).

-(T)URA e -(S)URA, que tiñan no latín clásico certo valor colectivo, fórono perdendo hasta convertirse en abstractos no vulgar (*messura, pressura*), vencidos neste aspecto por outros sufixos.

Entre os de prestado, ademáis do grego -ÍA, figuran:

-ISCUS, no que se confunden o grego -ISKOS e o xermánico -ISK. Este sufixo loitou con -ICUS, que era fundamentalmente de carácter adxetivo.

-ALDUS e -ARDUS, non sempre xermánicos, cando o son, dan nomes propios, e noutro caso, despectivos (*brutobardus* (?), en S. Valerio).

Por fin, tiveron a súa importancia -INCUS e -INGUS e aínda -ANCUS, de orixe escuro, que entran na formación de algús nomes e adxetivos.

Tódolos demais sufixos vulgares tiveron pouca ou ningunha proliferación en galego.

2. Sufixación adxetiva

Entre os de máis vitalidá están:

-ABILIS e -IBILIS, sobre todo no latín cristiano.

-ACEUS/-ACIUS, -ICEUS/-ICIUS. Pra formar adxetivos de materia (*cartaceus, setaceus*) eran do falar labrego.

-ALIS e -ILIS formaban adxetivos de propiedá e alternaban neste oficio con -ANEUS/-ANIUS, -ANUS, -ONEUS/-ONIUS.

-ARIUS foi quizaves o máis importante, solo ou en combinación con -ICIUS (-ARICIUS).

Os participios de presente (-ANTEM, -ENTEM) e os de pretérito (-ATUS, -ITUS) deron moitos derivados (*fatatus, timoratus*)

Os xentilicios formáronse en gran parte sobre -ENSIS.

O sufixo decadente -EUS/-IUS reforzouse con -T-OR, -S-OR, dando -(T)ORIUS e -(S)ORIUS, que loitaron cos derivados en -BILIS.

-OSUS, rival de -IDUS (*rabidus, non rabiosus* no «Appendix Probi») trunfou en toda a Romanía.

O reparto de oficios e sinificaciós deu lugar entre os derivados á curiosas loitas. O sufixo -ON, que era intensivo, pasou á ser despectivo e diminutivo. Morto no seu valor -CULUS, loitan entre sí -ELLUS e -IOLUS. A punto de ser vencido o primeiro, refórzase en -ICELLUS. Frente ós dous prantouse aínda -ITTUS con máis ou menos fortuna.

Outro caso de notar é o dos sufixos irmaos -ETUM/-ETA, especialidades pra desinar conxuntos de árbores. Foi -OSUS o primeiro en lles salir ó frente, pra sucumbir amos e dous diante -ALE e -ARIA.

3.3. [Sufixación gallega]

1. Verbos

De maneira semellante, fóronse desenvolvendo os feitos en gallego.

Tódolos sufixos que acabamos de notar pasaron ó novo romance, pero non mantiveron todos o seu valor semántico e a independencia necesaria pra seguir sendo elementos renovadores da lingua. Houbo un empobrecemento grande na lingua no intre da aparición do gallego. Moitas das series de derivados quedarían apenas con algún representante, e un sufixo que non se repite a miúdo é visto que non tarda en esterilizarse polo momento.

Dos sufixos verbales mantivo o seu poder renovador -ARE, que sigue servindo pra derivar tódolos verbos novos. Pode apoñerse á temas de tódalas categorías: á nomes prefixados ou non (ripar, sachar, regar, acamar, enlamar, ennovelar); á aumentativos e diminutivos (acantazar, pedichar). Nestes verbos pasa á acción o matiz aumentativo, diminutivo ou despectivo do tema, manténdose así a espresión afectiva do verbo, que o latín viña espresando polos infixos -ILLO- e -CO- (*pipillo*, *conscribillo* en Catulo, *albico*, *fodico*, citados por Meyer-Lübke).

Forma tamén derivados sobre temas adxetivos en «secar» e «baixar», sobre seco e baixo; sobre pronomes en «atuar», «aquestar» e «aquelar»; sobre adverbios en «acercar», «alongar», «tardar», e sobre preposicións, en «encontrar», «atrasar».

Os temas preferidos son os dos participios. Os de participio de presente sirven pra formar verbos de acción instantánea ou que comenza, como «acalentar», «adormentar», «aferventar», «amolentar», que teñen normalmente sinónimos representando outro matiz (aquecer, adormecer, amolecer).

O número destes verbos vese moi aumentado polos derivados de temas en -EN, -TUM ou -ENTE, como «xuramentar» e «sementar».

Os derivados de participios de pretérito son os máis antigos, como que moitos proceden do fondo tradicional (axudar, cantar, embebedar, ousar).

Ó revés do que pasou cos de presente, que deron un sufixo gallego prolífico en -ENTAR, os de pretérito non deron ningún.

Os derivados sobre aumentativos, diminutivos e despectivos deron series máis ou menos longas en -ICAR, -ICHAR, -IPAR, -ISCAR, -UXAR, -OLAR e -ALLAR. Todos eles tiveron como precedente en latín a -ICARE, que atopamos morto en «amargar», «amosegar», de *ad-morsicare*, e a -IDIARE, que deu ó gallego -EXAR (rabexar, festexar), un dos sufixos máis vivos inda hoxe.

Os derivados deste último sufixo e os de -ICAR teñen un matiz iterativo fundamentalmente (pestenexar, lagrimexar, saltaricar, latricar), pero moi contaminado co resto destes sufixos, fondamente influídos pola sinificación do tema, pouco máis fan que reforzalo (pidichar, escurrichar, coucipar, petiscar, babuxar, cantarolar, parolar, baballar).

O sufixo -AR aparece en hiato, debido á caída dun -L- ou -N- intermedio, en moitas ocasións, e, debido á eso, aparecen derivados en -EAR, -IAR, -OAR e -UAR, como podemos ver nos verbos «envear», «maquiar», «arpoar», «recuar». De todos eles cabe considerar o sufixo -EAR, independizado do seu primitivo orixe e que hoxe é un elemento fundamental de renovación. Aparte os derivados sobre nomes en -EO, -EA (bourear, amorear), pódeos formar sobre sustantivos de calquer terminación, prefixados ou non, como «secolear», «mourear», «espernear», e aínda sobre outros temas, como «chouchear» e «loulear», que son dous temas onomatopeicos alusivos á murmuración e ás cantarelas involuntarias con que se acompaña un traballo.

-ICARE non parece ter hoxe vida. En «amargar» e «resgar» é orixinario e está despojado de toda vitalidá. Sobre temas sustantivos (aformigar, aconchegar, derregar) non representa ese sufixo, sinón o sufixo aposto a unha forma en -EGO, -EGA, como de bodega «embodegar», de barriga, «esbarrigar». Foi moi importante, con todo, este sufixo polo gran número de formas que del arrincan e que hoxe perduran, inda que estériles.

Outra cousa pasou co sufixo incoativo -ESCERE de «anoitecer» e «amencer». Sobre dar ó gallego moitos dos seus derivados directos, estendeuse ós verbos en -IR, reforzándoos. Deste xeito desapareceu «gornir» diante «gornecer» e «esparxir», diante «esparexer». Ademais desto sigue sendo un dos sufixos máis vivos da nosa derivación verbal, sobre temas preferentemente adxetivos. As formacións

novas loitan ás veces coas en -EAR (marelear e amarelecer, branquear e enbranquear). As en -EAR, neste caso, espresan simplemente o cumprirse da acción verbal, mentras que as en -ECER, o feito de cambiarse unha coalidá noutra, de tornarse branca ou marea unha cousa que o non era. «Louquear» é facer loucuras e «enlouquecer», tornarse louco.

Os en -IDIARE pasaron ó gallego en -EXAR con moitos dos seus derivados, coa súa forza neoloxizante e quizaves co seu matiz especial. Moitos dos seus derivados presentan formas paralelas en -EAR (espernear-espernexar, gotear-gotexar, patear-patexar, espolvorear-espolvorexar). As formas en -EXAR teñen normalmente un contido afectivo, pero, en algúns casos, espresan renovación, conversión ou transformación, que parece ser o sentido primitivo de -IDSEIN e -IDIARE.

Debido ós derivados nominales en -IZA, non é alleo á nosa lingua o sufixo verbal en -IZAR, irmao cultista de -EXAR. Deste xeito temos ó lado de verbos normais en -AR, feitos sobre sustantivos en -IZA (esperguizar, escachizar, alambizar) outros derivados de -IDSEIN, tomados en préstamo ó castellano, pero afeitos xa no gallego, como «martirizar» e «gargarizar», fronte ós vellos «martear» e «gargolear», dos que vive o derradeiro cun sentido xeneral dentro do que «gargarizar» ven a ser un tecnicismo.

Sobre os derivados sustantivos e adxetivos en -IÑO, como sobre os demais, deriváronse moitos verbos en -AR. Destes derivados resultou un sufixo en -IÑAR que non deixa de ter vitalidá, e do que se derivan verbos como «atoutiñar», «couciñar», «raspiñar», «dormiñar», que teñen un matiz afectivo sobre os orixinais.

Os derivados sobre nomes en -ENZO/-ENZA foron moi poucos como poucos eran os sustantivos e nunca lograron desprender o sufixo -ENZAR pra facer novos derivados. De orixen culto como eran, restituiron por influxo da lingua de Castilla ou polo que fora o sufixo orixinario -ENTIA (-ENCIA en gallego) os sustantivos temas, e os verbos siguen polo seu camiño, inda que algúns escritores se empeñen en buscar unha forma vulgar (axustizar, presentzar, sentenzar) que nin existe nin ten tradición ningunha na historia da lingua.

2. Os nomes

Dixemos que se perderan os sufixos átonos. Mantívose, por eso, o sufixo nominal -A na expresión do xénero (xato-xata, monxe-monxa, escuro-escuro) e aínda con outros valores. Derivado dos vellos colectivos, conserva certo matiz aumentativo en nomes de cousas, onde o valor xenérico non se percibe. «Caldeira», «pucheira», «pota», «cancela», «portela», «carballeira», «tixela» e outros, fronte ós masculinos correspondentes, espresan todas cousas de maior tamaño. Un «tixelo» é unha sartén pequena e o mesmo un «caldeiro», un «pucheiro». Si nos masculinos non se sinte o diminutivo, síntese o aumentativo nos femininos.

-ALIA (-ALLA en gallego) mantén o sentido colectivo herdado en moitos derivados, como «fustalla», enseres dunha bodega, «borralla», montón de cinza, «presentalla», exvotos; pero os seus derivados andan moi mesturados cos de -ACULA que tiñan outros matices. Por esto se espica que palabras como «fornalla», «nugalla», «zaramalla» teñan valor despectivo e que outras como «navalla», «vidalla» e «galla» non teñan ningún valor especial.

O sufixo en -ENDA, derivado do xerundivo neutro, consérvase estéril en algunhas palabras como «facenda», «moenda», «merenda».

-ALE significaba en latín vulgar prendas de vestir e instrumentos, como dixemos, e, sin deixar este valor (brial, avantal, caixal, varal), chegou a significar conxuntos de árbores, fronte á -EDO/-IDO e -OSO.

Con -ALE alterna, de vez en cando, -ARE (-AR en gallego), tanto en sustantivos como en adxetivos (pumar, lagar, anllar, lagar), pero sin ter unha actividá grande na historia da lingua.

Verdadeiramente activos son os en -(T)URA e -(S)URA, -ORE, -MENTUM, -(A)NTIA/-(E)NTIA, -TIONE e -TATE. Todos eles dan derivados abstractos.

O sufixo -(T)URA (-(D)URA en gallego), presente en «mazadura», «premedura», «cosedura», foi en orixe un deverbativo de participio de pretérito. Atópanse tales derivados desde o século VIII. Máis tarde soldouse á algúns adxetivos (planura, viridura) e dá moitos derivados como «bonitura», «brandura», «lentura», loitando ás veces co sufixo -(D)ORE (-(D)OR en gallego) que dá «quentor», «grandor», «altor», e aínda co sufixo gallego -ÉN, derivado do culto -EDINEM (*dulcedinem*), que aparece en algúns derivados como «rouquén», «podrén», «roxén», «mourén», de que máis tarde falaremos.

-(T)ORE especializárase en latín pra nomes de axente, pero tamén espresaba as resultas da acción, se ben non puido manter neste valor a competencia de -(T)URA en algunhas rexións, según observa Cohn. En gallego mantívose o estado do latín vulgar e -(D)URA foi o derivado fundamental pra espresar resultas de acción, mentres que -(D)OR espresa nomes de axente ou de instrumento, inda que mantén moitos derivados con outros valores.

Os derivados en -(D)OR, polas súas relacións cos en -(D)URA, tiñan tendencia a facerse femeninos e consérvana moitos e deles. En frase como «viñéronselle as cores á cara», «ten as dores», «non botóu fora máis que unhas verdes», «o prado está cheo de fedores altas», consérvase ben esta particularidá.

A forza destes derivados era tanta que atrouxeon ó seu grupo palabras de sufixo distinto, como «lebor» de *leporem*, «arbor» de *arborem*, unha e outra femininas. Algús desenvolveron unha forma feminina en -ORA por analogía cos de axente. E así, ó lado de «sabor»-«sabor», apareceu «pastor»-«pastora» e «señor»-«señora» ó redor do século XV. Nos Cancioneiros, como se sabe, a forma destas palabras era «señor» e «pastor» pra os dous xéneros, como entón era normal. No gallego moderno os derivados máis vivos son os de axente e instrumento, pero, por influxo castelano, non aparece vencida a sinificación abstracta do sufixo en -(D)OR.

Os derivados de -(A)MENTUM son deverbativos. De orixe moi antigo, abundan no gallego literario da Edá Media (mereseamento, naseamento, prometeamento). Sigue hoxe vivo este sufixo e o seu valor, pero como dá palabras moi longas, que repunan ó equilibrio da lingua, prefírense outras formacións, sobre todo nos verbos de tema en -AR. Así, en vez de «refregamento», dise refrega, por «acoramamento», acoro, por «esquencemento», esquenzo, por «apertamento», aperto, por «adiantamento», adianto, facendo uso dos participios que, apoiados en nomes da cuarta declinación, deron xa no latín vulgar nomes abstractos como *perda*, *tardada*, *fossado*.

Os verbos en -ER e -IR son os que máis abundan en derivados en -MENTO.

Os derivados de -(A)NTIA e -(E)NTIA, que proceden da forma neutra do participio de presente, deron no gallego medieval -ANÇA e -ENÇA e tamén -ANZA e -ENZA, xa que nas grafías do XIII figuran «conucenzas» e «pertenças», correspondendo todas elas á mesma pronuncia, que sería a de toda a península naquel intre,

da que procede a que hoxe temos. Derivados tradicionais son «labranza», «tardanza», «folganza»; «tenza», «habenza», «mantenza», e aínda outros moitos en -ANZA e xa menos en -ENZA. Modernamente sigue en uso este sufixo, pero con carácter culto. Xa desde o século XV, a xuzgar polos documentos que temos, alternan as dúas formas (probancia, negromancia), e hoxe non é viva máis que a culta en palabras como «inorancia», «elegancia», «cencia», «pacencia» e «concencia».

Os derivados de -TATE e -TIONE son abundantes na literatura medieval (amizade, deidade, petición, prixón, sagraçón, etc., nos Cancioneiros). O primeiro deriva sustantivos de temas adxetivos e o segundo, de verbos.

A forma histórica de -TATE é -DADE, viva no portugués e en algunha palabra solta do gallego que, sin ter este sufixo, teñen a mesma fonética, como «cofrade», «frade», «grade», desapareceu do gallego moderno. Na lingua viva, que eu seipa, non se coñece outra que a forma -Á nos numerosos derivados deste sufixo (legalidá, libertá, humildá). Os escritores do XIX foi a que usaron normalmente, inda que non desconocesen a tradicional. Os modernos tenden a restituíla, quizaves con acerto. Debido ó paroxismo natural do gallego, non resulta unha novidade estraña por demais.

Con -TIONE pasa un fenómeno semellante. A forma tradicional é -ÇÓN, escrita de varias formas. Pero os derivados novos tornan á culta -CIÓN, nin máis nin menos que pasa en castellano. Consérvanse moitas formas históricas como «virazón», «eslabazón», pero non se sente nelas o sufixo.

As observacións que fixemos pra -TATE e -TIONE valen pra os sufixos -TUTE e -SIONE. O primeiro conta con derivados históricos en -UDE (virtude, soude) que hoxe son en -Ū (actitú, rectitú), e o segundo trocou os en -SON (procisión) en -SIÓN (pasión, prisión). Tamén aquí tenden os escritores actuais á manter as formas arcaicas.

Ligados con estes derivados abstractos están os en -ÍA, -ARIU/ARIA e -ATA. O primeiro foi introducido en toda a Romanía pola evanxelización. Era de orixe grego, pero non tardou en ser ben acollido pra nomes abstractos, derivados de adxetivos (folía, vilanía, cortesía, retesía). Xa en latín vulgar se axugaba preferentemente á derivados en -ARIU, de onde provén un sufixo -ARÍA de gran vitalidá (libraría, granxaría). Por analogía con este sufixo tenden á tomar tamén os deverbativos de axente en -TOR o sufixo -ÍA (feitoría, faladuría, sabeduría) e detrás deles os en -OR de calquer tipo que señan, inda os comparativos:

«melloría», «moría». A forma medieval dá síntesis de -ARIU + -ÍA en -ARÍA (malataría, especiaría, cabalaría), pero modernamente, por disimilación nus casos e por analogía noutros, téndese á forma -ERÍA ou -EIRÍA. A derradeira ven dos derivados en -EIRO. E así, mentras que de «rapaz» sal «rapacería», de «galiña» e «tesouro» salen «galiñeiría» e «tesoureiría», porque no medio se atravesan «galiñeiro» e «tesoureiro».

En canto á sinificación, fora dos abstractos orixinarios de calidá, os derivados en -ÍA teñen matiz colectivo (rapacería, galiñeiría) ou ben espresan resultados de acción (feitoría), lugar (cortaduría, alberguería) e aínda outros matices.

O sufixo -ARIU, que o mesmo dá sustantivos que adxetivos, estaba en latín vulgar moi estendido pra formar nomes de oficios e profesións. A súa primeira evolución foi en -AIRO/-AIRA, da que aínda quedan restos na zona oriental de Galicia en palabras como «rairo», «escairo», «aira», «ladrairo», «mazaira», nas que non se sinte ben o sufixo. A forma hoxe viva, e que se remonta ó século X, si nos atemos á documentos dese século, máis ou menos seguros desde un punto de vista lingüístico, é en -EIRO/-EIRA.

Ó lado dos nomes de oficio (zarrulleiro, ferreiro, cesteiro) e os de lugar (agulleiro, cazoleiro), que eran matices primitivos destes derivados, derivóu -EIRO/-EIRA nomes de instrumento, como «fungueiro», «rangueiro», «cancañeira», e de outros matices xa máis desviados dos primitivos, como nomes de árbores (peseigueiro, laranxeiro, castiñeiro, pereiro, bieiteiro); nomes colectivos (pataqueiro, galiñeiro, formigueiro, rimeiro), moi chegados ós locativos; nomes que indican sitios onde se dan e abundan certas plantas (silveira, fieira, fieiteira, xesteira, etc), todos coa terminación -A dos colectivos.

Os nomes de oficio e de lugar fórmanse sobre nomes sustantivos (ferreiro, forneiro); os de instrumento, sobre verbos (coadeiro, picadeiro, ripeiro) e relaciónanse co vello sufixo -TORIU que veremos logo.

Os nomes de árbores e os colectivos en xeral fórmanse sobre nomes tamén.

Os derivados en -ATA proveñen dos participios. Supónse que se sustantivase este sufixo pola elipsis dun sustantivo feminino de uso xeneral en algunhas espresións dadas. Señala como queira, en latín vulgar apareceron axiña palabras como *defensa*, *remissa*, coas que se entroncan «debesa» e «remesa», e outras moitas palabras gallegas derivadas por este procedemento, como «desfeita», «chousa», «roza», ás que aludimos xa cando falamos do sufixo -MENTUM.

Este tipo de sufixo non proliferou máis que sobre a forma participial -ATA, a máis chea fonéticamente, pero nesta forma estendeuse á temas sustantivos, como *annata* (anada), derivada de *annus*.

A maioría dos derivados eran nomes abstractos, saídos de verbos, como «tardada», «chegada», «ollada»; os derivados de nomes, como «anada», eran colectivos. Tanto nun sentido como noutro, fillou longamente este sufixo en gallego. Algús colectivos pasaron trópicamente a nomes de medida, como «cullerada», «garfelada», «cestada», e de aquí á aumentativos e diminutivos. O reparto de aumentativos e diminutivos ven regulado polo patrón medida. Si é pequeno, o derivado en -ADA é aumentativo, como «presada» de «presa», e si o primitivo é unha medida grande, o derivado é diminutivo, como «carrada» de carro, «valgada», de val.

Como noutros casos, o matiz aumentativo-diminutivo alterna con outro despectivo, que depende do tema e, sobre todo, do feito de ir este sufixo en -ADA apostado á despectivos orixinarios, como en «migaxada», «migallada», «fachucada». Por este camiño ten -ADA matiz despectivo en derivados como «aduanada», «antroidada», «bacorada», «bretmada», etc. No caso de «grasumada», «galdrumada» e outros o matiz despectivo quizaves arranque por sinonimia do vello sufixo en -UMINE (-UME en gallego) cos seus derivados «cheirume», «gafume», «fume», «estrume» e outros, todos eles cargados de repunancia, e sobre os que se derivan verbos tamén despectivos como «apadumar», «engrasumar».

Algunhas veces estes derivados poden pasar á locativos (arada, cavada, baixada, encrucillada), pero o sufixo non garda este matiz. O máis vivo hoxe e a sinificación de resultas da acción, pura ou complicada con matices afectivos, como en «orvallada», «nevada», «xeada», por un lado, e, por outro, «choromica-da», «mixiricada».

Os derivados de nome sinifican unha acción en que o primitivo entra como suxeto (chuscada, parvada), ou como obxecto (martelada, fuciñada, pedrada, allada).

Hai outros nomes abstractos cos sufixos -IA (latino), -ITIA, -TUDINE e -MINE.

Según Lindsay, o primeiro destes sufixos, moi estendido logo no latín vulgar, servíu nun comenzo pra formar os femeninos dos participios de presente. De

aquí pasou á formar nomes abstractos, como *pollentia* e *abundantia*, do mesmo xeito que o sufixo -A os formaba sobre os participios de pretérito e futuro (*repulsa*, *textura*), dos que xa falamos.

No latín vulgar estendeuse cos dous valores, pero o interesante foi que se independizou dos vellos temas verbales e pasou á formar derivados de nomes, como *superbia*, *victoria*, *avia*, *neptia*, etc. Pola súa estrutura fonéticamente pobre non proliferou en gallego, pero entra en moitas palabras, ben na forma culta (familia), ben na vulgar (feira), e noutras derivadas por analoxía en -IO (labio, estudio, concello).

Foi importante na historia da lingua o sufixo -ITIA/-ITIE, na derivación de abstractos de temas adxetivos. As formas históricas propias destes sufixos foron -EZA, -EÇE, alternadas con -IZA, -IÇE, por confusión dos sufixos orixenarios con -ICIU, -ICIA, presentes en «cortiza», «rabiza», «abellariza» e outros nomes. Os derivados en -EZA/-EÇE foron nun principio combatidos polos de -ANTIA, e nos primeiros escritos atopamos «firmança», «viltança» e non «firmeza» e «vileza». Formas en -IÇA aparecen desde os séculos XII (justiça, sandiçe), pero contadas. As en -EÇA abundan algo máis, pero en trovadores que non son gallegos, como Martín Moxa, que nos da «franqueza», «proeza», «escaseza», «avoleza», «maleza» e «soteleza», ou tardíos como Pedro Alfonso, Villasandino e Macías, que usan as formas «dereiteza», «pereza», «cruenza», «sandeçe», «ledeçe» e algunhas máis.

No reparto -EZA/-IZA vencéu o primeiro, conforme á lei xeneral. Algún destes derivados refixéronse conforme ó patrón culto (xusticia), e os derivados de -ITIE, que modernamente dan -EZ en gallego, parecen ser máis vivos que os de -ITIA, como que alternan e desbancan as súas formas en casos como «vellez», «baixez», «robustez», «estrañez» e outros.

O mellor competidor dos sufixos anteriores en algunha comarca e -ËN derivado do sufixo -EDINEM, presente en palabras como *dulcedinem* e *putredinem*, moi estendido no latín eclesiástico, xuntamente con -UDINEM.

A única forma histórica que conozo figura no trovador Xohan de Cangas, de mediados do XIII.

Con gran pesar fillou xi me gran tristén.

Pero moito antes de conocela tiña recollido este sufixo na fala vulgar do N. de Lugo, en palabras como «bonitén», «gordén», «rouquén», «delgadén», etc. O poeta de Mondoñedo Leiras Pulpeiro usara a palabra «gordén» nun poema sobre a «Corrida do Galo», premiado en Vigo. Nesta zona de Lugo alterna con -URA, -OR e -EZA pra espesar ese tipo de abstractos que vimos estudando.

En Portugal debe ser desconocido. J.J. Nunes, ó comentar a palabra «tristén» dos Cancioneiros, di que «deve ser palabra formada pelo autor».

En latín vulgar usouse moito tamén pra facer abstractos de adxetivos o sufixo -TUDINE (-DUE en gallego) que ten algún representante na lingua escrita da Edá Media, como «firmidue», «semeldue», ganados na lingua vulgar por «firmança», «firmeza» e «semellanza». Tivo máis importancia o sufixo -UMINE, que alternaba con él, e deu en gallego -UME, como vemos en «lume», «fume» e «ferume».

Este sufixo, orixinariamente -MEN/-MINEM, servíu pra facer abstractos deverbativos en latín clásico como *tegmen* de *tego* e *lumen* de *luceo*. En latín vulgar apareceu un xugo vocálico entre o tema verbal e este sufixo, que non sempre era a vocal temática (*liquamen*, *sarcimen*, *acumen*), e, de resultas, apareceu unha serie de sufixos en -AMEN, -IMEN, -UMEN, con independencia pra facer derivados de nomes ou de verbos. No reparto destes sufixos, en Galicia parece ter vencido o derradeiro, sin que falten derivados dos dous primeiros. O lado de «vexame», «gravame» e «urdime», que parecen importados, temos «agume», «gafume», «cheirume», e moitos máis que son gallegos de corazón.

Dos en -IME é seguro tamén «molime». En «ferume» rexístrase a caída do -E, co que resulta «ferún», sentido como «farún» e sin verdadeiro valor de derivado. No «Tratado de Albeitaría» do sig. XIV, lese «magreduun», pero trátase dun derivado en -TUDINE, e parece unha forma alternante coa normal «magredúe», ambas e dúas semicultas.

Moitos son os derivados de sufixos diminutivos que non sempre manteñen a fasquía de tales. O antigo -CULUS atopámolo morto en «mollo», «malla» e outras palabras. Os que o viñeron á reforzar, -ACULUS e -ICULUS, tampouco manteñen o seu valor de diminutivos se non é no caso en que pasaran ó gallego os primitivos correspondentes, como en «ramo» e «ramallo», «pinga» e «pingallo», «corte» e «cortello», «ponte» e «pontella». Debe decirse o mesmo de -UCULUS en «pollo», «restrollo», «ferrollo».

O sufixo verdadeiramente diminutivo de orixe latino foi -ELO/-ELA derivados de -ELLU/-ELLA, e que atopamos en «bacelo», «bandelo», «vanelo», «cachelo», «campelo», «barbadela», «canela», «carabela», «causela». O reparto en -ELO ou -ELA depende dos primitivos. Os derivados manteñen o xénero que tiñan. Cando se trate de derivados de verbos ou non se cumpre o que deixamos dito, [ou] é que a terminación -A ten outros valores que deixamos espicados ó falar deste sufixo.

Con -ELLU/-ELLA está relacionado outro sufixo que atopamos en «mazola», «yxola» (aixola, eixola), «galiñola», «carolo», «pedrolo» e outros, alternando con outro en -OO/-OA procedente de -OLU/-OLA, presente en «filloa», «aboa», «abó», «tirizó», que hoxe escribimos «abó» e «tirizó».

A forma -OLU/-OLA é a corrente no latín vulgar (*fasciola*, *brachiolis* na «Mulo-medicina») e tamén no latín romanceado do sig. XI e XII (*feceirola*, *lenciolo*, *ecclesiola*). Nun documento do ano 959 encontramos «uilla trauazollo», pero na onomástica topónima non encontramos máis que «Trabazón», polo que supoñemos que seña unha errata «trauazollo».

As formas «mazola» e «yxola», que aparecen en documentos do XV, e as da súa serie debemos derivalas dun -ULLUS raro, presente en algunha palabra moi antiga como «cepolla», pero que se estendeu moito en gallego, hasta dar cabo coas formas en -OO/-OA, representadas en gallego moderno escasamente por algús locativos e tecnicismos antigos, como «Pazó», «Eiroa», «tirizó».

O sufixo máis característico do gallego, fora de Galicia ó menos, é o sufixo -IÑO. Procede do latino vulgar -INU, tanto na forma como no significado, pois orixinariamente «sinificaba propiedá e, de ahí, semellanza e pequenez», como di Grandgent¹⁵. Comenzou sendo, polo tanto, un sufixo adxetivo en palabras como «veciño», de *vicus*, «oubiño/-a», de *albus*. Os seus temas podían ser, según esto, substantivos ou adxetivos, e o seu valor adxetivo. Sería un error tomar por diminutivos palabras como «morriña», de *murria*, «nabiña», de *nabo* e os numerosos locativos en -IÑO ou -IÑA, como «Soutiño», «Valiño», «Vilariño», «Laxiña», etc., que proceden de adxetivos e non son máis que resultantes da perda do

¹⁵ [C. H. GRANDGENT, *Introducción al Latín Vugar* (Traducción del inglés, adicionada por el autor, corregida y aumentada con notas, prólogo y una antología por de Francisco de B. Moll) (Madrid 1928) 45].

sustantivo correspondente. «Valiño» non é nunca un val pequeno, senón un monte que está cabo dun val, o monte do val. Así «laxiña» sería «a casa da laxe», poño por caso; *soutiño* «o lugar do soto», etc.

O que debe terse en conta é que o sufixo -IÑO deixou de ser vivo neste valor, e que, polo tanto, non cabe facer hoxe derivados dese tipo, como «diviño», «feliño», «ambariño», «coraliño».

Dos matices que hoxe conserva, o diminutivo, que xa tiña nas inscripciós imperiales –*domnina*, «doniña»– é o único que perciben as xentes que non penetran o xenio da lingua. Del nacen todos, pero sin confundirse con el. Sobre temas adxetivos, ten un matiz afectivo, que o mesmo pode ser de intensidá que de atenuación. Nestes versos de Rosalía:

Mans de señora,
mans fidalgueiras,
teñen todiñas
as costureiras

«todiñas» quere decir «todas en absoluto». O mesmo valor superlativo ten nestas espresións: «o primeiriño de todos», «erguinme cediño», «era noviña».

Outras veces tende á atenuar o primitivo. «Mareliño», «mouriño», «fraquiño», sinifican «un tanto, algo, bastante marelo, mouro, fraque».

Outras veces non ten ningún matiz particular, pero alude á forma primorosa, inxel, treviña, triste ou leda da cousa á que se refire o adxetivo. Así hai que interpretar o sufixo -IÑO en moitos casos como nestes versos de Rosalía:

Non me roubaran, traidores,
¡ai!, uns amores toliños,
¡ai!, uns toliños amores.

O sufixo -IÑO, apostado á temas sustantivos, dá diminutivos, como temos dito, pero con variados matices afectivos que, mellor que polo adxetivo pequeno, se esprican por outros adxetivos, como «doce», «pobre», «triste», «amado», etc.

O sufixo -ICCO/-ICCA atopámolo en contadas formas como «fachico», «repenico», «bilurico», «muxica», «penica», pero son moitas as súas variantes en -ECO

(paxareco, valeco), en -OCO (bichoco, mazaroca), en -ACO (buraco) e en -UCO (abellaruco).

Este sufixo parece de orixe africano e puido orixinarse por unha pronuncia de neno dos antigos sufixos latinos en -ACULUS e -ICULUS (-AC'LUS e -IC'LUS) en nomes cariñosos e familiares.

Foi máis fecundo o sufixo -ITTO/-ITTA, sobre o que parecen descansar as formas gallegas en -ITO, -ITA, -ETO, -ETA, -ATO, -OTO, etc. Diminutivos deste tipo son «burata», «viaxata», «lebrato», «gambito», «abolito», «pingota». A serie máis longa é a dos derivados en -ETO/-ETA (carreto, galleta, lengoreta, cabalete, taboleta) e a dos en -OTO/-OTA, que se distingue dos outros en formar os seus derivados sobre temas adxetivos preferentemente (baixote, pequenote, vellote), sin que falten os de temas sustantivos, como «cachote», «canigote», «rapazote».

Tanto os sufixos en -ICCO coma os en -ITTO foron de carácter popular. De ahí que non aparezan nas manifestacións literarias dos primeiros tempos. Son moi vellos e aparecen en algunhas inscricións da época imperial. Na onomástica gallega do sig. IX lense nomes con estes sufixos, como Atanitus (867), Senderica (871), Malucca (887) Heustoca (887). Moitos dos derivados de hoxe perderon o seu matiz orixinario, de modo que as formas vivas redúcense ás de -ETO/-ETA, -OTO/-OTA.

Moi interesante en gallego é a historia dos sufixos que serviron pra espresar locativos de árbores e plantas. O latín vulgar especializara pra estes derivados o sufixo -ETU, que temos hoxe vivo en «arboredo» e de onde procede outros moitos locativos de árbores, que sólo conocemos por certos topónimos, como «Salcedo», «Sabucedo», etc., que alternan cunha forma en -IDO presente en «Carballido», indicadora máis ben [de] accidentes do terreo e da paisaxe, como parece deducirse de «Lourido», «Verducido», «Tremoido», «Coído», «Pedrido», e que puidera relacionarse co sufixo -ITTU/-ITU.

E sin duda un dos locativos máis antigos deste tipo. A palabra *robur* que cedeu en Galicia diante «carballo», ó redor do sig. X, non conoce máis que este sufixo (Reboredo/Reboreda). No siglo IX atopamos loitando con el á -OSU e -ARIU (Codesosa, Castanaria no ano 887; Argiaria, Felgaria, Fraxenarío, Genestario no ano 914).

O resultado desta loita vese nos locativos de certas árbores vellas no país que presentan a serie enteira das súas formas toponímicas. Así «Carballedo»,

«Carballido», «Carballoso», «Carballeira» e «Carballal»; «Castedo», «Castañedo», «Castañoso», «Castiñeira», «Castañeira» e «Castañal».

Estas formas foron as que contenderon, pero non sabemos á cencia certa en que orde. A primeira parece ter sido -EDO, vencida por -OSO e -EIRO, que vimos aparecer no sig. IX. -EIRO tiña nun comenzo un significado parecido á -EDO, colectivo, presente en «agulleiro», «formigueiro». Debéu ser, polo tanto, un mal enemigo pra -EDO. Non o era tanto -OSO, de carácter adxetivo, que espresaba a tendencia ou a propiedade de unha cousa á ter ou producir algo. «Folgososo» ou «Castañoso» valen tanto como terreos dados á botar fentos ou castaños. «Pedrosa», terreo de moitas pedras, e así «areosa», «laxosa», «xestoso», que inda non perderon o seu carácter adxetivo na lingua común, pero sí o de locativos propiamente tales. Esta indeterminación locativa de -OSO non era a mellor axuda pra vencer á -EIRO. De todas maneiras, estes dous sufixos arrimáronse por demáis e confundíronse, como vemos en «preguiceiro» e «preguizoso», «dadiveiro» e «dadivoso». Debido á esto apareceu o sufixo locativo -AL/-AR no gallego moderno pra desinar os locativos de árbores. -EIRA é hoxe un locativo xeneral (pedreira, barreira, lameira, esterqueira) e pra os específicos de árbores trunfan, sin enemigos, os en -AL/-AR (pinal, pinar, alcolital). «Silveira» xa dixemos que se confunde con «silva» en algunha comarca e «piñeiro», desconocido na lingua viva como topónimo, con «pino» en casi todas partes.

Fora dos ditos, os sufixos máis importantes que quedan son os de instrumento e axente en -TORIU e -TORE respectivamente.

-TORE, do que medio falamos, formaba parte dun grupo de sufixos deverbativos sobre participios de pretérito, no que entraban -SORE e -TRICE; pero quedou solo en gallego como sufixo vivo. Nesta lingua alongou o seu significado pra indicar a tendencia do axente ou a súa especial habilidá pra levar á cabo unha acción.

Así en «laticador», «cantador», «bailador», «falador», que están lonxe de ser nomes de oficio, como en castellano. O xeneral é que día nomes de oficio, con todo eso, e, tanto cun valor como con outro, sofre a competencia de -EIRO. «Gadañeiro» é un nome de axente e «cabaleiro» vale tanto como aficionado a montar á cabalo e tamén bon xinete.

O sufixo -TORIU servía no latín vulgar pra derivar sustantivos de verbos que indicaban lugar ou instrumento. Con estes dous valores pasou ó gallego, como

podemos ver en «firidoiro», «corredoira», «pasadoiro», por un lado, e «lavadoiro», «afungadoiro», «baloira», «devandoira»/«devadoira»/«dovadoira», por outro.

Pero este sufixo non tardou en confundirse con -ARIU e apareceron entón as formas en -DEIRO, unhas veces con matiz locativo (fiadeiro, fregadeiro), outras, con valor instrumental (viradeira, tapadeira), ademáis dos valores propios.

De -ATICU (-ÁDEGO), -ASTRU (-ASTRO), -ISCU (-ISCO) e -INCUS (-ENCO) hai escasos representantes, como «pontádego», «belisco», «fillastro», «alamanisco» e «podenco» (poda pequena). O primeiro redúcese á Edá Media. -ASTRU perdeu a sinificación despectiva e os dous restantes son de moi pouca vitalidá. «Belisco» puidera ser unha derivación inversa de «beliscar» e «podenco», un diminutivo despectivo moi raro, creado quizaves humorísticamente sobre o seu homónimo castellano. Pra comprendelo, téñase en conta que tamén recibe o nome de «gateña» o mesmo instrumento.

É máis importante que estes -AXE de «ferraxe», «fogaxe», «friaxe». É un préstamo francés-provenzal moi antigo e ben afeito, por confundirse co que deu o sufixo -GINE en «ferraxe», de *farragine*, «imaxe», de *imagine*.

Entre os sufixos aumentativos e despectivos son de notar, ademáis dos sinalados, os en -ÓN, -ÁN e -ANCHO.

-ONE, de onde ven -ÓN servíu primeiro pra individualizar as personas por un rasgo característico, como en *Nasonem*, *Bibonem*. De aquí á facerse despectivos non había máis que un paso, e, deste xeito, entraban na lingua como aumentativos e despectivos, e aínda como diminutivos en algunhas linguas, debido á lei da afectividá que xoga moitas veces cos contrarios, como se pode ver no linguaxe amoroso e maternal.

Entre os derivados gallegos mantén o seu valor aumentativo ou despectivo nas formaciós adxetivas (aforrón, rosmón) e nas sustantivas que manteñen o correspondente primitivo («caixón», de caixa, «navall-ón», de navalla). Noutros casos, pode moi ben non ter matiz algún (ferrón, aguillón, serrón) ou telo diminutivo, como no exemplo derradeiro, si comparamos «serrón» con «serra». «Feirón» e «calexón» son diminutivos-despectivos de feira e calexa. «Leitón» serve pra desinar toda clas de mamíferos de pouca edá. «Tallón» é un horteiro pequeno en algunhas comarcas.

O sufixo -ANCHO é moi antigo. A mediados do XIII figura como alcume do trovador Airas Corpancho. Parece estar composto de dous sufixos. Un o sufixo

-ANCO de «panca», «labanco», emparentado con -INCO, de orixe prelatino, e outro, o sufixo -ULUS. Non son móitolos seus derivados (ferrancho, borrancho), pero moi vivos. Deles se derivan aínda outros como «ferranchin», «matanchín».

Tamén puidera espricarse este sufixo sobre a palabra «gancho» e quizaves fora o máis acertado, como imos ver por esta historia, coa que rematarémos a derivación sustantiva.

Haberá cousa de trinta anos que apareceu no norte de Lugo un tipo de arado formado por catro ou cinco coitelas dispostas sobre un eixe, que se usaron e usan pra esfendelas terras despois de recollelos frutos. Veu substituír con ventaxa a grade, que non penetraba tan fondo e deixaba moito traballo pra o arado tradicional ou inda que seña pra a vertedeira.

Este arado nunha estensa comarca do concello de Abadín (Lugo) recibíu primeiro o nome de «gradón», polo oficio que viña desempeñar; pero non tardou en chamarse «ganchón» pola feitura das coitelas, que semellaban ganchos. Alternaron algún tempo os dous nomes, pero ó fin remataron por encabalgarse e deron «granchón», unha palabra que xa entrou na lingua común da comarca e dispón da súa familia de derivados como calquer outra que conte centos de anos.

Non vive segura. Nunha das parroquias deste concello hai o costume de ir ás segas á Zamora. A labor que aquí se fai co «granchón» faise alí co «arico». E os paisanos da comarca de Baruncelle alternan o uso de «granchón» e «esgranchonar» co de «arico» e «aricar», que resultan verdadeiros misterios pra quen non conoza a pequena historia destas palabras¹⁶.

3. *Adxetivos*

Entre os sufixos adxetivos, figuran en primeiro lugar os dos participios de pretérito en -TO e -SO (estreito, raso, salpreso); pero os verdadeiramente prolíficos foron os reforzados en -ATUS, -ITUS e -UTUS, que lograron desprenderse dos temas verbales pra facer derivados sobre sustantivos e adxetivos. -ADO foi o primeiro en desprenderse e tamén é o que conta con máis derivados sobre sustantivos (anubado), adxetivos (amarelado), e sobre verbos (arrabeado).

¹⁶ [Vid. *supra* n. 10].

En derivados denominativos é hoxe máis vivo -UDO que conta cunha longa serie ascendente (beizudo, bochudo, comenenciudo, cotomeludo, polainudo, etc.), coa particularidá de presentar un matiz despectivo en moitos e dos casos.

-IDO non conta máis que derivados deverbativos. Se conserva algún de outro tempo, como «colorido» e «descolorido»; «frolido», «lourido», «belido», parecen estraños, ou ben importacións ou ben arcaísmos. Os deverbativos son abundantes e activos, como é natural, ó confundirse co participio.

Acerca de -UDO debemos notar a súa longa pervivencia como participio dos verbos en -ER, sobre todo na lingua literaria (sabudo, metudo, ascondudo). Ao fin do sig. XII, a presión analóxica de -IDO, á que a tradición dos escritorios se rendeu, botóu fora do uso curialesco o participio en -UDO, que quizaves non correse xa na lingua viva.

O resultado das miñas pesquisas é éste: Hasta mediados do sig. XIII, é uniforme o uso de -UDO (recebudo, conoçudo, stabezudas, vençudo, metudo, sabudo, liuda, en documentos de 1250 a 1257). A partir desta data, comencan as alternancias. Atopamos «metidas» nun documento de 1261; «sabido», nunha famosa cantiga de Payo Gómez Charino. Ao chegar o sig. XIV, pode decirse que hai un verdadeiro desconcerto, como nos demostra o vocabulario da *Crónica Troyana*, onde aparecen «atrevido» e «atrevudo», «ascondido» e «ascondudo», «confondido» e «confondudo», «sabido» e «sabudo».

Ben sei que a *Crónica Troyana* non é máis que unha tradución, e, polo tanto, un documento non seguro de todo. Pero danlle valor indubitado outros documentos do mesmo tempo orixinales gallegos, nos que se atopa o mesmo desconcerto, inda que con menos claridá. Obsérvase nestes documentos que os verbos que manteñen o participio en -UDO son os que entran sempre nas fórmulas curialescas, como «tiudo», «liudo». Os demais prefiren a forma en -IDO, como «percebido» (1369), «descebido» (1371), «defendidas», «estabelecido» (1372).

A *Crónica de Santa María de Iria*, tradución directa do latín –a viinte et nove días do mes de marzo, ano Domini 1469– non presenta outros participios en -UDO que os da curialesca: «liudo», «tiudo» e «contiudo». Tódolos demais veñen feitos en -IDO, entre deles, moitos dos familiares nos escritorios. Basten pra mostra «recebido», «ascondido», «perdido», «respondido», «rompido», «vencido» e «avido».

Esto fainos supoñer que os participios en -UDO eran, había moito tempo, un problema ortográfico máis que outra cousa.

Destes participios non queda en gallego outro rastro que «mudo» ou «mundo». «Miúdo» é un adxetivo, como tamén o é «mudo», sendo «moído» o participio, polo que ningún dos dous son esceución. García de Diego di que tamén queda «tiúdo», cousa que non puiden verificar. De quedar, non terá valor de participio, que é o que salva da analoxía ós derivados nominales deste participio.

Inda que a espricación que damos nos parece válida, a persistencia deses derivados na forma orixinaria, xunto co feito de presentar matices característicos, fainos pensar si o sufixo -UTUS de onde proveñen será ou non o participial.

E xa un caso raro que este sufixo seña moito máis fecundo que os en ATUS e -ITUS pra derivados sobre nomes e adxetivos, e, sobre todo, pra derivados deverbativos. Pensamos por eso que se trate dun sufixo de abundancia, presente en *cornutus*, *carnutus* e *pilutus*, (cornudo, carnudo e peludo), e no que, quizaves, se esteara tanto a formación dos sufixos participiales en -UDO e o seu desenvolvemento, como no participio orixinario.

Sobre deste sufixo -UTUS parece terse feito outro en -U(T)TIUS, como sobre -UCUS se fixo -UCIUS ou -UCEUS. Dun deles salíu o gallego -UZO de «cuzo», «ruzo» e outros, convertidos hoxe en sustantivos, algunhas veces.

-ACEUS/-ACIUS, foi moi usado no latín rústico pra derivar adxetivos de materia. Pero os que se conservan en gallego pasaron todos á sustantivos, como «angazo», «vagazo», «espiñazo», e, modernamente, queren ter un matiz aumentativo.

-ICEUS/-ICIUS mantén o seu valor de derivado adxetivo en moitos casos (afogadizo, alabadizo, brizo, calmizo), pero sólo cando se trata de derivados sobre adxetivos ou verbos. Cando os derivados están feitos sobre sustantivos, siguen a norma dos en -AZO. «Arañizo», «capizo», «canizo» e «cortizo», que foron en orixen adxetivos, son modernamente sustantivos, coa particularidá de que as novas formacións tenden a regresar á forma culta, como dixemos dos derivados en -ITIA. «Rodicio», «bulicio», «estronicio» son hoxe formacións correntes.

De orixe ibérico, o sufixo -AECU cruzouse aquí ó redor do século X co africano -ICCO, dando de resultas derivados en -EGO ou -ECO, como «valeco» e «rabeco» fronte a «vilego», «chairego» e «soarego». Estes sufixos tenderon á confundirse co

dos sustantivos derivados de -INGU. «Meirengo» e «millarengo» son deste tipo e «andarego» inda hoxe mantén as dúas formas, según as comarcas.

O sufixo -ICUS usábase no latín tardío pra derivados de nomes gregos, dos que quedaron algús en Galicia, como «crego», «pésego», este derradeiro coa variante «pexego» por cruce dos anteriores.

Foron moi importantes na derivación adxetiva -ALIS e -ILIS, que deron «lanzal», «sangal», «longal», «souril», «xentil» e algús máis, convertidos algús en sustantivos, como «fondal», «medianil», «cal» ou «canle». Son en Galicia de longa tradición (*abbatiles* en 880, *carralem* en 818). Con todo eso, non son moitos os adxetivos que del se derivaron. «Albar» e «molar» puideron derivarse do sufixo -ARE, que competíu con -ALE, ou ben ser resultados de disimilación, que é o máis seguro.

-ABILIS e -IBILIS, tan abundantes no latín cristiano tardío, non acabaron de callar en gallego. As formas históricas presentan estruturas en -ÁBELE e -IBELE. A lingua viva de hoxe tende a dar cabida as formas castelanas e escritores modernos, pola súa parte, non presentan seguridá nunha determinada forma.

Estaban pouco estendidos os sufixos -ANEUS, -ENEUS, -ONEUS e -UNEUS, mais deronnos algús derivados como «castaño», «estraño», «ferreño», «facareño», «roufeño», «pateño».

Foron moi fecundos os en -ANTE e -ENTE, derivados do participio de presente, (rallante, abafante, ardente e quente) e proliferaron sobre distintos temas.

O sufixo -ANU, como adxetival, usábase tamén moito, aparte da derivación de xentilicios. As formaciós históricas deste sufixo son abundantes (vilao, crischao, louçao, pagao), e viven aínda «mariñao», «chao», «brencellao». A evolución deste sufixo, como se sabe, non foi uniforme, e, na mariña de Pontevedra e da Coruña, con algús outros enclaves, non ben estudiados, deu -AN en vez de -AO.

Máis vivo que -ANU é hoxe -ANE, -ONE (-AN, -ON en gallego) Este sufixo, que debemos a unha influencia xermánica, nun comenzo non foi máis que unha variante morfolóxica introducida nos temas en -a- e en -o- da primeira e segunda declinación, pola que pasaban moitos destes sustantivos de temas vocálicos á ser temas nasales da terceira, pola adición dun infixos en -N-. Este infixos apoñíase preferentemente á nomes propios, mais co tempo pasou tamén ós comus, e desde a época do Imperio atópanse inscripciós con nomes como *barbani*, de *barba*, *mamani* (o noso *mamai*) de *mama*.

O feito de apoñerse este infixo á nomes de persona fixo que o conxunto sufixal -ANE, -ONE, se cargase axiña de valores afectivos e a homonimia do antigo sufixo -ONE de que antes falamos (*nasonem, bibonem*) fixo o resto.

Estes sufixos sirven hoxe pra derivar intensivos sobre temas verbales. Os en -AN son case sempre de matiz despectivo. Así en «nugallán», «papuxán», «vergallán», «langrán», «cirolán», «barbuzán». Os en -ON prefiren non acentúa[r] tanto o matiz despectivo (tardón, zugón, roulón). Aplicados á animais e cousas, non pasan de intensivos. Cando teñen matiz despectivo, alternan cos en -ÁN. Así «zarapallón» ou «zarapallán», «larpón» ou «larpán», «larchón» ou «larchán».

É moi antigo o sufixo -ARIU pra formar adxetivos, e a súa historia por eso é un tanto complicada. Nun comenzo eran denominativos e denotaban relacións físicas de ocupación, polo que pasaron a sustantivos (*tabernarius, pomarius*). Estes derivados eran correntes no latín romanceado de Galicia no que atopamos *nogaria* e *ferrarius* xa sustantivados e *lignarius* e *ferrarius* adxetivados aínda con *faber*.

Non tardou -ARIU en cargarse de outro matiz e espresou entón a inclinación, amor ou tendencia de unha persona por unha ocupación ou oficio. Deste xeito «cabaleiro» como adxetivo, significa amigo de andar a cabalo, «meniñeiro», amigo dos nenos, «caseiro», amigo de estar na casa, «artimañeiro», inxenioso, «companheiro», de carácter conciliador. Con isto pasou o sufixo -ARIU á ser espresivo dos caracteres morales das personas, como «bulideiro», «falangueiro», «cantaroleiro». Sobre temas adxetivos atenúa o valor do simple. «Tristeiro» significa algo triste, con tendencia á tristeza, «alteiro», de talla mediana, «cativeiro», que tende a ser pequeno, «velleiro», avellentado. E así «delgadeiro», «grandeiro», «pequeño». Con este valor, son sinónimos de derivados en -ETE e en -OTE. «Delgadeiro» e «delgadete», «cativeiro» e «cativote».

Como en castellano, os deverbativos en -EIRO espresan a posibilidade da acción. Así «casadeiro» e «pasadeiro» valen tanto como home que está pra casar e cousa que pode pasar.

Os derivados en -OSO teñen distintos matices. Apareceu axiña pra derivar adxetivos denominativos. O «Appendix Probi» corrixe: *rabidus* non *rabiosus*. Na lingua literaria da Edá Media son moi correntes. «Viçoso», «fremoso», «saboroso», «precioso», «preguiçoso», «proveitoso», «porfioso», «oufanioso», son palabras que ocorren á cada momento. Por todos estes exempros non parece que se poida

ver neles outro matiz que o de espresar sinxelamente a coalidá do sustantivo que lles sirve de tema. Mais, debido á sinificación especial de algúns destes temas, adequeríu un matiz intensivo, que notamos ben en derivados como «barroso», moi abundante en barro, «areoso», «folloso», «arestoso». É propio do liño en xeneral o ter arestas. «Arestoso» é o que ten moitas, polo tanto.

Non conta este sufixo con moitos derivados de verbos e adxetivos. «Apestoso», «verdoso», «aleivoso», «amargoso» e «dulzoso» quizaves señan a maioría dos representantes.

Pra adxetivos xentilicios usouse moito o sufixo -E(N)SE, que deu -ÉS, e que loitou con /-ANU neste oficio. Foi de moito uso no latín eclesiástico. Nun *Parochiale* suevo do ano 569 úsase con exclusión de calquer outro. En gallego deu moitos derivados (lugués, padronés), pero non se pode dicir que desbancase ós seus competidores vulgares, dos que aínda viven, que eu seipa, «mariñaos», da Mariña, «galgueños», de Galgao, «vilegos», de Mondoñedo, «meirengos», de Meira, «valecos», de Lorenzana. De calquer maneira, fronte á todas estas reliquias dos antigos sufixos populares trunfóu -ÉS, de orixe culto, debido ó extraordinario influxo do latín eclesiástico en Galicia.

Co sufixo de axente en -TOR dérivanse moitos adxetivos sobre temas verbales que denotan a tendencia e propensión ou habilidá do suxeto. Deste tipo son «enmeigador/-a», «cantador/-a», «falador/-a», «loitador/-a».

Pra rematar, faremos mención aínda do sufixo -IVUS, que, si hoxe non é vivo máis que en certos cultismos, entra na formación de moitas palabras gallegas desde os comezos da lingua. Presenta dúas formas: unha culta en -IVO, sobre a que se asentan palabras hoxe tan comúns como «cativo», «esquivo», «nativo», «chamativo», e outra vulgar, en -IO, sobre a que descansan «esquíu» e «esguíu», ambos relacionados con «esquivo», que non axusta, e todos eles con *cadivus* da época imperial, «vadío», «bravío», «estantío» e outros.

Algúns destes adxetivos pasaron a ser sustantivos. Así «estivo», centeo ou trigo sementado en terras labradías, fronte ó do monte que se sementa nas rozas recién cavadas; «armentío», o gado do monte, que anda en rebaños; «agrío», as terras que estan fora das chousas que rodean as casas, nos agros de moitos veciños; «prantío», terreo dedicado á arboredo, etc.

O mesmo na derivación verbal que na de sustantivos e adxetivos, o noso tempo señálase por unha marcada importación de cultismos na que tornan á

revivir gran parte dos que formaron o fondo da derivación latina. As creacións vulgares dos distintos romances ceden diante as cultas e puidera estar cerca o tempo dunha nova lingua común da Romanía, siquera que seña unha lingua técnica pra xentes que se cruzan tódolos días nas grandes rutas aéreas das novas pelerinaxes.

4. *Derivación analóxica, [importada e regresiva]*

1. [Derivados analóxicos]

Cando unha palabra toma un sufixo que non lle corresponde, chámase, un derivado analóxico, de imitación como si dixéramos. Tamén nas palabras se dá o caso de aparentar o que non son.

Traballa este fenómeno de distintas maneiras. En palabras gallegas tende á trocar a terminación por outra máis espresiva, ben por atracción de outra palabra, ben libremente. «Cónchega» de concha, «píntega», de pinta, «bóchega» de bocha son outras tantas derivacións analóxicas orixinadas por outros proparosítonos que hai en gallego, como «néciga», «réciga», «cóbrega», «cóbado», «bóldrega», «apóutega», «aldáldora», «cómbaro», das que algunha tampouco é orixinaria.

Nos nomes de prestado, con terminacións raras, ten a analoxía o seu lugar natural. De dente de dragón fixo «dentagrón» e «dentabrú»; de eucalipto, «cálitro» e «alcolito»; de ciprés, «alcipreste»; de parálisis, «paralís»; de arsénico, «sénica».

Sobre este punto é curiosa a historia de «réciga».

Xa debe haber bastantes anos que apareceu polo norte de Lugo un colchoneiro castellano. Éste deixou a palabra «renchir» pra significar o feito de encher os colchós de sedas crechas e cocidas ó estilo do país. Ninguén pensa no verbo castellano *rehenchir*, por demáis culto. É, nin máis nin menos, que un tecnicismo gallego, que non ten outro uso que o específico que lle señalamos. O dicionario de Valladares trai «rencher», pero, pola forma e polos significados que lle dá, teño de mín que é unha creación do autor, como outras.

O noso «renchir» non fixo máis que dar dous derivados: un, «renchido», que vale tanto como «tapizado» (sillas reenchidas) e «blando» ou «molido», sempre

aplicado a colchós ou tapizados, e outro, «réciga», que significa «sedas aparadas pra facer colchós» ou «as sedas dos colchós». Como de «renchir» se chegou a «réciga» é o que non sei. O derivado regresivo que cabía esperar era «recha». Por eso cremos que «réciga» é un derivado analóxico, como o é «limáchiga» de limacha.

Outro tipo de analoxía é o que vemos na alternancia de terminaciós, sin matices semánticos que se perciban, de moitas palabras gallegas, como «comiscar» e «comichar», «lambiscar» e «lambuscar», «currunchu» e «currullo», «maceira» e «mazaira». É un caso propio das linguas faladas. Si se tratara de unha lingua escrita, o sufixo máis vivo houbera dado conta do menos estendido. Nunha lingua coma a nosa pode vivir acurrullada nunha aldea ben pequena unha palabra que desapareceu do resto de Galicia hai centos de anos.

Os encontros homonímicos de moitos verbos en -AR fixo desenvolver moitas terminaciós analóxicas en -EAR/-EXAR. «Abalar» e «abalear» («abalar o neno» e «abalear as castañas»), «encalar» e «encalear», («encalar as patacas» e «encalear a casa»), «alumar» e «alomear» (pouco aluma a luz, aloméame cunha vela), parecen ser reacciós da lingua contra casos de homonimia que levan a morte segura ás palabras. A aparición dos verbos castellanos «acunar» e «alumbrar» e a restricción de «branquear» pra significar «calear», son as vísperas. Outros verbos teñen alternancia de sufixo sin variar o matiz. É o caso de «troular» «troulear», onde a alternancia é pura analoxía.

Por analoxía dos derivados orixinais en -CIÑO (enciño, veciño) moitos diminutivos en -IÑO toman esa forma, alternándoa coa propia. Así «pauciño» e «pauiño», «animaliño» e «animalciño». Hai casos en que pode ser por dificultades fonéticas. Pero mellor creo que a distribución e alternancia de -IÑO e -CIÑO se deba á un esforzo da lingua pra desfacerse de homonimias fatales. Ninguén di de «pan», «paniño», pero as razóns pra non facelo non son fonéticas, senón que é o medo a homonimia de «paniño», derivado de «pano». De «man» podíase facer «maniña», pero «maniña» é un adxetivo que significa vaca cinlleira. De «mal», enfermédá, non podemos facer «maliño», que é un adxetivo, senón «malciño». Isto, repetido en varios casos, leva á alternancia de raíz analóxico que vimos.

2. Sufixos importados

Coma as palabras, os sufixos sufren as súas renovacións, e polas mesmas causas. Hai xa tempo que o sufixo castellano *-ERO* entrou en Galicia pra desinar cousas, oficios e tecnicismos varios, importados polo comercio, polos segadores e polos emigrados en xeneral. Inda que hai unha concencia clara dos dous sufixos irmáns, entran ás veces en competencia, e non sempre se fai a tradución. A razón de que esto ocorra é que se trata nus casos de evitar homónimos de mal gusto. «Verdadeiro» non casa ben con «mentiroso» e tratóu de buscar un parónimo no castellano. Atopóu «embostero». É visto que polo mesmo que o buscóu non tardaría en galleguizalo, pero, ó facelo, aparecería unha palabra con cheiro a corte de vacas. E quedóu en «embostero».

Outras veces non se fai a tradución de *-ERO* en *-EIRO* por desconocer o carácter de derivado que ten a palabra ou por certo aire de distinción que se lle quere dar á cousa, oficio ou instrumento que sinifica. Casos do primeiro tipo son «cañotero», «pístero», nos que non se sinte máis o sufixo que en «sicudero», unha formación orixinal de Galicia sobre o latín litúrxico.

Do segundo, «gornicionero», «trinchera» e outras. Está ben que se chame «albardeiro» ó que fai albardas e albardós. Pero non se pode emparexar con él ó que fai sillas. Os soldados gallegos, ó voltar da guerra, falaban de «parapetos» e «trincheiras». As que traían ó lombo, por eso, chamábanlles «trincheras» e «gabardinas».

En xeneral, pode decirse que os nomes de cousas especializadas que teñan este sufixo castellano quedan con él en gallego, sin ningunha tradución, a non ser que se trate de cousas de uso moi xeneral e vulgar. «Porteiros», «consumeiros», «rancheiros» son palabras relativamente novas no falar das aldeas e están galleguizadas, pero non o están «cristaleras» e «rinconeras» que viñeron botar fora das coziñas distinguidas as espiteiras e cunqueiros ou cazoleiros. E non o están por ser invencións novas, sinón por ser cousas finas. Prendas de vestir que xa desapareceron, como as «bajeras», e louzas finas, como as «poncheras» de Sargadelos, deixaron pasar os anos, perderse Cuba e acabarse o rón e os ponches sin galleguizarse.

Pasa o mesmo con *-ILLO*, *-ILLA*, e *-INO* (*-ELO*, *-ELA* e *-INO* en gallego). As «puntillas» e «mantillas», como as «natillas», son do tempo da mantela, do man-

telo e dos cachelos. Non máis aló do XVIII, pero tampouco máis acó. E unhas galleguízáronse e outras non. Antigo é o sufixo de «xustillo», antecesor de corsés e faixas, e os panos de «marino» viñeron coas «estameñas» e «franelas», galleguízadas... antes de chegar a Galicia.

Aparte estes sufixos castellanos, inoperantes na vida dos sufixos gallegos, pero que poden fillar co tempo e renovar deste xeito a nosa sufixación, están os numerosos sufixos cultos do grego e do latín que entran á montón no gallego e que máis terán que entrar, si esta lingua chega á ser de cheo literaria.

Xa vimos o éxito do sufixo -AL, de orixe culto, sobre -EDO, -OSO e -EIRA, pra desinar topónimos de árbores, e o de -ACIÓN e -ICIÓN, que vemos restaurados en «animación» e «bendición», sobre -AZÓN e -IZÓN. Pero aquí referímonos máis ben ós sufixos cultos que desapareceran totalmente nas formacións vulgares, debido á erosión fonética, como -ULUS e -CULUS, que aparecen nos cultismos de hoxe «óvulo» e «ridículo». Destes sufixos reapareceron -ICO en «político» e «histórico», «cómico»; -FICO e -FICARE en «manífico», «frigorífico», «beatificar», «dulcificar» e noutras moitas palabras.

Alfonso X decía:

¿Qual é a santivigada
Ante e despóis que foi nada?

Tiña razón pra eso. Escribía nunha lingua común sin meirandes complicacións de tipo intelectual. Hoxe as linguas teñen necesidá de precisión pra expresar con xusteza os matices dun número crecente de abstraccións. O sufixo -ATUM deu -ADO en gallego. Pero o -ADO de «aixado», «sollado», «tellado» e «lousado» non nos sirve para darnos o significado que lle damos á -ATO en «patronato» e «concordato».

Dígase o mesmo de -TORIO. Co sufixo de «corredoira» e «lavadoiro», é visto que non decimos o que se quere decir en «requisitoria» e «conservatorio», aparte de que estes dous cultismos non son tan novos en Galicia, debido á lingua relixiosa.

No campo das ciencias, os casos son máis vivos, estando, como está, ligada á determinados sufixos a expresión da estrutura dos derivados químicos, verbigracia.

Pola súa maior riqueza e por non estar gastados polas linguas vulgares, os sufixos que a ciencia hoxe utiliza con preferencia son os gregos.

Na Edá Media usáronse moito como cultismos -ISMO e -ISTA pra señalar as escolas e os seus defensores (tomismo, escotista) e siguen moi estendidos pra desinar bandos políticos, tendencias artísticas e as xentes que figuran neles ou que as siguen. Fora destes dous sufixos gregos poucos máis salen do dominio centífico, nas súas distintas ramas.

Deixando aparte outras –a retórica e poética, introducíu moitos desde o Renacemento– a ciencia que especializou os sufixos gregos pra desinar series enteiras de produtos, que hasta certo punto é o oficio dos sufixos, foi a química cos seus «carbonatos», «fosfatos», «celulosas», «glucosas». Moitos destes sufixos son creaciós arbitrarias, como os sufixos en -ENO, -URO, -INA, -IDA, etc., pero teñen unha seudomórfois grega e, sobre todo, función de verdadeiros sufixos.

Tanto éstes, que se presentan seriados en moitos nomes, como os que aparecen islados, quedan marxidados na vida dos sufixos comús, por unha ou outra razón, pero hai casos en que entran en competencia con eles, como vimos no caso de -ERO e veremos aquí con outros sufixos.

Pode ocorrer que queiramos facer o derivado de unha palabra e que esteña xa feito con outra sinificación. Ós que veñen cantar ós enterros e festas de aldea non se lles pode chamar «cantores», porque é unha desinación común de todo aquel que canta, e eles son homes de oficio. Non se lles pode chamar «cantadores», porque é un adxetivo que se aplica por igual a carros do país, galos e mozos das festas, pra indicar que cantan ben e que teñen disposición pra eso. Como non se lles iba chamar «canteiros», chamáselles entón «cantistas». De maneira parecida nacéu «ramista», que é o devoto que paga a festa e leva o ramo diante o patrón, «calista», que é o albañil, desconocido en moitas aldeas onde aínda son unha que outra as casas brancas, e, con eles, outros moitos, de xeito que este sufixo, cun valor semicultista, pasóu xa a formar parte da vida do gallego.

Onde se nota tamén o gusto polos sufixos cultos é nos derivados de nomes de vilas grandes e pequenas. A non ser nos documentos latinos non se conocían hasta hai pouco outros derivados que os de cada día: «betanceiros», «chairesgos», «lugueses», «ourensinos» e outros así. Hoxe hai xentes que sinten verdadeira necesidá de buscar outros derivados máis finos, que mostren, un orixe máis distinguido, e aparecen entón os de «brigantinos», «mindonienses», «lucenses», «aurienses», e «vilasabrosinos».

Non pasa, é visto, de ser unha moda, pero na historia das linguas, coma nas outras, a moda ten a súa importancia.

Neste e noutros casos, quizaves seña por demáis o afán de buscar neoloxismos. Pero hai que reconocer que este afán responde, no fondo, á unha verdadeira necesidá, que arrinca do mesmo ser da lingua. «Achousar» é un verbo que significou «cerrar ben a porta». Antes del houbo outro, que foi «choer», coas variantes de «chuir» e «achuir» en algunhas comarcas, que sinifican tamén arriñar a porta ou cerrala con cuidado. Xa se usaba na Edá Media «sarrar», pra decir o mesmo ou case o mesmo, e non conto «aferrollar», «acarabillar» e outros.

Todos estes verbos viven hoxe, máis ou menos mutilados na sinificación, pola maneira especial de ser do gallego. Algús, enquistados nunha frase fixa, cristalizada. Pero de calquera xeito viven. Alguén puidera crer que nos sobran verbos pra tódolos matices de cerrar, e con razón. Pero si tratamos de espresar o feito de dar fin á unha assemblea, á un curso de conferencias ou estudos veremos que ningún deles nos serve, e teremos que botar mau de «clausurar», como fan hoxe tódalas linguas romances. Están no mesmo caso outros sufixos e outros derivados, como «pacifista», «pacificar», «estilizar», portadores de valores novos que non poden ter expresión na lingua de outro mundo e outra xente.

3. Derivación regresiva

Así como un derivado propiamente dito ven amecer un sufixo ó primitivo, alongando deste xeito a palabra, cando aparece un derivado máis curto que o primitivo, temos un caso de derivación regresiva, que ven pra atrás en vez de ir pra diante, que era o que lles pasaba ós poltros de Caabeiro.

Non é un procedemento novo. En latín había algús verbos que sobre o derivado normal, salido do participio, retoñaban outra vez e daban un novo verbo. *Salire*, poño por caso, deu *saltus* e sobre *saltus* apareceu *saltare*. Neste caso é un procedemento normal. Trátase dunha cadea de derivados, na que cada un se esprica polo outro. Mais, si suprimimos o primeiro, *salire*, *saltus* non ten en que apoyarse, porque non pode proceder de ningunha forma de *saltare*. Estas formas así son as que reciben o nome de regresión e son derivados analóxicos.

No latín vulgar foi unha das primeiras formaciós regresivas a palabra *prode*, tirada de *prodesse*. O verbo *prodesse* perdeuse, pero ela vive en moitas linguas

romances. Emprégana os poetas dos Cancioneiros, coa forma «*prol*», e inda hoxe se escoita en algunha frase feita. Tiña o valor de «proveito». Co valor de «importancia», é unha importación de Castilla.

Este procedimento é moi común na lingua popular, inda que limitado en xeneral á derivados verbales en -A. Sabemos moi pouco del nos tempos medios. En Eans Mariño (C.V., 1154) atopamos «chufas», que non nos atrevemos sin máis a asegurar que seña un derivado regresivo de «chufar». Pero non hai medo á errar en supoñer que estivese tan vivo este fenómeno coma hoxe. O nome da maior parte das laborías está formado por esta clase de derivados. Así a «sega», a «malla», a «sacha», a «fia» do liño, a «calda» dunha ferramenta, a «crabuña», a «calza».

Algunhas veces alternan os derivados normales e os regresivos, como en «queima» e «queimadura», «fenda» e «fendedura», «sacha» e «sachadura». Pero hai que ter en conta que non teñen o mesmo matiz por completo, anque os confundan algunhas personas.

A «vira» é a simple acción de dar volta á herba segada pra que se cure. Unha «viradura» é cada unha das «viras» que se lle dá. Supoñamos falando á dous paisanos.

-«Fai bon sol pra virar a herba».

-«Falta fai, que a miña está de mala *vira*».

-«Bueno, pero eso no' é máis que na primeira *viradura*».

IV. A VIDA ÍNTIMA DAS PALABRAS

1. CAMBIOS DE FORMA

Viñemos estudiando hasta aquí, á grandes saltos, os cambios que se levan operado no vocabulario gallego á partir do fondo orixinario latino de onde arrinca, así como os operados nas súas fontes de renovación, composición e derivación.

De aquí pra diante estudiaremos a vida íntima do vocabulario, algús aspectos da loita xorda que se libra entre as palabras por razón da súa forma e do seu significado, o principio de constante renovación que radica no fondo de cada individuo e de cada sociedade, e os secretos camiños que sigue.

Comenzamos polos cambios de forma que se dan nas palabras debido ás loitas que teñen que manter coas compañeiras con que lles toque en sorte convivir na frase (cambios sintácticos); cos falsos parentes que pretenden herdalas, basándose no parecido (contaminación paronímica); co afán de medro egoísta que mostran algunhas na frase, que acaban por desbancar ás outras e quedarse elas solas (elipse); coa presa ou desgana da xente que fala e sinte pereza de articulalas enteiras (abreviación); coa alegría de rexoubar do espírito ledos dos nenos, que os leva a tomar as palabras como xoguetes (redobramento).

Estudiaremos por fin noutro capítulo os cambios de sinificación que experimentan por obra do espírito humano, sempre en loita por atopar un camiño pra o sentir cambiante de cada día (cambios de significado).

1. A vecindá na frase

Frente ás linguas céltigas, en que os comezos das palabras penden en moitos casos dos finais das precedentes, perdéndose deste xeito a súa individualidade, as linguas latinas caracterízanse polo sentimento dela. O gallego, por lingua falada máis que nada, resintiuse en algús casos, siquera aparentemente, desta pasividade.

As palabras que orixinariamente comenzaban por *C-* ou *P-* trocaron estes fonemas por *G-* ou *B-*, en algúns casos. ¿Revelarán con eso que nun período histórico estiveron sometidas á esta lei de pasividade de algunha maneira?

«Grade», «gaiola», «gruño» e «brume» (supuración), «bostela» e «balor», orixinarias todas de palabras latinas con *C-* ou *P-* iniciais, son algúns dos testigos.

V. García de Diego supón que se trata de casos aislados que pode espricar a analoxía paronímica de outras palabras. Meyer-Lübke explica a sonorización de *P-* e *P-* polo contacto do artigo con estas oclusivas, co que mantén a lei de pasividade, siquera reducida á un caso concreto.

Non é doado decidir, nin partindo do estado actual da lingua, na que puido operarse unha regresión, nin da literatura medieval, sabia e analítica por demais. É verdá que aínda hoxe temos algunhas formas oscilantes, como «carabullo» e «garabullo», «camalleira» e «gramalleira», «carafeto» e «garafeto». Pero non son propiamente sentidas como tales, porque dentro de cada comarca é uniforme unha delas, e de ahí que non representen un estado de oscilación real, que probaría a tesis de Meyer-Lübke.

Por todo isto e pola tendencia xeneral das linguas neolatinas, cremos con García de Diego, que se trata de casos aislados de atracción paronímica.

Máis importante foi a lei oposta da loita pola individuación que mantiveron certas enclíticas e proclíticas, coma os pronomes *-o*, *-a*, *-os*, *-as* e os artigos que teñen a mesma forma. Todas elas, en vez de sufrir a acción das palabras que lles precedían, actuaron de atacantes, hasta o punto de desfigurar tódolos finais en consonante que viñan nesta posición. Cando estas palabras son fonéticamente fortes reaccionan atraendo ó seu grupo de intensidade os artigos, que deberan ir coa palabra que determinan (*fá-nas* contas). Pero si son átonas, chegan á absorbelas, como lle pasa a «de», «en», «por» e «con».

A historia desta loita non deixa de ser interesante polas repercusións que tivo e que trascenden da fonética á morfoloxía e á sintaxis. Espresións como estas: «o non fixen», «o non dixo», que veñen de moi atrás, teño de min que remontan a este período de loita.

Os resultados principais son os que siguen. De resultados de unha asimilación progresiva, *-R* e *-S* finais pasaron a *L* pola acción do *L* primitivo de «lo», «la», «los», «las», e por asimilación regresiva, este primitivo *L* de «lo», «la», etc, pasou

a N, despois de N final, dando NN, que se simplifican regularmente, como se simplifican LL, orixinarios ou non.

O máis importante desto é que todos estes fonemas finais, despois da súa asimilación e simplificación, se desprenden do grupo fonético anterior e pasan ó grupo fonético do pronome ou do artigo, inda que, por reacción, queden unidos ó grupo tónico. Todo esto se poderá ver nos casos que siguen.

Artículos con verbos: «Non *va-las* orellas dun can cheas de auga», «agora *sa-lo* criado»; «din que *ve-no* rei»; «vou *ve-las* festas»; «¿*dáde-lo* caldo?».

Artículos con outras palabras: «non é o *ma-lo* peor»; «pedían *pa-nos* pobres»; «tiñan *caló-los* animás ou *ca-ló-ros* animás». (Neste último caso hai que dicir que o fenómeno é menos percibido).

Pronomes con verbos ou con outros pronomes: «*Fixé-ro-na* boa»; «*matá-los* é pouco»; «*di-lo* ou non?»; «*deuno-la* él ben dada»; «¿inda non *vo-las* deron?»; «xa *lle-lo* dixer».

Como se ve, os artigos e pronomes fillan en diversas formas: «o», «a», «lo», «la», «no», «na», e o artigo, aínda en «do», «da», «co», «ca» ou «coa», «polo» e «pola», cos plurales respectivos, pero quedan reforzados na súa posición mentras que as palabras que lles precedían quedan mutiladas.

As formas pronominales «no», «na», «nos», «nas» úsanse coas terminacións diptongadas dos verbos. Así en «*viu-no*», «*deu-na*», «*levou-nos*», «*mirai-nas*», «*leveino*», «*roi-no*».

«Non» diante estas mesmas proclíticas, ten distinto trato según a súa pronunciación máis ou menos enfática, ademitindo as gradacións de «no-nas vin», «no-as vin» e «nas vin». Cos pronomes «me» e «nos» e os compostos «mo», «ma», «mos», «mas», «nolo», «nola», «nolos», «nolas» limítase a perder o *-N* final, como en «no me dixo nada», «no no-lo fai ni no-lo pensa facer». Cando se acumulan deste xeito dous ou mais grupos fónicos, «non» faise tónico e atráí ó seu grupo os pronomes que lle siguen: «*Nó-no-lo*», «*ní-no-lo*».

«Con», diante os artigos, presenta tamén as variantes «ca/coa», «cas/coas», que dependen de factores personales moitas veces. Coas formas tónicas dos pronomes personales «él», «éla», etc. e demostrativos «éste», «ése», «áquel» mantense o *-N* case sempre. As formas «co él», «co ela», etc. parecen localismos, coincidentes, polo que teño observado, coas variantes «il», «ise» e «aquil».

2. Aglutinación e deglutinación

As linguas clásicas apenas si sufrían alteración ó comenzo de palabra, debido ás que lle precedían, pola especial estrutura do reximen, que non esixía enlaces habituais. Pero cando comezaron á multiplicarse as partículas e os artigos diante os sustantivos, viñeron as malas percepcións e as desfiguracións, unhas veces, porque a partícula se funde coa palabra que sigue, e outras, porque ó desprenderse dela, leva consigo un ou máis fonemas.

Cando o artigo se funde coa palabra que leva diante dase un caso de aglutinación. Si o artigo lle leva algún dos seus fonemas, chamábase deglutinación.

Neste, como noutros moitos casos, non podemos presentar un resumo histórico dos feitos por carecer de estudos monográficos, e contentarémonos con dar algunhas mostras que de momento se nos ocorren.

Ambos fenómenos ordénanse particularmente ó redor dos artigos «o», «a», «os», «as». Abundan nos locativos, como «o Grobe», que aparece nos documentos «Ocobre» e «Ogobre». Non faltan tampouco no léxico común, no que son casos destes «alache» (lorcha) «alanterna», «amalló», «amenta», «amora», «apóutega», «abidueira» e «sombros». De deglutinación son: «(s) ofraxo», «(o) bispo», «(s) argazo», «(a) loia», «(a) bodega», «(a) postema», «(o) brosa», «(a) bolito».

3. Contaminación e atracción paronímica

Pra producir alteración unha palabra noutra non precisa estar en contacto con ela. Basta que as dúas figuren nunha mesma familia, ben por semellanza de son (homónimos e parónimos), ben por semellanza de significado (sinónimos). Entre dúas palabras de forma semellante, pero non igual (parónimos) sempre que se asocien ideolóxicamente, acaba por producirse unha contaminación profunda que non consideraremos aquí máis que no seu aspecto formal. O parónimo de máis uso e máis forte, polo tanto, fará derivado seu ó outro, co que se farán máis semellantes aínda. «*Abruño» entrou na área de agre; «*arundiña» na de andar e «ferrollo» na de cerrar, por unha dobre coincidencia de forma e sinificación, e apareceron, de resultas as formas de «agruño», «anduriña» e «cerollo».

Pasa o mesmo en «gavión», feito sobre ave en «avión», nome de distintas especies de aves. «Beixar a cruz» tornouse en «baixar a cruz» nun dos actos

litúrxicos de Semana Santa, co que se chegou á homonimia. A analoxía ideolóxica operouse polo feito de que pra beixar a cruz, esposta sobre o chao da igrexa fronte ó monumento, os devotos teñen que baixarse. Os resultados aquí son máis profundos. Baste señalar que nas comarcas en que se deu este fenómeno dise «chuchar» por «beixar».

«Sanguiño» chámase «sangumiño» e «sangubiño», por atracción de viño e «chiscar o ollo», que xa é unha atracción paronímica, sobre a interxeución «chis», pasa a «choscar» por atracción de «chosco».

En todos estes casos a contaminación provén de unha dobre asociación paronímica e sinonímica. Noutros actúa nada máis que a primeira aparentemente, inda que non sabemos sobre que secretas relacións, fora das fonéticas. «Contaminar» faise «contraminar», sobre «contra» e «amortuxar», de derivarse de morte, faise «amartuxar» sobre «martuxo», sin que vexamos ningunha relación semántica, como tampouco se ve entre «remedar» e «mendar», a pesar de que sobre este último se convertíu en «arremendar» o primeiro.

Este fenómeno dáse en algúns casos polo que se chama cruce de sinónimos e consiste nun encabalgamento de grupos fónicos de dúas palabras sinónimas. Cita moitos casos destes García de Diego, como «carafuncho» que supón cruce de caruncho + furuncho; «pingotas», de pinga + gota. Parece que desta maneira hai que explicar en gallego moitas palabras. A partir de «engurrar», «engruñar», «enguerellar», «engueimar», e «avellar», quizaves que se puideran explicar outros como «engurrumiñar», «engorromellar», «engorrovellar» e «engurrullar». Pero non parece que se deba estender por demáis este procedimento, que non fai falla supoñer pra espricar moitos dos fenómenos e que outras veces non pasa de ser un espedente pra salir do paso. A atracción paronímica sinxela, ou complicada con xeminacións afectivas e outros fenómenos lingüísticos que iremos vendo, abonda pra espricar moitos deses fenómenos. E si non abundan, tamén poden quedar sin espricar. «Condanaxar», que se supón feito por un cruce de «condenar» e «conxanar» non parece que seña outra cousa que o resultado da mesma forza que deu «conxanar». Tanto «condanaxar» como «conxanar» son desfiguracións de tipo eufemístico relixioso de «condenar», unha palabra prohibida. Ambas se relacionan con «condenar», pero non entre sí, visto haberen sido sempre a mesma cousa.

Cando aparece unha palabra islada, latina ou estranxeira, inda que non se entenda, alérase conforme á grupos fónicos semellantes de outras palabras do

país, que lle prestan o seu significado. E o que se chama etimoloxía popular, por máis que se trata dun fenómeno espontáneo e incoscente de todo, de tipo paronímico. A palabra «pedamigo», que se interpreta «pe de amigo», puidera ser o primeiro representante en gallego deste tipo de fenómeno. Sinifica o soporte que leva o pino do carro por debaixo pra que, ó dexunguir o carro, non finque na terra. Eu supoño que se trata dun tecnicismo derivado de *pedamen* e que entrou moi tarde no gallego, á xuzgar pola estrutura fonética, no que «amigo» representa un sufixo superposto á *pedamen*. A palabra «Candeloria» é o representante do xenitivo *candelorum* refeito sobre «gloria», «palmatoria» e outras palabras deste tipo. «Cortafíos» fíxose «cortafíos», dente de dragón, «dentagrón» e «dentabrú», arcoiris, «alcolín»; oculista, «alcolista»; parálisis, «paralís» e apendicitis, «pendicites». De todos estes exemplos podemos formar un grupo con «cortafíos», «paralís» e quizaves «candeloria», refeitos por atracción paronímica normal sobre «*fío* de alambre», «parar» e «palmatoria», entre as que podían establecer algunha relación semántica coas palabras modificadas. En «pe de amigo» non vexo esta relación por ningún lado, pero vese a actuación de grupos tónicos da lingua na súa articulación. Nos restantes casos as palabras refanse sobre a base de reducir as sílabas estrañas á outras parecidas, pero sin relacionalas con ningunha outra palabra. O *Gloria patri*, rezado polos paisanos convírtese neste latixo: *Gloria patre e de filio e de espírito santo. Sicudera nun principio e nunca e sempre e de en sécola seculorum*. Danse aquí tódolos casos que poden ocorrer. Atracción paronímica simple en *patre, filio, espírito, santo, principio, sempre*, interpretación semántica en *e, de, en, nunca*. Interpretación fonética cega en *sicudera, secola, seculorum*.

Cando ocorre esto último, ás palabras resultantes infúndeselles unha sinificación aparentemente arbitraria pero que depende sempre de sutiles relacións que se resisten a ser analizadas. «Sicudera» ten a sinificación de muller lixeira de cascos, pillá, argallante, e o mesmo o correspondente masculino. «Sécolas», o de bromas, xogos, enredos.

Distinto do que acabamos de espoñer é o fenómeno de interpretación de nomes propios, que non se sabe o que queren decir, e aínda de palabras correntes que parecen compostas como «Castro con trigo», interpretación de Castrogondrigo, «Cardanachama», de Casdonachama, «Perdecanaí» e outras, que son as verdadeiras etimoloxías populares.

4. Repulsión homonímica

Cando por desgastes fonéticos, analoxía ou calquera outra razón, chegan dúas palabras á facerse homónimas, a lingua síntese en peligro e trata de poñelas á salvo. Dado que se fala pra que nos entendan, é natural que busque palabras que non se presten á trabucamento.

A maneira de reaccionar pode ser de dous xeitos: deixando que se perda unha das homónimas ou tratando de interpoñer diferencias entre as dúas, hasta convertilas de novo en parónimas. Cos sustantivos e adxetivos úsase preferentemente o primeiro sistema e cos verbos, o segundo.

Xa desde vello, temos un mesmo verbo con formas paralelas en -AR e en -EAR. Orixinarios ou non, trátase de reaccións homonímicas. «Alumar» (este candil non aluma) e «alomear» (aloméame, estrelíña), «esfumar» (tinguir con fume as zocas) e «esfomear» (convertir en fume unha cousa) parecen produto desta reacción.

Pode suceder que os dous homónimos cheguen á confundirse semánticamente, como pasa moitas veces no falar descuidado. Entón non cabe outra cousa que recurrir á un neoloxismo ou afondar as diferencias das dúas palabras, recurrido á regresións etimolóxicas ou sufixos cultos, cando menos. «Atuar» (tratar de tú) e «atuar» (atascar) chegaron á homonimia, que quizaves manteñan en algunha comarca. O xeneral, con todo, é que se use na segunda sinificación «atuir» ou «atascar», que é un neoloxismo importado.

O verbo «tentar», entre outras sinificacións, ten a de «intentar», «apalpar», «tomar en peso unha cousa», «ver si unha res está en celo» e tamén «probar» ou «medir as forzas, de parte a parte, dúas personas ou animás antes de poñerse a loitar». Esta proliferación semántica débese á que en «tentar» están fundidos dous homónimos, un que provén de *temptare*, e outro, formado sobre *tal*. A reacción homonímica vese ben no parónimo «talentar» que é unha regresión, e que se usa no derradeiro sinificado que lle demos á «tentar».

Pra non caer nos incomenentes da homonimia, téndese á prescindir dos vocablos vellos, cargados de sinificaciós, cando se quere espresar un matiz novo, por pegado que apareza semánticamente. Así «asamblea», «clausura», «inauguración», tres cultismos integrais, frente á «xuntanza», «achousamento», «enceto», repudiados por outras razóns afectivas que logo veremos.

5. Elisión

Fora dos recursos ordinarios de importación, composición e derivación con que a lingua conta pra renovarse, dos que levamos dito, é a elisión un dos máis prolíficos. Consiste este procedemento en acumular os sinificados de dúas ou máis palabras sobre unha sola e desprenderse logo das que non son precisas, hasta quedar con unha nada máis.

Ten dúas caras, aparte o aspecto sicolóxico da concentración semántica. Por un lado ven á enriquecer o caudal dunha palabra cunha nova sinificación e, por outro, ven á espodar e repelar os labores brizos da parreira da fala. Ela é a que limpa nas guías hasta deixalas coma nervios vibrantes, á punto mesmo de que se sequen, facendo ir e vir por elas o zume lóxico e afectivo que se estendía pola frondosa ramallada.

É un procedemento moi antigo, que retoñou con moita forza nas linguas modernas, pola necesidá meirande cada día de brevedá e pola proliferación, cada día tamén meirande, de circunlocucióis e rodeos, debidos á complexidá dos novos sinificados.

En toda espresión complexa hai dous elementos. Un, determinado, xeneral polo tanto, e outro, determinante e característico. O determinado parece natural que seña elidido, e foino desde os comenzos da lingua hasta os nosos días. A sustantivación do adxetivo epíteto aparece en cabeza na aparición deste fenómeno. De *hibernum tempus*, nace «inverno» e de *veranum tempus*, «vrao». De *vestis alba* quedou «alba», na súa forma culta, pra indicar a prenda litúrxica deste nome. Xa máis tarde, de *terras clausas* e *ruptias* saliron as nosas «chousas» e «rozás»; de *agros veteros*, os «vedros» e de *conca (?) ferrata*, a «ferrada» da auga.

Nas linguas modernas hai destas elisiós á barullo, que van dunhas linguas pra outras xa feitas. Así «diario», de boletín diario; «negra», de nota negra; «eliminatória», de proba eliminatória; «dereito», de golpe dereito. Son palabras que non son de ninguén, precisamente pola súa estrutura privilexiada. Pero o procedemento é de tódalas linguas. Onde estóu escribindo dinme que acaba de pasar o «chato», que é un avión que presenta a forma dianteira moi recollida contra as alas e que comenzou á chamarse «o avión chato». Si sallo á buscar tabaco ó estanco de enfrente, diránme si quero «rubio», «negro», «ideales», «canarios», «especiales» ou «hebra». Cando falamos de fumar, todos decimos que fumamos negro

ou rubio, sin falar de tabaco pra nada, que é o determinado. Os labradores desinan deste xeito vacas e leiras. Nomes como «a nova», «a roxa», «a turróna», «a teixa», levan debaixo de sí un nome elidido.

O mesmo que o adxetivo epíteto, pode quedar solo o complemento de nome. Os nosos topónimos revélanos ben. «Gondariz», «Mondariz», «Reximil», «Baldomir», «Lois», «Aday», «Fanoi», e moitos outros, son vellos complementos de nome que quedaron solos despóis de perder o determinado, que era *villa*. Os complementos de nome romances, con «de», comenzaron tamén axiña á elidir o determinado. Cando Martín do Casal dí:

en quanto vai andar
a Granada meu amigo

elide «guerra de», como Golparro elide «romaría» cando dí:

d'ir ei coracón
a San Creecón.

Das elisións de hoxe refírense moitas ós nomes dos produtos. «Ribeiro», «país», «peares», «valdeorra» son substantivos que indican clases de viños e que elidiron esta palabra e a partícula de. En «orraca» elídese «peras de», como nas espresións de «tráíame mondariz, guitiriz, sousas», etc. se elide «augas de». Cando no restorán pedimos un «lenguado», un «rodaballo» ou un «lacón con grelos», é visto que elidimos «plato de», e cando encargamos ó xastre «un mil raias» calamos «traxe de».

A elisión do determinante obedece a un mecanismo sicolóxico distinto. Na lingua de oficios e profesións, a intuición continúa do determinante fai que se asocie ó determinado. Pra un zoqueiro un «cepillo» e un «repinico» non precisan de determinante. Están intimamente relacionados co oficio e xa se sabe que son o cepillo e o repinico «das zocas». Pasa o mesmo na lingua do gaitero e de todos os oficios. Cando un paisano fala do roncón, refírese á un coleóptero dado, e si fala un gaitero, á outra cousa. Ambos elidiron o determinante. O mesmo cando se fala de «fol» (da gaita, do muíño), de «punteiro» (da gaita, da escola) suprímese o determinante que corresponda, según a persona que fale.

Na lingua medieval eclesiástica, cando se falaba da «obra» elidíase igreia, como se elide hoxe tamén na mesma lingua técnica cando se fala de «fábrica». Na espresión *en verbo*, que se encontra tanto nos documentos eclesiásticos, elídese *sacerdotis*. Nestas frases que leo nun documento, «o refertorio da Graña», «un frade de Carvalho torto», falta nas dúas o determinante, que é «do priorato».

O gallego de hoxe, como tódalas linguas, ten moitas destas elisiós. Aparte as dos oficios e profesións, que non se poden contar, están as da lingua de cada día, chea tamén de especializacións según os lugares á que vaiamos, bares, oficinas, restaurantes, cines, etc. «Díame unha entrada». «¿Quere gotas?». «No atopo a lista». Estas frases sin sentido son normais no cine, no café e na oficina.

A elisión do complemento directo do verbo empeza facéndose cando é moi xeneral e tamén nas linguas especiais das profesións. «Et foron ferir axuntados». «Viñan muy sañudos et muyto aviados por ferir». «Et tan grand era alí o puxar et o atropellar». (Da *Crónica Troyana*).

En todos estes casos se trata de verbos da lingua militar e de complementos intuídos: o «enemigo», que é o que se ten presente en todo o relato.

Da mesma forma empeza a usarse nos Cancioneiros «querer», inda que, normalmente, leve de complemento «ben» (sustantivo) ou «gran ben».

Este tipo de elisión foise multiplicando co tempo. Na lingua labrega úsanse sin o complemento directo a maioría dos verbos transitivos que indican laborías. «Vou segar (o centeo), «gradar» (os pallares), «acueirar» (as patacas), «amontoar» (os tarrós). E do mesmo xeito, os artistas din: vou «espoñer», os chauféres, «pisei todo o camiño» e os curas, «vou celebrar».

En frases de moitos elementos chegan á elidirse o determinado e un ou varios dos determinantes. En «bos días», «boas tardes». «¡Xesús!», hai elisiós múltiples, de modo que en algús casos non é doado saber que oficio ten a palabra que resume o valor do conxunto.

Por outro método, pero que leva ó mesmo resultado, desínanse as encíclicas e as oracións da Igreia polas primeiras palabras con que empezan: *Quanta cura*, un *Pater noster*, un *Gloria*, un *Te Deum*. En todas estas espresións hai a elisión do resto, porque esas palabras cárganse realmente do significado xeneral. A palabra *misa* era xa unha elisión no tempo da monxa Etheria, que tiña unha sinificación máis concreta que hoxe ten. Pasando o tempo, por unha xeneralización semántica da palabra *misa*, que se estendéu a todo o conxunto de actos litúrxicos que

precedían á fórmula. *Ite, missa est*, pasou á sinificar o que hoxe sinifica, coa elisión dos dous verbos.

Dunha elisión parte tamén a maneira de dar nome ós distintos alfabetos. En gallego chámase o «abecé» ou o «cristos». «Este neno aínda non sabe o cristos». Este segundo nome está formado pola elisión do determinado «cara». Na carilla do silabario en que viña o alfabeto figuraba unha cruz na cabeceira. De ahí chamarlle «cara de cristos». A forma «cristos» esplicase porque nun comezo quizaves se puxese debaixo da cruz, en latín, *Christus*, que os nenos interpretarían por analoxías de grupos fónicos, como deixamos dito, dándolle o valor semántico de alfabeto.

6. División e redución

Un procedemento distinto, pero que poñemos aquí polo que ten de abreviación, consiste en dividir a palabra por unha das súas xunturas fónicas e prescindir da segunda parte ou, ás veces, tamén da primeira. Pra facer a división non hai regra fixa. O mesmo se pode facer un pouco máis adiante que un pouco máis atrás, inda que se tende á manter un final que non seña estraño por demáis.

Parece que foi un sistema que practicaron moito os celtas e os gregos pra nomes de personas. Os antropónimos xermánicos eran tamén reducidos, inda que nas latinizacións solían darse enteiros. No gallego antigo atópanse algúns nomes de persona reducidos, como «Pay» por Payo, «Men» por Mendo, «Roy» por Rodrigo.

O primeiro destes nomes reducidos parece ser unha forma dobre de Payo saída do xenitivo, *Pelagii*. As outras serían analóxicas, e a mutilación do nome, en calquera caso, unha moda.

Nas listas de servos dos documentos medievales encóntranse tamén. Pero falta un estudo destes nomes, que son de moi diversas procedencias.

Máis novas, pero anteriores ó movemento mutilador actual, son outras reducións como «Sabas», de Sebastián, «Anuncia» de Anunciación, e «Beta» de *Beatriz*. En todos estes casos parece que hai como un intento de dar unha terminación á parte que queda insente, de redondeala conforme ó ser da lingua.

Na redución moderna é outra cousa. Dase un corte limpo, por onde caia mellor, e tírase co final. Ocorre sobre todo nos tecnicismos médicos e nas nove-

dás da industria, acentuándose cada día. «Bicicleta» xa había pasado a «d Cicicleta», pero imponse de novo «bici», como «auto» e «cine».

Non son estraños á este procedemento, en algúns casos independentes dos que acabamos de citar, que son importados, a ironía, o eufemismo e outros secretos síquicos. En gallego é bastante antiga, tanto que moita xente xa a non entende nos versos de Rosalía,

Anda meniña
cose o teu cos.

Esta derradeira palabra é unha redución ablativa¹⁷ de «costas» e sinifica a parte superior traseira dunha camisa, na que se empleaba mellor tela. Era un tecnicismo de costureira, como «basta» por bastilla.

Moitos alcuños son tamén nomes mutilados. Así «Sabas», que xa dixemos. «Rafa», «Mano», etc. pertencen ó primeiro tipo e son de moda.

Un método especial que está ganando tódalas linguas de Europa e América consiste en formar palabras coas letras e á veces sílabas con que comencian as que dan nome á unha sociedade ou empresa. Hai tempo que coecemos USA e URSS. O primeiro interpretábase Estados Unidos e o segundo Rusia, sin máis. Este derradeiro xa empeza a interpretarse «Urs», e, desde logo, así se interpretan outras moitas palabras como CREPA, RENFE, CROS, ONU, UNESCO.

A redución polo comenzo, moi rara noutras linguas, non o é tanto en gallego. Como este fenómeno é de orixen fonético máis que nada, é natural que así seña, pois que o gallego, privado do soporte da lingua escrita, está por demáis traballado fonéticamente. Os nomes que se pronuncian á berros, coma os que sirven pra chamar polo ganado, os pregós das feiras e os nomes das persoas, están espostos á esta mutilación cando non comencian por sílaba tónica. O maior esforzo con que ésta se pronuncia fai que se perdan as outras, tanto as postónicas como as protónicas, que é o noso caso. Os nomes de «Merexildo» por Hermerexildo, «Chinto» por Xacinto, «Sindo» por Gumersindo, «Míngos», por Domingos, son reduciós deste tipo.

¹⁷ esta derradeira palabra. Trátase dunha redución ablativa] *na copia*.

Nos prantos polo difunto, cando as sacas de casa, oise «¡ai, *chada* de min, *chadiña!*», que non é outra cousa que «desdichada». No fin do século pasado vendíanse nas feiras un pano castellano que os tendeiros pregonaban: «¡A dieciocho! ¡Bon pano!». Ben porque o tendeiro non pronunciase ben, ou porque os paisanos non percibiran certas articulacións estrañas, o caso é que se lle chamou pano de «Aciocho» e por elisión e derivación «Aciocheno».

7. Redoblamento

Consiste este método en crear palabras pola repetición dunha sílaba, que pode ser a primeira dunha palabra conocida ou ben calquera arbitraria. Foi un procedemento das linguas primitivas, hoxe desaparecido totalmente, si non é na lingua dos nenos. Quedan, por eso, reliquias del en tódalas linguas pra evocar ruxidos, estalidos, zumbidos, cantos de páxaros e berros de animás.

No falar dos aldeanos abundan estas onomatopeias que lles aforran a descrición de moitos movementos e dan maior viveza e gracia ó relato. Onse tódolos días conversas coma éstas.

«Puxo a xerra de dous netos ó bico e coló—, coló—, coló, ¡hasta verte meu santo!».

«As perdices estaban alí, que benas oíra toda a tarde ¡cacará-caracará!. Pillei a escopeta e o can e fun tras delas. Pero ós cen pasos, ¡burr!. Estaban fogueadas».

E agora un relato de comadres: «Non sei que lles pasará ás Labercas de Reborde-lo que as encontréi entre as tendas chou-chou-chou-chuchuchú».

Carecemos de datos de redoblamento no antigo gallego. É seguro que habería algús do latín, como «papá» e «mamá»; «nenos» ven do grego, polo latín. Nos Cancioneiros hai algús refrás con reduplicación, como o de «lelia-lelia».

Na lingua viva de hoxe quedan moitos. «Au-au» e «bau-bau» son os nomes que dan ós cas os nenos e que sirven na lingua corrente pra describir o ladrido; «¡babá!» e «¡bobó!» son interxeucións de menosprecio; «bisbis» ou «miques-miques» sirve pra chamar os gatos; «ñuñu» e un nome infantil de padriño, «carrá-carrá» ou «carráncarránca» unha onomatopeia do andar lento e arrandea-do; «tuto» é o nome que se lle da a un chifre de caña, e derivado del, «tutar», e así moitos máis. «Xanxaranxán» é unha palabra de puro xogo rítmico, sin valor ningún, formada sobre Xan.

Xanxaranxán de acabalo dun can.

Úsase, ás veces, pra cortar unha proposición que non lle convén á un, e neste caso está contaminada de outras palabras como «xa-xá», que queren decir, «ben te entendo, ben te entendo. Pero...».

A maior parte destas son de orixe onomatopeico. Hainas, como «alalá» e «lero-lero» que veñen á ser elisiós das que deixamos estudiadas, denominación de un recitado polas primeiras palabras con que empeza ou polas máis repetidas, sin deixar por eso de ser redoblamientos. «Papá», «mamá», «ñuñú», «nené» están formadas sobre as primeiras sílabas de padre, madre, neno e sobre a máis característica de padriño.

Outro tipo de reduplicación é a que sufren certas palabras na primeira sílaba e que parece ter un orixe afectivo en algús casos como «bamborrear», de borrear. Noutros casos trátase de derivados de redoblamientos onomatopeicos, como «cacarañar», «cacarexar», «atustullar», «besbellar», «tatabellar», feitos sobre tus-tus, bebello, e tatabello.

Os nomes de nenos formados por repetición son poucos. Os que hai nas vilas (Fifi, Loló, Lulú, Totó) son de importación. Nesto parece que hai unha reacción. Hoxe téndese á dar ós nenos o nome que resulta da pronuncia graciosa dos irmáus e compañeiros da súa edá.

2. CAMBIOS DE SINIFICADO

Tódalas anovaciós e cambios que sufren as palabras e que viñemos estudiando hasta aquí van acompañadas de cambios de sinificación. Pero o cambio semántico de unha palabra non sempre está sometido ó fonético nin precisa del pra aparecer.

Unha palabra, sin cambiar un solo fonema, pode ser influenciada na sinificación por un parónimo. «Arrequentar», formada sobre «rico», significa acrecentar, aumentar, como aumenta o pan no forno. Pero pola semellanza con «quentar» contaminouse do seu significado e, fora da lingua escrita, val hoxe tanto como quentarse demáis. Un pan «arrequentado» é un pan que levantóu a coda e tamén

que se chamuscóu. Non lle valéu á esta palabra figurar nunha oración que aínda se di en algunhas comarcas no momento de enfornar:

Diolo arrequite no forno e nos agros
e día gozo del á vivos e finados.

Pedir que Diolo queime e lle faga levantar a coda é un contrasentido. Con todo eso, é o significado que lle dan. «Arrequeitaron os bolos de atrás», quere decir que se chamuscaron, que os apretóu a calor.

Neste caso, anque non se produciu cambio fonético, a mutación semántica é de orixen fonético. Aquí estudiarémolos cambios de sinificación totalmente independentes da forma das palabras, que son case tan numerosos.

Trátase dos que veñen condicionados e sometidos á realidades psicolóxicas e sociais. O normal é reducir estes cambios a categorías ou «figuras». Lenguaxe figurado: metáforas ou catacresis, sinédoques, metonimias, etc., explicando dentro de cada unha destas categorías os diferentes semantemas. Hoxe téndese máis ben á analizar as realidades psicolóxicas e as influencias sociais que condicionan os cambios.

Aquí usaremos dos dous métodos, hasta onde poidamos, pois é escusado decir que, sobre tratarse de feitos sutiles que non é doado analizar, nos que caben, ás veces, tódalas interpretacións, carecemos de toda clase de materiais de traballo que nos poidan servir de guía.

1. Metáforas

Desde un punto de vista tradicional, os cambios semánticos independentes dos fonéticos redúcense a tropos e figuras. Os tropos trasladan o significado dunha palabra á outra. As figuras esténden e acurtan o significado dunha palabra. Os tropos céntranse na metáfora ou catacresis e as figuras na sinédoque e na metonimia.

A metáfora nace da imaxe nova que se forma dunha cousa por comparación con outra. Cando un menciñeiro reconocéu que o mal que impedía comer a un animal proviña dunha clase de bultiños de carne que se lle formaron ó carón das moas pensóu ó velos nunha faba. Eran semellantes na forma. Aqueles bultos eran

coma fabas. A imaxe dos bultos quedou feita dentro do molde da imaxe dunha faba. E, como o nome de bultos non era preciso, impúxose o nome de «faba» pra desinalos.

O menciñeiro fixo unha metáfora sin sabelo, que é como salen ben.

Non sempre ocorre así. As cousas poden ter un nome preciso. Pero este nome chega á gastarse como se gasta todo. Son entón palabras luídas e afumadas, das que case non se sabe o que sinifican. Nestes casos a metáfora ven á renoualas.

Contra o que se pensa, non é este un procedemento de orixe literario, senón fundamentalmente popular e propio das linguas pobres e primitivas.

As linguas de hoxe, ricas en nomes abstractos, nun comenzo non tiveron outro recurso pra facerse con eles que trasladar a sinificación abstracta á nomes de cousas concretas. Verbos abstractos como «trasladar», «comprender», «cavilar», non sinificaron noutro tempo máis que «levar dun lado pra outro», «coller entre os brazos» e «traballar coa cabeza».

As metáforas de unha lingua son infinitas, e poden ser máis ou menos vivas según o uso que leven e según se sintan máis ou menos. Nestes versos de Rosalía:

Mais ve que o meu corazón
é unha rosa de cen follas.
Quitas unha, quitas dúas
penas lle quedan dabonda.
O corazón me arrincarás
desque as arrincarás todas¹⁸.

son de orixe metafórico, dentro do gallego, «rosa de cen follas», «penas», «o corazón me arrincarás» e «desque as arrincarás todas» (as follas). Pero non todas teñen o mesmo grado de novedá na lingua. Unha «rosa de cen follas», co valor do «corazón», é unha metáfora recién estrenada; «pena», polo contrario, xa non

¹⁸ [Rosalía de CASTRO, «Follas Novas» I 17, en Rosalía de CASTRO, *Obras Completas*. Recopilación y estudio biobibliográfico Rosalía de Castro o el dolor de vivir por Victoriano García Martín (Madrid 1972) 422: «Mais vé qu'o meu corazón / é un-ha rosa de cen follas, / y é cada folla un-ha pena / que vive apegada n'outra. / Quitas un-ha, quitas duas, / penas me quedan de abonda: hoxe dez, mañan corenta, / desfolla que te desfolla... / ¡O corazón m'arricarás / des qu'as arrincarás todas!».

se sente como tal á non ser que se relacione con «pena», pedra de gran tamaño, que nos oprime, por homonimia. «Arrincar o corazón» é relativamente nova fronte a «arrincar as follas», onde xa está máis gastado o verbo «arrincar», que orixinariamente significa «sacar da terra as raíces dunha planta».

Esta é a maior debilidá da metáfora: vai á vella de seguida.

As metáforas que primeiro se gastan son as dos compostos, desprendidos das formas simples que lles deron orixe. «Reloucar» garda pouco de común con «louco», substituído na lingua común por «tolo» e «revoldaina», revolta de vento, reña, alboroto, non garda nada con «revuldar», desaparecido no seu valor orixinario de «revoar». En xogos de palabras coma este:

Unha pega revoldá
 puxo un ovo na quintá
 puxo un e revuldóu,
 puxo dous e revuldóu
 puxo vinte e reventóu.

non se sente pra nada o resultado de «revuldar».

Nos derivados gástanse tamén axiña as metáforas ó especializarse. O «carreiro» en xeneral, pero sobre todo o «carreiro do pelo» e o «carreiro das costas» non son precisamente camiños por onde ande o carro. «Ferradura» desprendeuse tanto de «ferro» que os paisanos falan de «ferraduras de coiro» pra os bois. E deste xeito, ó perder o entronque co seu orixe, os derivados máis ou menos metafóricos chegan á sinificar o contrario do que sinificaban, como vemos en «carreiro», que é precisamente un camiño por onde non pasa o carro.

As condicións mellores de vida pra as metáforas son os períodos de vulgarismo. Na lingua dos Cancioneiros e na literatura medieval toda, apenas si encontramos outras metáforas que as moi gastadas xa. Os escritores do XIX fixeron máis uso dela polas tendencias románticas ou populares que seguiron e nas que a imaxe solecía por igual.

Nos nosos días síntese un gusto especial en chamar ás cousas por nomes técnicos. Prefírese dicir que se teñen as enginas á dicir as papeiras ou os orellós. Vivimos nun período de cultismo, de precisión técnica dos que se repiten moitos na historia. O latín vulgar viña cargado de trops e figuras, polo que o gallego é

no seu orixen unha lingua de imaxes. Hoxe sigue actuando tamén o sino popular que lle asiste e que a sigue renovando por este método.

Tódolos tecnicismos que se van introducindo non son nada ó lado das metáforas que nacen na vida de cada día. Un paisano gallego apenas si chama nunca ás partes do corpo polo seu nome. A «cabeza» é o «casco», a «chaminea», a «meloura», a «mola», o «tellado», o «lousado», o «alboio», a «cachimonia». O «peito» é o «cárcabo», o «trobo», a «caixa», o «forno». As «maus» son as «poutas», as «gadoupas», as «gateñas», as «unllas», os «ganchos», as «cinco».

A razón desta multiplicación de sinificados está en que unha palabra metafórica non se apoia máis que na semellanza de significado que ten co significado da substituída. Debido á isto, pode ser desbancada por outra que teña significado sinónimo con ela, e ésta, por outra nas mesmas condicións, e así hasta que cheguemos ó conto de nunca acabar.

Desde que «tocar», na expresión «vai tocar», significou «irse de paseo», non hai instrumento conocido que non se lle puxese de complemento: «vai tocar *o violo, a gaita, o pandeiro, a pandeireta, o pindín*»; «vai tocar *á morto, á santos*».

As metáforas poden clasificarse polo sentido que nos dá a sensación e de onde arrinca a imaxe. Refírense ó gusto as que atopamos en «amargoulle, soupolle mal» (unha reprensión); «botoullas salgadas», que significa «cantoullas claras»; «viña acedo» (con mala cara).

Son olfativas «chéirame á can» (desconfío); «has de ulilo» (non o verás); «óleme que é certo».

Táctiles e musculares hai moitas: «É un pe de muíño», «dixollas fervendo», «esas van quentes», «van fervendo», «heite quentar, sacudir, cardar»; «non lle quedou frío».

As auditivas non parece que abunden: «Oubeaba como os cas», «déixao ladrar», «ó que cochos busca, as carballeiras lle roncan».

A maioría son, sin duda, visuales: a «testa», que recibimos do latín vulgar e que significaba no seu orixe un pucheiro de barro; «cristas» e «galos», que son certas clases de plantas, nas que abundan moito os nomes metafóricos. Temos «lenguas de ovella» e «de vaca», «pe de páxaro», «pucho de sapo», «pan de cobra» e moitas máis.

Nas trasposicións metafóricas non se mira á que as sensacións comparadas señan do mesmo tipo. Noriega Varela decía da gaseosa, que chamaban «graciosa» no

seu tempo, que «sabe á puntas de agullas» e que «é rosmona», sustituíndo así unha imaxe gustativa por dúas que o non son: táctil a primeira e auditiva a segunda. (Esta última partía dun suposto falso: supoñía que a gaseosa era alcólica. «Rosmón» é un adxetivo figurado que se refire ó viño de moitos grados).

A lingua popular sabe tamén deste secreto. Decir dunha persona que «fala mouro» quere decir que blasfema. Un pano ou unha cousa «amorosa» val tanto como «suave».

Desde outro punto de vista, a trasposición pode facerse entre palabras da mesma categoría gramatical ou de distinta. Trasportar a sinificación de «folla» de libro á «folla» de labranza é moi normal; pero hai casos en que un adxetivo se trasporta directamente á sinificación dun sustantivo, sin necesidá de ir antes xuntos, como ocurría nos casos de elisión («chousa», de *villa-clausa*). As palabras «zucio», «vello», «patanexo», con que se coñece ó *demo*, son adxetivos que nunca o determinaron como *clausa* determina á *villa*.

O nome abstracto «cinestro=sinestro» e outros moitos abstractos, débense á este tipo de trasposicións.

Si pensamos nas cousas que provocaron as metáforas, veremos que se trata das que caracterizan a época e o medio en que se vive, os oficios e as profesións. Hai unhas que son de máis vida que outras. As que parten de invencións de moda (non estóu en onda, non carburo) duran pouco tempo, mentras que as tomadas da natureza, do tempo, da vida das plantas e dos animais, poden durar siglos.

Según lemos na «Compostelana», chamábase «gato» un instrumento de guerra que trougo de Génova Gelmirez pra pinzar o castillo de Lobeira en Vilagarcía. O instrumento aquel perdeuse, pero a palabra «gato» sigue aínda sinificando outros instrumentos parecidos.

En gallego tómanse, sobre todo, do reino vexetal e animal, dos aveños de labranza e particularmente das laborías. «Vaca loura», «cabalo do demo», «cabra do monte» (moza lixeira), «bubela» (moza graciosa), «pomba» (nena inocente), «axugar» (aparexar), «soltar», «apiegar», «acadarmar» (traer á raia unha persona), «arar dreito» (complir coa xusticia), «salir do rego» (faltar ó deber), son unha pequena mostra.

2. Metonimia e sinédoque

O mesmo que a metáfora, a metonimia e a sinédoque veñen provocadas por unha asociación de imaxes de cousas. O que as diferencia é que a asociación metafórica arrinca da semellanza das imaxes e a asociación destas figuras, da contigüidá. Ésta contigüidá de dúas imaxes nace de que as cousas non se representan isoladas, senón en contacto unhas con outras, en mutua dependencia de lugar, tempo, causa, orixe, posesión, acción, etc.

Estas figuras non crean novas formas, pero, como fai a elisión, danlle brevedá, á costa de cargar de sinificados unha palabra.

Tradicionalmente estudiábanse os casos de metonimia e sinédoque por categorías ideolóxicas: continente por contido e ó revés, o todo pola parte e ó revés, a causa polo efecto, etc. Pero parece que nos achegamos máis á vida da lingua si amoreámoslos feitos ó redor das causas psicolóxicas e sociais que os producen ou condicionan.

Tódalas categorías ideolóxicas en que as figuras se dividían se reducen á tres feitos fundamentais. Hai palabras que fan entrar na súa sinificación sinificados que antes non tiñan. Chamarémoslle a este feito «extensión». Outras fan ó revés: quédanse cun significado e perden os demais, ou acurtan o único que tiñan á casos determinados. Podemos chamar a isto «restrinición». Outras, por fin, que desinan partes dun todo, poden pasar de sinificar unha á sinificar a veciña. A este fenómeno chamarémoslle «dislocación».

As restrinicións e extensións de significado dependen de que as palabras sallan da lingua común e entren nunha lingua técnica ou, ó revés, que sallan da técnica e que entren na común. A dislocación é un fenómeno máis complexo que explicaremos no seu lugar.

O fondo orixinario do gallego estaba formado por moitas restrinicións. Acordeémonos da palabra «paisano», que entrou cun sentido restrinxido de tipo relixioso.

A liturxia da Igrexa tivo que buscar tecnicismos na lingua común. Entre outros moitos atopóu nela «bispo» (vixilante), «presbítero» (o mais vello), «iglesia» (asamblea). Usóu estas palabras pra outros tantos oficios ou sinificados restrinxidos, e non lles fixo falla á estas palabras outra cousa pra salir da lingua común e perder unha parte do seu significado.

Os xermanos, pola súa parte, como os visigodos e outras xentes coas que tivemos relación, si deixaron algunha palabra, foi de valor restrictivo, de oficio.

Lengua por outra parte de labradores e mariñeiros, menestrales, señores cazadores e guerreiros e monxes agricultores, o gallego é na súa cerna íntima unha lingua de base restrictiva.

Palabras da lingua común de Roma, como *laborare*, moi rica en sinificados, pasou ó gallego no sentido restrinxido, menestral e labrego de labrar un pano, unha terra, unha leira. De calquer xeito, non faltan extensións de significado. O desenvolvemento desta mesma vida de oficio tivo que botar mau delas por forza.

A dislocación, como antes dixemos, ten lugar nos casos en que un todo ten distintos nomes pra cada unha das partes: o corpo humano ou dos animais, algúns aveños de labranza, o forno, a cucuña, etc. Consiste en pasar unha palabra de significar unha destas partes á significar a inmediata, como rebasando. Este procedemento é o que produce os resultados máis desconcertantes pra cantos non teñen unha idea máis ou menos clara do desenvolvemento da lingua. Cuveiro Piñol e o mesmo Valladares tropezaron con este incomente. Non pode moita xente comprender que o mesmo aveño se chame, nun sitio, «raño», noutro, «sacho», e noutro, «gadaño». E, con todo, é un fenómeno que se dá en tódalas linguas máis ou menos. Non se trata de metáfora, restrinxión nin extensión. É nada máis que un esbarruximento dos nomes dun conxunto no que os sistemas son moi fráxiles e están sempre á facerse e desfacerse.

A palabra «coxa» significou primeiro as nádegas e por imprecisión en sinalar onde éstas rematan, pasou á significar a parte que sigue pra baixo e que na lingua culta chamaríamos «muslo». Si hoxe preguntáramos a vinte paisanos cal é a «coxa», o «corvaxón», o «chambrón», teríamos tres ou catro variantes. Hai quen baixaría as «coxas» ás «polpas», quen as deixaría no medio, no «corvaxón». Entón subiría éste ós «muslos» ou desfaríase del e chamaría ós «muslos» os «chambrós». Sucedería en algúns casos que os «muslos» se chamasen «coxas» polo lado de fora e «corvaxós» polo lado de dentro ou ó revés. Calquera combinación pode esperarse.

En menor grado pasoulle o mesmo á palabra «boca», que primeiro significou as «mazás da cara», que é como lles chaman en algúns sitios ás «meixelas», alternando con «lados da cara», «beridas», «papos», «fazulas», etc.

Nos aveños de labranza e nos traxes son máis complicádosos feitos porque a súa mecánica é un pouco distinta. Cun aveño ou cunha prenda de vestir ven un nome. Esta prenda ou aveño desaparece e o que ven a substituílo pode levar o nome do que caducóu, nus sitios, e, noutros, un nome novo ou o nome de outro aveño parecido. Si á estes feitos superpoñémola dislocación darémonos conta de que o mesmo nome pode sinificar tódolos aveños que entren nunha laboría, según os lugares e os tempos.

«Capa», no século VI, sinificóu unha clas de gorra. Na Edá Media un manto. Do século XVI ó XVIII unha capa longa. Do XIX en diante, máis curta. Hoxe é unha prenda de muller máis ben. Si temos en conta as sinificaciós metafóricas, a historia desta palabra podía encher un bon volume, xogando na maior parte dos casos á este xogo da dislocación, e o mesmo os seus derivados «capote», «capucha» e «capillo».

Despóis do dislocamento dos nomes sobre cousas distintas que veñen unhas despóis de outras no espacio e no tempo, é onde podemos poñer as figuras de continente por contenido, causa por efecto, todo por parte, etc. Hoxe moita xente fala das «arañas» e das «teas de araña», pero hai moita tamén que chama «arañas» ás «teas de araña». Pra os nenos da aldea o «correo» é un tren ou ben un auto que lle chamán así. Pra algús é aínda o seu primeiro dono, o home que leva as cartas. «Pasóu cedo o correo», din referíndose ó peatón. Claro está que non pensan si corre ou non. Pra a gran xeneralidá, con todo, correo é a correspondencia que recibe.

As relacións abstractas que se poden criar entre dúas cousas son infinitas. Danse contaminacións entre sustantivos. «Celibato» valéu tanto como viudo noutro tempo e sinificóu estado de perfeución.

Unha destas relacións é a do produtor (árbore, fabricante ou país) e o produto, que leva, en moitos casos, o nome de aquéles. «Plátano», «pimento», «tomate», «sandía», «pataca», etc. confunden o nome da planta e o do fruto.

O instrumento tamén pode desinar o produto. Un «fuso de la», un «óleo», unha «acuarela».

Forman un grupo aparte os abstractos que se fan concretos, como «diligencia», convertido nun tipo de carro, «hábito», en traxe de monxa ou de frade; «labor», en renovo de viña. Estes nomes citados gardan a súa sinificación abstracta, outros non, como «tenza», «morada».

As personas, por un fenómeno parecido á éste, levan un alcume feito co nome dunha prenda ou dunha parte do corpo: o «barbas», o «chaquetas», o «zamarra», o «boinas», o «cachavo», o «pernas».

Un instrumento tamén pode dar nome ó que o usa: o «ganzúa», o «palanqueta», no argot dos moinantes; a «primeira escopeta de Galicia», na dos deportes.

Unha cousa pode dar nome á tódalas que a rodean ou están dentro dela. «Levantouse a mesa» quere decir que tódolos convidados se ergueron. «Ten boa eira», quere espresar que ten boas medas de pan nela. En Galicia chamamos «afiadores» ós de Ourense, por unhas cantas ducias que hai deles no país.

Unha palabra moi repetida na boca dunha persona acaba por desinala: ós nosos emigrados chamóuselles «ches», ós mexicanos, «manitos», e ós mouros de Africa «Mohamés». Este procedemento pode estenderse ás cousas de que son donos esas personas. Ós novos autos de moito precio deúselles o nome de «hai-gas» porque os donos, que non tiveron tempo de adeprender á falar mellor, ou que supón a xente que o non tiveron, repetían esta palabra.

Por fin, facemos uso dos nomes abstractos da función para desinar ó que a desempeña: «un gardía», «un guía», «a vixilancia de noite», «a ronda».

Debemos poñer aparte os nomes propios que se fán comús, porque supoñen unha extensión do significado, fronte ós fenómenos que levamos anazados, que eran de dislocación ou restrinción.

Algús nomes de países deron nomes de plantas. «Abellana» leva o nome dunha cidadá antiga, «péxego», o de Persia, «berlina» o de Berlín e xa sabemos todos dos numerosos nomes propios que se fixeron comús pra desinar produtos, sobre todo vinícolas. A palabra «buxía» entróu moi axiña en Galicia. As buxías de entón, coma as de agora, eran veliñas moi pequenas ó lado das «candeas» que as mozas dos Cancioneiros levaban ós santos. Cunha delas amenazaba unha destas mozas ó santo da súa devoción, si non lle traía o «seu lume e seu ben».

Os nomes xentilicios deron adxetivos calificativos. Os francos da Edá Media deixáronnos o adxetivo «franco», que pasou a sinificar «liberal» e os do XIX, «franchise», que convertido en «farabute» e «faraute» sinifica home lixeiro, presumido e pouco de fiar. «Xitano», de Exiuto, e «asesino» procede do nome dunha secta de Asiria.

Algús nomes de persona, real ou non, sirven pra desinar cousas, coma «damaxuana», «pedro», «pepona», «queitana», «roquete». Algunha destas trasposicións son de orixen litúrxico, como un «lázar», un «nazareno», unha «madanela», que se aplican á personas.

A literatura contemporánea non pode prescindir de trasposicións de orixe literario, como «sosias», «tartufo», «anfitrión», referidas tamén á personas.

Algo distinto é a creación de nomes simbólicos, como «Santa Lilaila» e «San Bode», Santa Lilaila é o símbolo do embuste e da patraña e San Bode o do egoísmo e da ambición.

V. A LENGUA, ESPELLO DA CULTURA E DA SENSIBILIDÁ

1. [O ELEMENTO INTELECTUAL]

O gallego, por popular, é unha lingua espontánea e impulsiva. É, sí, unha lingua de xentes ousadoras e afanasas de precisar matices e de especializar palabras e sinificados. Como lingua de labradores, chegou ás mais finas variantes pra desinar os animás, según o seu color, edá condiciós, oficios e destino. Unha ovella pode ser unha «aña», unha «andosca», unha «entrega». Os dentes dunha vaca divídense en dous «canteiros», dúas «pas», dous «medios» e dous «cabeiros». De igual maneira é rico en vocabulario preciso dos distintos terreos e laborías. As terras poden ser «fondas», «lixadeiras», «peneleiras», «terraxís», «barrentas», «illoentas».

Únase á esto o sin fin de nomes técnicos de cerrumes, entradas, salidas, airas, casas, aveños, camiños. Sólo en camiños, aparte carreteras e vías, hai todos estes nomes: «camiño» (desinación común), «vereda» (dirección), «camiño real», «carreiro», «carreira», «camiño de ferradura», «camiño de cabras», «travesío», «corredoira», «atallo», «rodeo»...

Sobre outros aspectos, como é natural, falta toda precisión. A paleta de cores é un cempés. «Rubio» e «roxo» aparecen confundidos. En «¡Ai roxiña, roxiña do pelo», «roxiña» está claro que indica unha nena rubia. Pero unha vaca «roxa» é a que ten pelos «brancos». Pra que seña maior a confusión «teixo» e «roán» sitúanse entre roxo e rubio tamén. A vaca «teixa» e o cabalo «roán» teñen un color entre «rubio» e «roxo». Pero o cabalo do color da vaca «teixa» chamaríase «castaño». Non hai cabalos «roxos»: son «ruzos» ou «pedreses». E unha vaca gris ou unha persona «canosa» son «roxas» e non «pedresas». «Ruzo» é común. Basta esto pra ver que o gallego non ten unha paleta de cores, e a razón deso está en que non chegou á imaxe abstracta deles, como non chegou á discriminación de moitas especies. Fora de unhas cantas plantas útiles ou medicinales, hai a mesma inseguridá que en todo o que non seña da lingua dos oficios da terra e do mar.

O que dá precisión e rigor ás linguas son os estudos centíficos e técnicos, o desenvolvemento literario e filosófico, que traí consigo esquemas abstractos, a formación de grupos sociais escollidos e soldados fortemente, naturalmente, ó resto da sociedade, á existencia espontánea nestes grupos de buscar expresións precisas pra a orixinalidá da súa maneira de pensar e de sentir. Sin todo isto, o galego non pode ser máis do que é.

A lingua escrita da Edá Media desenvolveu algunhas formas abstractas. Pero, si repasamos os vocabularios antigos, veremos que son precisamente as que están mortas. Nunha sola cantiga de Esteban da Guardia, a 924 do C.V., aparecen estes abstractos, demáis por certo se miramos á lírica: «serviços», «crença», «coita», «sabença», «servente», «frontar», «entendente», «encoberta», «razón», «creente», «peage», «mensaje» e «contenente». Si descontamos «servicios» e «crencia», dúas restauracións da lingua oficial, tódolos demáis abstractos se perderon ou perderon a súa condición de tales, como «encoberta» que volveu a ser adxetivo.

Os escritores do XIX pra acá, sobre todo os contemporáneos, levaron ós seus escritos, como produto da reflexión que toda lingua escrita impón, un bon número de abstractos, formados de moi distinta maneira e algunhas veces por métodos caducados. Estes abstractos son os que se lles botan en cara, case sempre sin razón, como deturpacións da lingua. Os ataques parten de xentes semicultas e apóianse sempre en razóns extralingüísticas, por inorancia do papel que o escritor representou sempre no desenvolvemento das linguas.

O peor de todo, é que os que falan galego non len nada nesta lingua, e deste xeito a lingua escrita non fecunda a lingua viva, e pérdese de día en día o contacto entre as dúas, con grave perxuicio pra ambas. Un día calquera atoparémolos con dúas linguas, o que non sería novo na historia tampouco.

Esto polo que se refire ó desenvolvemento intelectual, como renovador e ordenador da lingua.

2. O ELEMENTO AFECTIVO

A acción dos fenómenos afectivos que se dan nos individuos e nas sociedades non son menos importantes que cada un dos que levamos estudados. A acción da

afectividade sobre o vocabulario obra en dous sentidos. Por un lado, tende á desgastala e luíla e, por outro, á reforzala e darlle resalto, como vimos que sucedía ca metáfora e cas figuras, espresións directas sempre da afectividade.

O desvaimento semántico dunha palabra –quintá, revoldá– a creación de metáforas novas e o seu progresivo desgaste son fenómenos psicolóxicos afectivos que parten do individuo e do medio social.

«Causa», en latín, significaba proceso xudicial entre outras moitas cousas. No século X xa non significaba apenas ningunha. Nun documento dese tempo cóntase que lle deron un cabalo alfaraz á un rei de León porque era gustante de *causas bonas*. Desde entón *causa* pasa á ser *cousa*, desvaída totalmente no seu significado. Cando o desenvolvemento intelectual e afectivo precisou dela, tivo que ir á busca de novo ó latín de Cicerón, que con tantos matices a usara.

Pasou o contrario con *res*, e pola mesma razón. Esta palabra era un comodín na lingua clásica, algo así como o «aquele» noso. Pero a lingua labrega, concentrando a súa sinificación dispersa no sentido da súa afectividade, deulle a sinificación de «animal doméstico».

Esta necesidade de renovación da lingua, como produto da nosa afectividade, vese ben nos diarios, que teñen que falar tódolos días das mesmas cousas. O periodista cánsase axiña dun título. «Morte», «defunción», «óbito», «falecemento», «necroloxía», «perda que sentimos», «baixa», son os títulos con que se dá a noticia de que alguén morréu, según os tempos e outras moitas circunstancias, todas de tipo afectivo. Os temporales de tal ou cal comarca fanse, ó ano que sigue, «tempestades», ó outro «ciclós», hasta rematar en «tornados» nos días que vivimos. No ano 1930 todo era «terrible». Antes fora xa «fenomenal» e «colosal». Despois convertiuse en «fantástico» e hoxe dise «de medo», según as preferencias da moda, que veñen espresadas polos anuncios de cine que a xente chama *eslogans*.

A técnica que se usa pra renovar unha palabra gastada varía moito. Pode consistir, coma nos casos que vimos, en sustituíla por outra. En apoñerlle un adxetivo ou un adverbio, que se renovan de tempo en tempo, como vimos tamén, ou en volvela á mai por regresión. Poden tamén usarse tódolos procedementos que xa espuxemos de elisións e abreviacións. O que é moi delicado é determinar en cada caso cal é a forza afectiva que actúa. Vese ben como «mangar» pasa a significar «roubar» por contaminación con «mangante». Pero xa non está

tan claro por qué, na lingua dos «mangantes», «traballar» significa «roubar». É de tipo afectivo, sin duda, a expresión. Pero ¿qué afección a provoca?. ¿Ironía, desprecio ou axe do traballo, amoralidá da profesión?.

1. Algús tipos xenerales de afectividá

As formas principais de afectividá son as que se manifestan nas expresións de cariño, boa educación e distintas clases de eufemismo, nas que se poden esconder, desde prexuízos de clase, hasta os máis altos refinamentos dunha sociedade escollida e traballada por siglos de riqueza, mando e selección familiar.

Desde esta altura xa podemos medir *á priori* as calidades da nosa lingua, fronte ás grandes linguas cortesanas e burguesas. O que se atope nela de alto valor, que o hai, é, nin máis nin menos, un milagre.

É moi viva a actuación da afectividá cariñosa, sobre todo de mais á fillos. O linguaxe amoroso da mai, espresado en cantares populares, chega á deformar o vocabulario hasta o infinito, e logra, sin duda, expresións de gran forza. As palabras veñen traspostas de todo canto rodea á unha mai labrega; de canto é pequeno, alegre, gracioso e inocente no pequeniño mundo dunha aldea, con días e noites, estrelas e paxariños. Aquí campea o xenio individual. O amor filial canalízase mellor pola vía relixiosa, e ten como obxecto principal á Nosa Señora, símbolo da Maternidá natural máis limpa.

Esta mesma afectividá materno-filial é totalmente distinta cando non se dirixe ós obxectos. Cando é narrativa. Hai entón unha especie de atenuación que busca formas de escarnio. Pra falar do seu fillo con outro as mais usan das palabras «enredo», «cria», «cruz», «bazuncho» e outros despectivos, e os fillos, pra referirse as máis, usan as de «vella», «rosmona». Este tipo de reacción afectiva é vello e interesante, pero non podemos deternos á espicalo.

O linguaxe amoroso dos enamorados conoce as dúas pendentes tamén, como pode verse na nosa rica colección de cantares eróticos. A lírica medieval, con ser amorosa na maior parte, non abunda en creacións deste tipo. Despois de «miña señor», «meu lume» e «meu ben» queda pouco que buscar.

En canto ás fórmulas de boa educación e respecto nótase unha alta estima da muller, ó revés do que pasa noutras linguas. Consérvase moito tempo «dona», que hasta certo punto non desapareceu, no primitivo sentido de *domina*. Inda

que é cun tono de atenuación retranqueiro que o home do campo refírese á muller chamándolle dona. Vese que é unha espresión gastada. «Dono» sinificóu, hai moito, propietario, e esta sinificación deslustróu a de «dona».

Do francés chegounos «dama» e «mesía», que duraron tan pouco tempo, e que quizaves fosen localismos vilegos. «Dama» úsase aínda pra sinificar «señora», pero refírese ó porte e non é fórmula de respecto.

Na lingua de hoxe a fórmula de respecto é o «señor» e a «señora», nadas de *senior*, o máis vello, que xa no Baixo Imperio tomou este significado, impedindo que *dominus*, degradado polos pequenos propietarios, seguise co que tiña. O feito de chegar á depender a fórmula de respecto feminina da fórmula masculina é un sino do cambio de afectividá que se operou en Galicia, despois que as «donas» dos centos de conventos de Galicia pasaron á Santiago pra non ser nada máis que «monxiñas benitas».

Por debaixo de «señor» e «señora», que se estenden sin artículo como complemento de calquer «sí» ou «non» que se día á unha persona de respecto entre xente ben falada (sí, señor; non, señor), veñen «amo» e «ama», «señor amo», «señora ama», palabras nadas dun vulgarismo semellante ó que deu «mamá». Nótese como aquí tamén trunfóu a fórmula feminina.

E ésta a fórmula de respecto con que os «caseiros» se dirixen ós donos das terras, inda que seían grandes señores, distinguíndose así dos criados. Fora dos caseiros ou colonos, que nunca se chaman «criados», chámanse «criados» e chaman «amos» ós seus superiores os que levan vacas arrendadas, os obreiros e xentes de paso ós donos da casa, os menestrales e xentes de oficio ós seus maestros.

O uso destas fórmulas estaba fai algún tempo regulada por normas máis estrictas que as de hoxe. Tódalas espresións de respecto (pai, mai, tio, primo e irmáu, amo, ama, etc.) levaban diante a palabra «señor» ou «señora»: «Señor tío», «señora madre», «señora ama». Nin Pedro Madruga se escusaba. Unha famosa carta del comenza así: «Señor hermano». E unha canción de nenos, que aínda hoxe se repite, conserva esta fórmula pra mai:

serra compadre
serra comadre,
nas madeiriñas
de señora madre.

«Señor» e «señora», cumes de cortesía, cando van solos, levan diante o artigo. «O señor», «a señora». E non sólo pra desinar os grandes señores, senón tamén pra referirse á un desconocido. «O señor ¿qué desea?». «Con permiso do señor».

A moda das criadas das vilas, quizaves imposta polas amas, fai que en moitos lugares se chamen «señoritos» e «señoritas» ós que antes se chamaban «señores» e «señoras» ou «amos» e «amas», si non chegaban á unha nobreza dada.

Nas vilas é hoxe normal, pero os paisanos non aceptan esta denominación máis que pra os fillos dos señores.

Cando un se intresa pola salú da muller diante o home ou ó revés, así como pola dos fillos, debe usar as palabras «amo», «patrón», «ama», «dona» e «nenos» ou «mosos», según a edá. Decir «señor» ou «señora» permítese, pero é irónico e confanzudo. As palabras «home», «muller» e «fillos» son vulgares.

2. O eufemismo

Consiste este procedemento en aludir de lonxe á unha cousa que se teme, que se adora, que se desea pra un solo, que repuna. O misterio de gran parte da poesía medieval está en esconder o nome da que se ama. Hai linguas que contan con estudos especiais pra este fenómeno.

Houbo nas linguas antigas nomes tabús, que non se podían lumbrar. En castellano está prohibida pra moita xente a palabra «culebra» e, en gallego, hai algunhas palabras e espresións desfiguradas por temor relixioso ou convencións sociais. «Diola», «rediola», «diez», «briós», que son desfiguracións da palabra Dios; «demoro», «diaño», «diantre», «deño», «demonstre», que o son de demo e demoño; «búzara» e «búlzara», de bulda; «xuncras», de Xudas; «aña» (heiche quentar a aña) de alma; «condenido», «condenícaro», «condanácaro», «conxanado» e «condanaxado», de condenado, e «conxanar» e «condanaxar», de condenar.

En vez de desfigurar as palabras, trócanse ás veces por outras. Na lingua dos «xurafaces» (os que xuraban pala Faz), «Sevilla», «Soria», «Santoña» e outros nomes fan as veces dos de algún santo. Nas espresións de «léveme o crego», «léveme o Pepe», o «crego» e «Pepe» están no canto da palabra demo. «Voto a *Chicho Valillo!*», que recolle Valladares, esconde a palabra Cristo con algún dos atributos máis altos.

Noutras espresións, a trasposición é nada máis que dun adxetivo ou adverbio. «Manda *o de arriba*», «cómame *o cuzo*», «léveme *o vello*», que pode desfigurarse en «vedro», son trasposicións de *Dios* e *demo*.

Os eufemismos relativos á cousas que repuñan varían moito cos tempos e lugares e, sobre todo, co refinamento da sociedade. Cando leamos a Frai Luis debemos pensar que era un escritor refinado, pero que os tempos non daban máis de sí. Outra cousa é o escritor desenfadado, do que falaremos logo.

Hai que reconocer, neste punto, que o gallego é unha lingua espontánea, falta da lima dunha sociedade cultivada. Pero non é tanto como pensa moita xente, enganados polas normas dunha conciencia lingüística estraña ó gallego.

O eufemismo ten tódolos recursos de outras formas afectivas para actuar sobre a lingua. Recorre á metáforas, elisións e cantos medios vimos pra eludir a espresión brutal. Recórdense os nomes de «pieza», «retrete», «escusado», «xardín», «W.C.», que parece o máis *inodoro* de todos. Os nomes estranxeiros teñen esta virtú eufemística.

A alteración das creacións eufemísticas é grande debido á que non tardan en facerse outras asociacións de ideas que fan tan vil a nova espresión como a primeira. «Sifilis» chegou á ser máis repunante que «gálico».

As categorías dos eufemismos son moitas. Afectan, en primeiro lugar, ós nomes de algunhas partes do corpo, á certas funcións naturais, ós nomes de certos animais e enfermidades, estado e posturas dunha persona, edá, profesión, etc. Os que falan castellano en Galicia estenden o número destas categorías ós nomes de todo canto significa vida tradicional aldeana, de calquer tipo, resistíndose á ver ningunha nobreza neles.

A lingua labrega non sinte a acción do eufemismo sobre ningún nome de animal, se non é quizaves o «godallo». «Porco» e «cocho» están algo contaminados da sinificación do adxetivo. O chamarlles «os da vista baixa» é unha transposición humorística, independente do eufemismo.

Na lingua vilega, con todo, polo que xa dixemos, téndense á eliminar os dous nomes pra dar lugar á «cerdo» Ou «serdo», según as comarcas.

O macho cabrío deixou o nome que lle correspondía, que pasou á ser unha bocalada, polo de «castrón», que empeza á ser de mal gusto entre os que teñen conciencia desta forma en castellano.

Nas enfermidades evítase nombrar certos tecnicismos conocidos, como «tísico», «sifilítico», «tuberculoso». Dise que «está do peito», «que ten unha *enfermedá mala*».

Noutros casos, ó revés, faise uso dos tecnicismos, por influxo dos mesmos médicos, que tratan de dar carácter leve ós casos: unha «laringites», unha «farin-gites». O normal é que non se pronuncien de boa gana os tecnicismos graves: o «cru», a «diteria», «sarcomas», «fibromas», etc., trátase de evitalos, así como «pleuras». Prefiren nestes casos usar os nomes vellos, «costados», «resfriados», «enginas». A «quebradura» nunca foi de bon gusto lumbrala. Decíase «dado dunha engua». Hoxe téndese á chamarlle «hernia».

A idea da morte leva consigo eufemismos de orixe relixioso. Acerca das persoas que se estiman hai un vocabulario especial. Si se dí que «*morreu* fulano de tal», dunha parroquia de lonxe, co que non había especiais relacións, tratándose dun parente dise que «deu a alma á Dios», «que xa está con Dios». Estas espresións poden nacer das observacións do último trance: «*espirou*», «*zarróu*» ou «*pechou os ollos*». «*Vai aló*», «*foise*», «*xa non fai mal á ninguén*», «*xa se libróu de traballos*». Pra sinalar o cadáver dise o «*difunto*» ou a «*difunta*» e tamén a «*caixa*»: «¿quén vai levala caixa?». «*Puxérona caixa diante a igrexa*». «*Levárona caixa os sobriños*». Pra espresar o acto do enterramento, din «*darlle terra*».

Pra referirse en calquer momento á un morto, úsase a perífrasis de «o que faltou da casa», «quen come a terra».

O estado de bébedo ten nomes moi cambiantes, us de escarnio e outros eufemísticos: entre os primeiros están «*peneque*», «*bon*», «*coma a uva*» e, entre os segundos, «*alegre*», «*contento*», «*cunha copíña*». A inebriación¹⁹ ten nomes sin conto: irónicos, de escarnio, eufemísticos. Despóis de comer ben, a espresión desta satisfacción non pode ser «*estóu cheo*». Repútase como de mala educación. Debe decirse «*estóu farto*», «*estóu satisfeito*»; «*vou coma un Pepe*» ou «*coma un cuco*», son vulgares.

Nas partes do corpo faise distinción entre as da xente e as dos animais. «*Beizos*», «*fucíños*», «*narnes*», «*croca*», «*patas*», «*chambrós*» son as partes do corpo dun animal. Usadas pra persoas son despectivos e de escarnio (Ten us *beizos*

¹⁹ Os nomes da inebriación] *Na copia*.

coma unha vaca. Alí ven o Támara dando ós *chambrós*). «Labios», «nariz», «rabadilla», «pernas», «pes», «maus», «dedos», «dedas» (as dos pes), «hombreiros», e outras son partes do corpo humano, así como «estámago», «pulmós», etc. «Boca», «cabeza», «testa», «dentes», «moas», «unllas», etc. son comús. «Colo» nos animás son as vértebras cervicais e nas personas o regazo, o seo (ten o neno no colo). É un caso de dislocación semántica dos que deixamos visto.

No tocante ás funciós hai tamén diferenca. As dos animás non está mal visto que se usen coas súas espresións directas. Das mulleres dise que «caeron en estado», «que están co feixe á boca», «que caeron na cama», «que están torcendo as liñas», e neste caso, pídesse a Dios pra elas «unha horiña pequena».

Cos vellos gárdanse moitas consideracións de tipo eufemístico. «Velliño» e «meu vello» son palabras que se usan máis ben cos nenos e personas de mediana edá. Nunca cos vellos. En espresións como éstas: «¿que fai o vello, qué di o vello, morreu o vello?», a palabra «vello» ten un matiz de escarnio que non permite pronunciala diante un vello de verdá. «Vello» chega á sinificar o demo. Innda que non esteña un vello diante, unha persona ben falada dirá que «fulano de tal xa vai sobre os seus días», «que conta moitos cucos» e aínda pode chegar á decir «que poucos anos lle quedan», «que está cun pe na sepultura». Pero non dirá nunca que é vello. Ó revés: as espresións anteriores atenúanse decindo que «a vellez non o mata», que «de vello ninguén morre», que «ben pode cos anos» e outras.

Os saludos e despedidas teñen tamén as súas formas elementales de boa crianza. Á unha persona maior non se debe saludar cun «bos días», «boas tardes» a secas. «Boas tardes nos día Dios» é o comedido. «Adiós», díselles ós mortos. As despedidas, ó salir de misa, son; «Dios nos día gozo do ben». E a resposta é: «amén, á todos». As despedidas normales son: «pasalo ben», «non morrerse», «que non haxa novedá». E as respostas: «querendoo Dios», «querendo o ben».

Os nomes de personas tamén se poden volver de mal gusto pola moda. Conocín un vello que me dixo que quería mellor que lle chamasen ladrón que que lle chamasen Xan. Xan, decía el, chámaselles ós burros. As «Sabelas», «Fucas» e «Farrucas» que eu conocín de neno acabáronse. Hoxe chámase «Urcisinas», (de Ursicinia), «Ermundas» (de Edmunda), «Luminadas» (de Iluminada).

Os nomes dos oficios poden ser tamén de mal gusto: «albardeiros», «zarrulleiros», «capadores» prefiren que se lles chame «maestros», e así se fai cando se fala con eles ou á súa cara.

Ás cargas sociais de calquer tipo renovouselles o nome en varias ocasións por eufemismo. Pero a xente síguelles chamando «pagas» ou «trabucos», que é un trabucamento cheo de intención, en vez de «tributo».

Hoxe en día o eufemismo anda de capa caída. A mesma lingua literaria busca a expresión directa, como cansada da falsedá de moitas convencións, e comprácese en falar crú e sin rodeos, contrastando coa lengoa embostera das propagandas de toda clas, que nos chegan en *afiches*, diarios, radios, discursos e outros medios de expresión. As reunións de xente ben falada son cada vez menos e falsas. Gáñanlles a partida as grandes moreas de xente que arrastran os deportes e nas que o eufemismo está desterrado. O escarnio, que non imos á estudar nas súas raíces, impera na expresión libre, quizaves por unha razón social tamén. As formas cristalizadas, de calquer tipo que señan, son antivitales.

3. Interxeucióis e onomatopeias

1. *Interxeucióis*

Entre as creacións afectivas están as interxeucióis, que, en moitos e dos casos, non son máis que formas embrionarias de linguaxe, sinos naturais que temos en común cos animás.

Nas formas máis sinxelas son berros, asociados naturalmente á unha afección de alegría, admiración, dolor, sorpresa, etc. según o tono dos mesmos. Así, «¡ai!», «¡ei!», «¡oi!», «¡ui!», «¡fo!», «¡ba!», «¡bo!».

Co tempo dáselles outros oficios: sirven pra chamar á xente, pra tornar e deter o gado e pra guialo, e aínda pra espresar reaccións ideolóxicas de asentimento, negación, duda, desconfianza, ou distintas afeccións, máis ou menos complicadas, que non son as orixinarias. Nestes casos solen ir acompañadas de outras palabras.

Tras destas interxeucióis veñen as formadas por palabras sinificativas, usadas como interxeucióis. Son debidas, orixinariamente, á estados violentos que impiden a articulación dunha frase enteira, polo que damos solta nunha sola palabra á toda a nosa carga afectiva. Interxeucióis deste tipo son «¡Xesús!», «¡Dios!», «¡Sanatoño!», «¡Corio!», «¡Carenio!», «¡Carapio!», «¡Demoro!». Moitas son deformacións de tipo eufemístico.

As interxeucióis que sirven pra chamar ós animás son repeticións das primeiras sílabas do seu nome. («Pipipí», «curícurí», «cochecoche», «cabúxcabúx»). As que

sirven pra guialos son frases mutiladas. De «casacasa», que se usa pra afalar ás ovellas, galiñas e outros animás, e de «toma-toma», con que tamén se chama, máis o adverbio «aquí», penso que se ten formado a interxeución «¡Casquitó!», que se usa pra tornar os animás que están facendo mal. De forma semellante esplicaría «toaquí», «teiquí», «teique».

Outras veces trátase da mutilación dun elemento simple: «¡tó!». En «¡oité!» súmase ó elemento mutilado a interxeución propia: «¡oi!»

A maioría das interxeucións son compostas. Unhas veces por repetición: «¡fófó!», «¡babá!», «¡bobó!», «¡bupá!», «¡pupá!», «¡puparralla!».

«¡Ai!», e «¡oi!» entran en interxeucións de dous componentes sin soldar, como en «¡ai, fó!», «¡oi xente!», «¡oi oyéu!», que serve pra chamar á un desconocido.

Moitas interxeucións son verdadeiras fórmulas piadosas trocadas de significado. «Avemaría», «avemaria de gracia» denotan estrañeza e admiración.

(Anque damos sinificación concreta a algunhas interxeucións, debe terse en conta que a trocan doado, según a entonación. «Avemaría», poño por caso, serve ós probes pra chamar ás portas).

2. *A onomatopeia*

As onomatopeias, por fin, son tamén creacións de tipo afectivo. Como se dixo ó falar do redoblamento, que ven á ser, en gran parte, a técnica de que se vale, a onomatopeia consiste, de seu, en tratar de reproducir ruídos e sonidos regulares e repetidos preferentemente. É procedemento de linguas primitivas, pero que responde á un sentimento de placer que se encontra na imitación. Polo placer de ver reproducidas as cousas, que todos sentimos, o «Voo do moscón» ten sempre éxito e, por eso mesmo, os nenos se non cansan nunca de que lles repitamos o mesmo xogo de palabras, que eles despois non se han de cansar de repetir tampouco.

Os grados da onomatopeia son tres: o de simple ruído imitativo («bisbis», «chouchóu», «tis-tás»), o de interxeución («¡cataplún!», «¡zas!») e o de sustantivo.

Xa dixemos como son moitos os páxaros que levan nomes onomatopeicos (cuco, rula, chasco, paspallás). Fora deste grupo, quedan outros moitos, herdados ou orixinarios, como «estalido», «estoupo», «estarabouzo», «miar» (os gatos), «mear» (as ovellas), «muar» (as vacas), «zuar», «rumbiar» e moitos máis.

VI. A LENGUA, ESPELLO DA HISTORIA

1. [A VIDA DAS PALABRAS]

A historia das palabras é o espello da das cousas, da dos costumes e ideas, e non se pode entender sin ter en conta aquela. A historia dos préstamos que recibimos de Castilla non se podería explicar sin a historia da incorporación de Galicia ó estado español. Moito menos se explicaría, sin ter en conta a historia, que se separase hasta tal punto do portugués que fonéticamente estivera hoxe máis cerca do castellano.

A aparición da mesma lingua supón as fondas crises políticas e sociais que houbo no país desde o século IV ó X. Non abundaba a existencia das linguas prerromanas, portadoras de mínimos vitales, pra transformar tan profundamente o latín. É por eso que non se comprende o orixe de moitas palabras sin conocer as circunstancias históricas do momento en que chegaron a nós, e os tecnicismos de grupos e organizacións.

Mirada por enriba, a palabra «paisano» non trocou de significado desde o seu orixe. Arrancaríase da palabra *pagus*, que significaba aldea labrega, e todo consistiría en buscar a forma fonética que a explicase. Pero nosoutros sabemos que non é así. O latín que chegou ás aldeas de Galicia portaba no seu vocabulario o viño novo do Cristianismo, no que *paganus*, pagano, significaba o que hoxe significa. Sabido isto, a palabra «paisano» diríanos, si o non soupésemos, que as nosas aldeas non se convertiron de seguida ó Cristianismo e que, nun comenzo, tivo unha sinificación relixiosa. Ó pasar o Cristianismo ás aldeas, foi cando volvéu á significar «home do campo» e o seu valor relixioso expresouse por medio dunha regresión, dunha volta á mai, como diríamos en gallego.

«Cativo» é unha palabra moi xeneralizada pra significar baixo, fraque, feo, e, en algunhas comarcas, neno de pouca edá. Todas estas sinificacións dinnos moito dos prisioneiros que chegaron á Galicia cando as loitas coa mourisma, pero sírvenos mellor a sinificación que tiña *captivus* pra penetrar as que hoxe ten «cativo».

O carácter monacal da organización eclesiástica gallega vese no nome especializado que aquí se lles deu ós lugares de culto. Entre o século IV e o VIII especializouse *ecclesia*, pra sinificar reunión de comunidá e *basilica* pra sinificar construción destinada ó culto sobre unha tumba célebre, santuario, etc.

Dentro desta especificación, os monxes non conocían máis que *ecclesia*, que era as dúas cousas, centro de reunión da comunidá e lugar destinado ó culto. A monxa Etheria e San Fructuoso non falan máis que de *ecclesia*. Algús documentos reais e episcopales falan de «basélica». Pero o nome que pasou á lingua foi «iglesia» ou «eirexa». Ó lado dela, coñece ermida, tamén de orixe monacal.

«Catedral», «basílica», «capilla» (capela nos documentos), «santuario», son todas de importación.

O estado de desbaraxuste en que Galicia debéu quedar, despois das cabalgadas suevas e das que despois viu pasar, vese recordando os nomes de habitación humana.

Civitas desbancou pronto á *urbs* en latín vulgar. En Galicia é seguro que non houbo ningunha *urbs*. Despois de *civitas*, das que, ó parecer, houbo moitas, viña *castrum*, unha clas de fortín pra caso de guerra, un campamento fixo, reducido. Aparte estaba a *villa*, que era unha finca de campo con máis ou menos edificacións ó seu redor. Onde as circunstancias o permitían vía medrar ó seu lado as casas dos colonos, sin por eso trocar de nome, pero si de significado. A *villa* clásica, zarrada sobre sí, pequena en extensión de terras, debe ser a *clausa*, que deu a nosa «chousa».

Fora destes centros había aínda os *vicos*, que parece que desinaban os caseiros que se iban formando ó redor das vilas en algús casos. Eran de tipo rural.

De todos estes nomes non quedou en gallego máis que «vila», non pasando os outros de topónimos xa desde moi vello. Todos se fundiron como se fundiron as cousas que sinificaban. Na revolta dos Suevos, Galicia quedaba convertida nun infinito número de aldeas, á aldea por vila. Había de ver levantarse no sitio das cidades os «burgos». Pero éstos non habían de deixar tampouco máis que o nome de burgueses e algún que outro locativo á partir da Edá Media. Foi ó redor de «vila» que se desenvolveu a desinación dos lugares habitados. Cando éstas se agrandaron por circunstancias favorables, pasaron á ocupar o lugar das velhas cidades. Eran as vilas. As menos prósperas entón, foron «casales», «aldeas», e os grupos estraños, que o comercio e outras circunstancias amontoaban ó redor das

vilas, foron os «arrabaldos». A organización eclesiástica deu nome ás «parroquias», que agrupaban varias aldeas e casales. ¡Cánto nome perdido e canto novo!.

Algo parecido ocorríu coa «casa». As casas patricias chamábanse *domus*. *Casa* era o nome que trouxeran os colonizadores pra desinar as casas labregas. Aparte estaba a *capanna*, casa de pastores, onde non cabía máis que unha persona según a etimoloxía de S. Isidoro. Tampouco aquí quedou máis que a «casa» e a «caba-na». As vilas dos manates derrumbáronse, pasando o seu nome a sinificar outra cousa, como acabamos de ver. As miserables chouzas dos nativos, das que nin siquera coñecemos o nome, debeulles pasar igual, inda que por outra razón. Boas ou malas non quedaron máis que casas, pra a xente, e cabanas de pastor, que se irían agrandando pra recoller os ganados de inverno.

Coa nova organización medieval deron en aparecer os «pazos», residencias de obispos, herdados dos manates da curia de outro tempo, e os «castelos», residencia dos señores. Mais, cando chegou á ser meirande o esplendor de us e outros (siglos XV e XIII), desapareceron os seus nomes como cousa viva.

Os castelos foron derrocados polos Hermandinos e polos Reises Católicos. Algús volvéronse á erguer. Pero daquela xa se chamaban castillos.

Os pazos dos manates, ó chegar o XVI, tamén se fixeron palacios, á tenor da lingua dos seus señores, representantes sempre do poder oficial. Quedoulles o nome de pazos ás edificacións dos señores rurales. Cando estes os deixaron no XIII final, sobre todo no XIX, cando a quebra dos señoríos, us pasaron tamén á palacios e outros quedáronse en fincas.

Os hospitales da Edá Media siguen co vello nome, restrinxido no significado. O que eles perderon herdárono as palabras hotel e parador. Os mesós franceses foron cousa do XIX, e hoxe están reducidos á «fondas», «paradores», «casas de comidas». Este século é o das grandes novidades en todo. Os hospitales pasan a ser «dispensarios», «ambulatorios», «sanatorios», por un eufemismo oficial.

A palabra «hotel», sin perder o seu significado dezanoveno, pasa á sinificar o que viña sinificando «villa», de orixe italiano e «chalet», de orixe suízo. Pero no medio de tanta novedá, tornan as sombras do pasado. Coa prosperidá dos señores gallegos volve o seu nome ós pazos, que, asombrados polas casas dos burgueses do XIX, se habían convertido modestamente en fincas. O pazo volve á ser un tipo de casa especial e a palabra, convertida xa fai tempo nun nome de lugar, renace á nova vida. Non lla aseguramos longa, por eso.

A lei que rixe as linguas é o cambio, e hoxe sobre todo. Renovarse ou morrer é un refrán que anda na boca de todos. As fábricas e industrias multiplican os seus produtos e cada un ten que levar un nome que chame a atención da xente, amiga de novidades. Este produto hai que renovalo ó cabo de catro días, pra atallar a competencia e, con el, o nome. Nesta cadea xira todo o mundo, o zapateiro, o arquitecto e o profesor.

A organización política, económica e hasta a relixiosa, anda á crear novas formas e á criar novas relacións. Como o afán de novidade e o espírito de orixinalidade veñen aguillados polo de propaganda, evítase repetir nomes de outros ou que xa esteñan gastados. O número de neoloxismos que aparece cada ano é grande e aumenta cos que chegan de todo o mundo por tódolos medios de comunicación con que contamos. O aspecto que hoxe ofrece calquera lingua é a de un remuíño de palabras, un fervelloar léxico como nunca se ten visto e que está moi lonxe de ter chegado ó seu máximo, porque o momento histórico que vivimos é ese, e a lingua ten que reflexalo.

2. AS PALABRAS MORREN

Acabamos de dicir que estamos vivindo nun remuíño de palabras novas que nos chegan de todas partes, e que este remuíño aumentará á medida que Galicia vaia entrando máis adentro na roda de vida que envolve o mundo.

Esto, claro está, non ocorre en balde. Nestes remuíños desmoróanse moitas vécelas linguas. E si non chegan á desmoronarse —cousa que se dá moi de raro en raro e nun conxunto de circunstancias que en poucos momentos se dan— sufren, con todo, grandes baixas no seu vocabulario e aínda desgastes na súa estrutura.

Cada lingua non ten máis que o vocabulario preciso pra a expresión cabal da vida da xente que a fala, na medida en que esteña desenvolta ésta. Á un nivel cultural, artístico, económico máis alto, á unha vida interior máis rica, corresponde tamén unha lingua máis numerosa.

Un cambio no nivel de vida supón un abandono de moitos usos, prácticas e útiles, definitivamente superados. Polo tanto, ós neoloxismos que a nova vida comporta, corresponderán tamén moitas baixas no vocabulario tradicional.

As causas da morte dunha palabra non é, con todo, algo tan sinxelo como do que vimos decindo se deduce. Podemos dividilas en dous grupos: dun lado as de orde social, que son as que aludimos hai pouco, e de outro, as de orde lingüístico. Unha palabra pode morrer porque desaparece a cousa que sinifica —«monteira», «xibón», «dengue»—, porque pasou de moda (mesón), causas de orixe social, ou porque a vence outra palabra mellor feita e máis espresiva, como «gornir» e «levar», da lingua medieval, vencidas por «gornecer» e «levantar».

É moi clara a influencia social no linguaxe, na vida e morte das palabras, e, por outro lado, falamos bastante do seu poder ó analiza-la función de espello que a lingua ten con relación á historia e vida da sociedade.

Réstanos sólo decir catro palabras das causas lingüísticas que provocan a morte dunha palabra.

Unha palabra, coma un individuo humano, non empeza e acaba en sí. O normal é que seña o derradeiro eslabón dunha cadea que chega hasta as orixes dunha lingua e dunha xente. Homes e palabras vivimos sobre unha pila de mortos.

A diferenza está en que unha palabra que vive é sempre a causante da morte da que a precede, porque a lingua, como a vida, é unha loita á morte. As palabras que vencen, vencen por algo. O normal é que teñan certas ventaxas fonéticas sobre as vencidas. Que señan máis longas e que se fixen mellor polo tanto, como pasa entre «gornir» e «gornecer».

Pode ser tamén porque esteñan apoiadas nunha familia máis numerosa. As pensións chamáronse hasta fai moi pouco tempo «pre». «Quedoulle un pre de quince pesos». Hóxe chámanse «pagas». Esta palabra ten a ventaxa sobre «pre» de evocar espontaneamente a imaxe do beneficio, pero sobre todo a de apoiarse nunha familia de palabras meirande: «pagar», «pago», «pagado», «pagamento», «pagaduría». Frente á ela, «pre» ven á ser unha palabra semánticamente froxa e aislada no medio do vocabulario gallego.

Outra palabra ben viva no gallego falado foi a de «cólico miserere», da que ninguén se esqueceu aínda. Hoxe, por eso, chámasele «pendicites», que leva camiño de facer esquecer cólico miserere. A razón está en que «pendicites» é un tecnicismo, unha expresión limpa e xusta. Sin necesidá de complemento, espresa, nin máis nin menos, os cólicos máis de temer, apoiada por outro lado en razóns de afectividade social, por ser de moda, novedosa e sabia.

1. A homonimia fatal

Este é o epíteto que Brunot e Bruneau lle deron á homonimia polo feito de ser unha das primeiras causas fonéticas da morte das palabras. Xa falamos deste fenómeno como renovador da lingua. Todo o que alí se dixo vale pra aquí, hasta certo punto.

Sin traballos previos, mapas lingüísticos, vocabularios locais, etc., non podemos ver toda a importancia deste fenómeno, polo que se refire á morte das palabras. Polo carácter preferentemente falado do gallego, que non conta cos pequenos sinos diferenciales da lingua escrita pra marcar a división de significado entre dous homónimos, atrevémonos á decir que é moi grande.

Cando dúas palabras chegan a ser practicamente iguais poden ocorrer dúas cousas: que teñan sinificación semellante ou moi separada. Neste caso non hai peligro pra ningunha das dúas. Nestas frases: «ten un pote na testa», «pon o pote ó lume»; «levóu un bon golpe», «levoulle o golpe os pitos»; «pegueille un croque» e «marchóu ós croques á ribeira», a homonimia é inofensiva.

Pero si os homónimos se acercan semánticamente hai peligro de que un desapareza, como xa se dixo. De «lea», loita, sale «learse» e de «lea», corda, «lear», atar. Non hai dificultá porque os sinificados aparecen bastante lonxe un do outro. Pero o significado de «deslear», «separar a dúos que se pegan» e «deslear», «desatar un fardo que ven leado», tende a xuntarse nunha mesma imaxe muscular e a lingua acusa este fenómeno, visto que creóu a forma «desenlear» pra o segundo caso.

Sin este recurso, a necesidá de evitar a anfiboloxía deixaría nada máis que a un dos dous. O vencido podía desaparecer ou quedar cunha sinificación restrinxida. «Engrea» sinificaba un tipo de corda coa que se ataban lixeiramente os pelexos nunha carga de viño. No tempo dos arrieiros prosperóu moito, e o verbo derivado, «engrer» ou «engrir», usouse pra sinificar o feito de atar lixeiramente un carro de herba ou de toxos, pra evitar que co bambeo se torcera, e, logo, poder apretalo debidamente, tirando xa con forza do adibal.

Cos arrieiros desapareceron as «engreas», pero o verbo «engrir» quedóu coa súa sinificación limitada.

De *florere* e *plorare* deberan nacer «chorer» e «chorar», pero fundíronse fonéticamente na mesma forma. «Chorar», botar flores e «chorar», botar bágoas, eran

os dous parónimos. Non estaban moi cerca os sinificados, pero, de calquera maneira, o primeiro reaccionou e volveu á fonética primitiva dando «florear». Non desapareceu, por eso, de todo. Hoxe ninguén di «chorar» por florear, pero este verbo, quizaves por un reforzo metafórico, mantense na sinificación restrinxida de «chorar o liño», e mantense tamén o seu derivado «chorimas» pra indicar as flores dos toxos e das xestas.

É por esto que, da homonimia, máis ben resultan ganancias que perdas.

2. A complicación morfolóxica

Outra causa da morte das palabras ven da complicación das súas formas. O Latín Vulgar desfíxose de gran parte dos verbos anómalos, e o gallego refixo moitos dos que así resultaron, por razóns fonéticas. «Soar» volveuse á mais e deu «sonar».

Non é tanto un castellanismo, como pensamos, senón unha regresión polo camiño do castellano. «Soar» é unha palabra doada de decir. Pero ¿quén non sinte medo á meterse polo medio de formas tan complicadas como «eu soo», «tú soas»; «eu soe», «tú soes»; «soaría», «soaréi», pensando sobre todo no verbo «soer», onde nos atoparíamos con «eu soo» outra vez, «tú soes», «el soe»; «tú soas»; «soería», «soeréi»?

A pouco que pensémolas veces que damos volta diante certas formas de verbos da lingua común, que realmente están caducadas, e as que facemos uso de perífrasis, antes de usar unha forma que nonos ven ó oído, darémonos conta de cantas están mortas e de por qué solecen tan ben os neoloxismos.

O enemigo número un do vocabulario é, con moito, o cambio da sociedade, dos usos, costumes, afeños, útiles de cociña, etc.

«Culler», xa hoxe, non é máis que o nome das culleres de buxo. «Coitelo» é o de matar os cochos e o de pelar as patacas, que siguen facendo os ferreiros do país. O servicio de mesa do patrón, comprado no bazar, componse de «cuchares», «tenedores» e «cuchilos».

Si puidéramos facer un balance, pra rematar este capítulo das perdas e ganancias, veríamos que hai grandes desequilibrios, según os tempos. Nos de prosperidá económica, social e intelectual, son máis as ganancias. Nos de regresión social, o imperio das masas e o seu espíritu simplista, sin tradición, empobrécea. No nos atrevemos á marcar os períodos que se poderían facer na historia do gallego neste sentido. Os feitos aparecen moi complicados pola dualidá permanente de aldea-vila que hai en Galicia e que non podemos ver hasta que punto colaboran ou non na obra social que é a lingua.

Sobre a ola de neoloxismos que hoxe invade o gallego xa falamos noutros sitios. É un feito extraordinario polo volume, pero normal en sí.

3. OS NOMES PROPIOS

No estudio do vocabulario que hasta aquí viñemos facendo, deixamos á un lado as palabras que non teñen valor por sí (artículos, pronomes, preposicións e conxuncións) e aquelas outras que teñen un valor que non trascende dun mesmo ser e que chamamos nomes propios.

Das primeiras non trataremos, por non poder facerse o seu estudio fora da sintaxis; pero dos nomes propios parécenos ben decir catro cousas.

Non se pode facer unha raia xusta entre os nomes propios e os comús. Na historia do vocabulario vese como os propios se poden facer comús e os comús propios.

Os nomes de persona de hoxe foron, nun comezo, nomes de cousas; convertíronse en alcumes, máis tarde, e, logo, no que hoxe son. Dos apelidos xa non se diga, e dos nomes de lugar.

Nomes de persona e nomes de lugar están sometidos, coma os comús, a toda clas de alteración, pero a súa historia ten características propias, que os separan totalmente deles, aínda sin contar coas semánticas.

Os nomes de lugar teñen un arraigamento como non se atopa en ningunha outra palabra. Os de persona, polo contrario, varían dunha xeneración á outra, coma os peinados e as formas dos traxes das mulleres.

Os nomes de lugar mais antigos son os de ríos de algunha importancia. Desde o Eo hasta o Miño e o Sil, pasando polo Xallas, o Tambre, o Ulla, o Umia e

outros, os nosos ríos levan nomes que é escusado buscar no fondo orixinario da lingua. Si o Miño leva un nome latino é que pasou de España á Roma moito antes da nosa colonización, inda que moito despois que o Miño fose Miño.

Hai outros topónimos en Galicia que se supoñen anteriores á colonización e á chegada dos celtas, como son algúns dos rematados en -ASCO, -ASCA, -OSCO, -USCO, e -ANCO, -ANCA. Da mesma maneira, algúns dos que comenzan polo radical BORN-, BORM- e BORB-. A tenor desto serán topónimos precéltigos algúns dos que en Galicia teñen estas características, como «Viascón», «Oscos», «Ledusco», «Travanca», «Ancos», «Nemancos», «Cusanca», «Borbén», «Borneiro» e outros así. Digo algúns deles e non todos porque as homofonías casuais non son raras nestes casos.

Do mesmo orixe que os sufixos mencionados, estudados por Menéndez Pidal, é -ALLO, polo que puideran espricarse topónimos moi vellos como «Calo», «Abalo», «Bealo», «Argalo» e, de non tratarse de redoblamientos primitivos, que os faría aínda mais antigos, puideran relacionarse con temas do mesmo orixe que os propostos por Menéndez Pidal, «Corcoesto», «Corcubión» e «Córcores», que descansarían sobre o tema lírico CORC-.

Os citados por Menéndez Pidal, que son os das primeiras series dependen de xentes veciñas de lígures e ilirios, moi mesturadas con éstes, ás que lles dá o nome de «Ambrós». Con eles liga os topónimos de «Ambroa» e «Ambroz» e os moi correntes de «Lamas». Estes últimos, con todo, penso que puideran ser latinos, visto que a palabra *lama*, como outras moitas prelatinas, entróu moi axiña nesta lingua. Ennio chegou a usala, o que revela a súa vulgarización no latín falado. O que se multiplique en Galicia é un feito máis xeográfico que lingüístico, dada a súa sinificación.

Neste punto eu penso que hai que ter sempre en conta que o latín tivo desde cedo encontros con moitas xentes e que tomou delas moitas palabras, bastantes máis das que pasaron ós libros. Estas fóronse perdendo ó longo dos camiños do Imperio por ser bocaladas de soldados ou latixos familiares, pero algunhas puideran quedar dando nome ós lugares de campamento e ós relevos que lles chamaran a atención ós soldados e provocaran calquera destes nomes.

Os topónimos nacidos desta maneira non serán menos celtas ou preceltas, pero o seu valor histórico, que é o que se busca nestes casos, é moi distinto.

A nosa toponimia prerromana, en particular, non conta con estudos serios recentes, aparte os que lle dedicou Menéndez Pidal e ampliou Moralejo Laso. Según estes estudos, aparte os en -BRIGA, son de orixe celta os en -OBRE, -EBRE, -ABRE, que dan unha serie bastante numerosa e moi sinificativa. Falta series polo estilo nos temas, que serían máis interesantes pra conocer algo da vida dos celtas gallegos. O mesmo profesor, D. Abelardo Moralejo, presenta algúns destes temas, pero islados, sin que ningún se repita, o que non é moi de fiar en principio.

As creacións toponímicas da época da romanización son as máis numerosas e variadas. Damos características topográficas e de orde social (Outeiro, Taboada, Cospeito, Vilas e Castros en tódalas variantes); laborías e sistemas de cultivo (Rozas, Vedra, Vedro, Busto, Chantada); donos de predios, cando a terra comenzou á ter valor (Vilaquinte, Moeche, Ventín, Cea e quizaves Pruzos, dun *Pelusius* que figura nas inscripcións gallegas); nomes de santos (Santalla, Sanxenxo); comarcas de asentamentos das distintas xentes que aquí conviviron (Galegos, Céltigos, Godos, Suevos); inmigracións das épocas das invasións árabes (Toldaos, Cumbraos); nomes de posesores bárbaros (Allariz, Guntín).

Sobre a maior parte destes temas ten estudos acabados o profesor J.M. Piel da Universidá de Coimbra, así como numerosos estudos etimolóxicos.

A fisonomía toponímica de Galicia desfigurouse pouco desde o século X. Pra velo basta ler un documento desta época. Reducidos á forma fonética actual, a maior parte responden ós que temos hoxe, con moi poucas novidades.

A desinación primeira dun nome de lugar pode ser debida á unha decisión da autoridade. Un documento relativo ó bispo Odoario, que se dá por falso, pero que nos serve pra este caso, descríbenos como foi dando nomes ás terras dos arredores de Lugo, tomando como temas os nomes das xentes que viñan con el de África, en calquer sentido que se tome esta expresión. Poden ser falsos os feitos pero o método existía no tempo do falsificador do documento.

O Ferrol cambiou de nome nos nosos tempos, e Vilasobroso é un topónimo do 1925.

O xeneral é que estas denominacións señan espontáneas e que se asentaron sobre particularidades da xeografía física ou humana, sobre nomes de persona e moi poucas veces sobre nomes de feitos históricos.

Os cambios débense algunha vez á decretos autoritarios, que casi nunca levan, como se ve polos nomes de prazas e rúas, nas que se chegan á cambiar os nomes sin ninguén os use. O normal é que cambien por cambiar algunha circunstancia xeográfica, física ou humana.

Cerca de onde escribo había un lugar que lle chamaban «a Capela». A capela había tempo que desaparecera, e seguíase chamando igual. Un día pasou por alí unha carretera. Outro día veu a empalmar con ela, na «Capela», un camiño veciñal. Desde entón chámase «o Empalme».

No monte Orneiro, que cantou Noriega pensando que se chamaba «Arneiro» e correxiu máis tarde nun soneto moi delicado, había unha cabana de ovellas que se chamaba «a Casa das ovellas». Era punto de referencia. Hoxe chámase «a Emisora», porque cerca da cabana se levantou unha das torres dun observatorio meteorolóxico moi importante.

Estes son os únicos cambios que caben. Os nomes dos ríos, dos montes, dos vales, das terras, das vilas e aldeas van con eles hasta o cabo.

Nos nomes de persona todo é ó revés. O sistema onomástico latino xa nos chegou bastante alterado e non tardou en fundirse baixo a combinación de barbarismo e cristianismo, que é de onde arranca o gallego.

Prisciliano, Egeria e os Avitos xa nos chegan cun nome nada máis. Nas inscricións verifícase o mesmo. Pra unha que traia *prenomem*, *nomen* e *cognomen*, hai dez que non.

A partir da chegada dos suevos e visigodos impóñense os nomes deste orixe, fronte ós do calendario eclesiástico, debido á que había interés en mantelos, pra aparentar a descendencia da nobilísima *gens gothorum*, herdeira de tódolos privilexios. Este interés vivo en conservar o nome dos ascendentes fixo que os nobles, sobre todo, comezasen á poñer cabo do seu nome o dos pais e abós, que se repartían os fillos por un complicado sistema, pero de modo que cada un non levaba máis que dous nomes: o de pía, propio, e un familiar, que podía ser o do pai ou o do abó. Diego Xelmírez, poño por caso, Arias Pérez.

O crecemento da nobleza, á partir do século X, foi grande e fixo falla un terceiro nome, que se tomou normalmente do título dos condados, ducados, marquesados e señoríos, pra a nobleza, e das vilas en que vivían, oficios e alcumes, pra as xentes libres. Fernando Pérez de Traba, Fernando García Esgarabuña, Xoan Airas de Santiago.

As xentes do común seguiron co nome de pía e co alcume que lles daba unha boa alma. Nada tiñan que herdar os probes: Xoan Zorro, Xoan Bolseiro, Pero d'Armeá.

Á medida que a organización social foi máis precisa e apareceron listas contributivas por todas partes, foi quedando menos xente sin nomes claros por onde ser reconecido. Os que non tiñan patronímicos de sangue, leváronos de caridá. Os servos das iglesias e cotos monacales chamábase da Iglesia.

Os da arquíña, tiveron diversos apellidos: Iglesia, Somoza, Rei, Espósito.

Repasando un libro de mortos do XVII, atopéi moitos nomes de pía sin patronímico. María do Grelo, muller de Antonio do Val, María da Cabana, tal cual aínda se conocen as xentes das aldeas, polos lugares onde viven.

Debido á unha intervención directa do estado, despóis que se acabaron os señoríos, hoxe ten todo o mundo tres nomes, coma no tempo de Roma, que indican o propio do individuo e ó da ascendencia paterna e materna.

Os nomes de familia e os de lugar, oficio ou alcume non cabe escollelos, pero os de pía, sí. Abundaron sempre os dos santos, desde a nosa evanxelización, pero a moda imperou sempre. Primeiro pra manter os das vellas familias romanas: Prisciliano, Avito. Logo, os da nobleza suevo-visigoda: Branderico, Taramundo.

A Edá Media gallega conocéu nomes de diversa procedencia, sobre todo en servos, pero os normales son visigóticos ou de santos vellos: Alfonso, Fernando, Rodrigo, entre os primeiros; Xoan, Pedro, Payo e Martín, entre os segundos.

A letanía dos santos, que se canta nas rogativas de S. Marcos, e noutros días, foi a fonte principal dos nomes de pía, hasta chegar os nosos tempos, e, desde o Concilio de Trento, por outro lado. Dese período datan as Liberatas, Aguedas, Anastasias, Andreas. O XVIII, siglo de señoríos rurales, trouxo da corte a moda dos nomes compostos, sobre todo pra mulleres. María-Francisca, Xuana-Tomasa, María-Serafina, Rosa-Francisca, Xuana-Xacinta, todos eles imitación dos da nobleza.

O XIX, coas súas guerras carlistas, rebaixou o tono señoril do XVIII aldeano. Xa non se atopan tantos nomes compostos. En xeneral vólvese ós vellos, hasta que, coa difusión de almanaques e repertorios, se estendéu a moda de buscar nomes raros, e de fora do país, que non interesan, polo de agora, á lingua máis que calquera nome turco.

VII. BIBLIOGRAFÍA

Dado que este traballo é máis que nada un ensayo preliminar, un intento de levantar a armazón principal do que ha de constituír a historia da lingua gallega cando se teñan feitas tódalas investigacións que cada un dos seus tramos require, escúsome de non ter feito as referencias concretas ós datos que se manexan. Todos eles foron tomados da lingua viva e da bibliografía que se cita. Aparte os autores e obras que van ó final, tivemos en conta tódolos estudos que citamos no capítulo dedicado ó Estudio do Gallego e aínda os que se citan islados e non figuran aquí.

Giacomo DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*. Bologna, 1944.

E. BOURCIEZ, *Éléments de linguistique Romane*. París, 1946.

C.H. GRANDGENT, *Latín Vulgar*, Trad. de F. de B. Moll. Madrid, 1928.

V. GARCÍA DE DIEGO, *Gramática histórica española*, Madrid, 1950.

R. MENÉNDEZ PIDAL, *Toponimia prerrománica Hispana*. Madrid, 1952.

Samuel GILI-GAYA, *Fonética general*. Madrid, 1950.

Tomás NAVARRO TOMÁS, *Pronunciación española*. Madrid, 1950.

A. ERNOUT et A. MEILLET, *Dictionnaire étimologique de la langue latine*. París, 1951.

Amado ALONSO, *Estudios lingüísticos (Temas españoles)*. Madrid, 1951.

Manuel C. DÍAZ Y DÍAZ, *Antología del latín vulgar*. Madrid, 1951.

Índice orixinario

ÍNDICE

INTRODUCCIÓN	
O ESTUDIO DO GALLEGO	

O VOCABULARIO

1. XENERALIDADES	
2. ESTENSIÓN E PROFUNDIDÁ DUN VOCABULARIO	
3. FONDO ORIXINARIO DO VOCABULARIO GALLEGO	

RENOVACIÓN DO VOCABULARIO

1. IMPORTACIÓN	
2. COMPOSICIÓN	
3. DERIVACIÓN	
A) PREFIXACIÓN	
B) SUFIXACIÓN	
I. VERBOS	
II. NOMES	
III. ADXETIVOS	
IV. DERIVACIÓN ANALÓXICA, IMPORTADA E REGRESIVA	

VIDA ÍNTIMA DAS PALABRAS

1. OUTROS CAMBIOS DE FORMA	
2. CAMBIOS DE SINIFICADO	
3. A LENGUA ESPELLO DA CULTURA E DA SENSIBILIDÁ	
4. A LENGUA ESPELLO DA HISTORIA	
5. AS PALABRAS MORREN	
6. OS NOMES PROPIOS	

Bibliografía	
--------------------	--

III. O SINO DO RETORNO: OUTROS ESCRITOS SOBRE O IDIOMA

PROBLEMAS DA LENGUA GALLEGA

DOI: 10.17075/fmfhv.2021.006

Texto inédito en vida do autor, sen datar. Por algúns trazos lingüísticos significativos semella temperán, entre os anos 40 e os primeiros anos 50. Viu a luz por primeira vez, con lixeiras adaptacións gráficas, na *Antoloxía de Aquilino Iglesia Alvariño* publicada polo Departamento de Filoloxía Galega da Universidade de Santiago de Compostela co gallo do Día das Letras Galegas 1986, dedicado ao autor (pp. 165-172). Arquivo familiar.

I. INTRODUCCIÓN PESIMISTA

Non sei si pecaremos de pesimistas si decimos que a lingua gallega vai quedando reducida a unha curiosidá lingüística e a un argot de labradores e mariñeiros.

Dá non sei qué decil-o, pero é así. I-é cousa grave, estando como estamos seguros da existencia dunha cultura gallega superior que ninguén pode representarse sin unha lingua como sostén. Pero a verdá é que na hora de hoxe a lingua gallega solo nunha parte moi insinificante é espresión elevada de cultura. I-esto quere decir duas cousas: que por un lado a cultura gallega vive estancada e dormente, e que por outro, os poucos e escollidos, os «bos e xenerosos» da canción, apáñanse como poden pra ir traducindo noutras linguas, inda que seña â forma de pseudomórfosis tristes e valeiras, o que en altos espíritos é imperativo sin volta.

Os meirandes representantes da nosa cultura do XIX e do XX son-o en traducións. Melloras ou peoras. Sempre en traducións. E refírome tanto ôs que escribiron noutras linguas como ôs que o fixeron en gallego. Xahora que hai esceucións, das que falarei outro día —algús poemas de Rosalía de Castro, de Pondal—, pero que confirman aínda mellor o que levo dito.

No XVIII pasounos por vez derradeira o sol pol-a porta. Daba xenio baixar ôs vales do Ribeiro, do Rosal e do Salnés, do Valadouro e de Mondañedo, presididos de pazos e ciprestes e buxos vinculeiros. Daba gusto subir ôs de Montenegro e Trasdeza, Melide e a Ulloa. Mail-os pazos fidalgos quedaron nas maus de maiordomos e caseiros. Todo o señorío marchóu pr'âs vilas de rúas limpas e vivir doado. Con eles marchóu unha forma superior de vida da que moito cabería esperar e que ten o seu outono delorido nas páxinas de Valle-Inclán e da Condesa de Pardo Bazán. I-esa forma superior de vida deixóu de ter espresión na lingua velliña de Galicia pra mal traducirse noutras linguas. A vila gallega foi entón, no remate das longas carreteras borbónicas, a tradución triste da ciudá

moderna, chea de preocupación urbanísticas, sanitarias, municipais. Abríronse universidades, institutos e normales. Nelas os últimos fidalgos vidos a menos escondían coma unha vergonza máis a lingua do pazo montañés ou ribeirán. E coa lingua foron escondendo a súa i-alma. Logo por Galicia adiante foise estendendo esa bachilería libresca e pedante, da que se salvaron apenas media ducia de almas atormentadas, os *Precursores*.

Coa lingua de fora viñéronlle ideas de fora. I-esas ideas, sin o lévedo das nativas —afogadas coa lingua— que as fixese fecundas, esmagoreceron serodias no verso, na novela, no teatro, no ensaio político, esquencido todo antes de nacere.

Co absentismo fidalgo a lingua gallega perde toda noble resonancia, i-é apenas a lingua do sacho e do arado, do remo i-a traíña. O maeso e o maxistrado, o abade e o político falan noutra lingua. E tras deles, o barbeiro da vila e o mozo de mostrador da tenda de sedas e de roupas brancas.

I-o peor: Tívoise esto por un adianto.

E así vai tirando esta lingua velliña, da que nunca se deu leución en ningunha escola, tan libre, bela e silvestre coma as xestas das touceiras. Así vai tirando esta lingua que falan máis de dous millós de gallegos, pero que non soletrean dous mil, que apenas si a lerán douscentos, que con moito traballo escriben non máis de vinte. Así vai tirando ô longo das silveiras e das corredoiras, nos campos das feiras, ô redor das ermidas e das fontes.

Cando un poeta gallego sinte a lei da terra e se pon a cantar na fala que aluma o seu sentir, ten coma un non sei qué de recelo en despecha-los labios, e, coma pra disculparse, dinos: «e n’habendo aprendido noutra escola que na dos nosos probes aldeáns».

Ese poeta é Rosalía de Castro.

Sant’Yago de Galgao

II. O GALLEGO QUE SE FALA

O que levamos dito é do gallego como lingua escrita. Frente ô que dixemos preséntase esta realidade.

Hai moito tempo que se ven decindo que Galicia ten dous millós e medio de habitantes. Zarrada a emigración, hoxe debe ter máis. As cidades aparecen con menos, con moito menos de 500.000, inda que contemos coas vilas de terceira categoría e coas vellas cidades ruralizadas. O que queda é campo, aldeas e máis aldeas, nas que non se oi outra palabra en castellano que as que o cura padrica na tribúa e o maeso badúa na escola pra insiñar o sistema métrico decimal.

Temos así dous millós de habitantes falando en gallego, que non òn falar máis que en gallego, cos que conta esta lingua pra ir vivindo moitos anos.

Dixemos dous millós, e abondaría pra non temer pol-o falacio dos gallegos, vello coma os camiños. Pro a verdá é que as cidades falan tamén gallego nas súas tres cuartas partes pol-o menos. As rúas dos oficios resonantes de martelos e zocos e boureo, falan en gallego. E as prazas, e os tenderetes de mercado, e a taberna escura e avafante. Cando se abren as portas das frábricas de Vigo, da Cruña e do Ferrol, a alegría do fin de xornada vértese na mesma fala das mallas e esfollas. Solo no café de sillós renchidos e vidros relumbrantes, no casino escanastrado, no club deportivo e mozo, no gran comercio de telas caras se vai facendo raro o gallego.

Resulta así que o gallego é a lingua máis ou menos única dos nove décimos dos gallegos, contando cidadanos e opidanos. Con todo, non é máis que a lingua do remo e do sacho, do reteleo de pescas e tendeirás, labregos e feireantes. O castellano colleulle a aución en todol-os centros vivos da cultura e conta cos esteos máis fortes: a escola, a administración, a igrexa, a escritura. Figurádevos o que é que toda Galicia aprenda a ler e a escribir en castellano, pague as pagas e se aliste no servicio castellano, rece en castellano e lea oito diarios do país en castellano. Ninguén podería crer que despois de ser bombardeado o gallego deste xeito por máis de catrocentos anos non tivera xa sido barrido de vales e outeiros e [moito] máis dos núcleos urbanos, centros da política e da administración.

E non é así. Como fala natural penso que aínda vai ganando aución, debido â fecundidá tradicional das nosas mais, a falla de emigración, e sobre todo â marea de labregos que a guerra e os novos tempos botaron â vila e campan nela cos seus cartiños novos e o seu gallego que inda no tiveron tempo de cambear.

Por eso, a súa situación é triste. O caso da lingua gallega é o de unha lingua sin emparo ningún dos recursos que poden manter a unidá das linguas máis débiles. É o de unha lingua pra o noso caso dialeutal, sin esa gran columna de total-as linguas que é a escritura. En Galicia, onde se escriben todol-os días tantas cartas ás cinco partidas, non se escribe ningunha en galego, nin se fai en galego ningún testamento, partilla nin obriga.

É por outro lado unha lingua sin literatura autuante fora das minorías, inda que se fagan nun ano dúas edicións de luxo de Rosalía de Castro. Sólo *O Gaiteiro de Lugo*, un almanaque de gran tradición e mínimo empeño literario, se pode decir que é lido estensamente por toda Galicia, como noutro tempo se ten lido o *Catecismo do Labrego* de Valentín Lamas Carvajal.

Agora ben. A falla destes resortes, e sobre todo, a que lamentamos ô premeiro, de unha burguesía culta que prestixie o galego —bases nas que se ergueron total-as linguas modernas de algún aquél— fai que o galego leve moitos anos esmigallándose en dialeutos sin fin, seguindo neso unha das tendencias máis constantes das linguas. O lingüista que hoxe atravesese Galicia ten a sensación de que o galego está dividido nun formigueiro de linguas especiais nas que o barallete é unha máis, e o Latín dos canteiros, outra. Case se pode decir que cada aldea ten a súa lingua: un vocabulario propio, unha morfoloxía propia e unha fonética da súa casa. E non digamos falacios ou maneiras de falar. Un instrumento tan común coma o sacho, chámase que eu seipa, *sacho, raño, gadaño, jadaña, espicaña*. Indo de Lugo a Ferrol, pasando por Ourense e Pontevedra, o que en Ribadeu eran *maus*, pasa por *maos, maos, mans e mâs*. Na mesma aldea oise decir *diume, deume e doume*.

Este acantonamento é un resultado fatal das linguas sin escritura. Ben [din?] alí: as palabras lévaas o aire. Pero en Galicia, minifundista en todo, moito máis.

III. O CASTRAPO

Poidera pensarse do que levamos dito que os gallegos, cunha lingua esmigallada en dialeutos e baralletes, non se entendían. Mais sí. Os gallegos enténdense a medio verbo e tamén se entenden falando. Pero esto non se fai senón con algunha perda. Perden o que a lingua ten de especial en cada sitio e fálase unha

lengua que é unha media gris, sin caráuter apenas, que se distingue na concencia dos mesmos que o falan por non ser gallego. Se falades con calquera ribeirao da Cruña ou de Vigo diravos que alí non se fala gallego. A vida de relación máis intensa das costas require máis a miúdo desta lingua común na que se dí *hoy e temprano e indiciones*. É visto que se engañan. Eles falan tamén gallego, igoal que os de Lugo e Ourense, que son a norma de ben decir e de mal facer. E teñen tamén o seu barallete de xentes de mar, con metáforas de olas e ventos, de velas e remos, que non sei. Pero o que é verdá e que eles e todol-os que salen da aldea falan unha lingua que non é pura, que perdeu aqueles repeniques que lle daban tan ben, que perdeu a salsa e o zume e non sona a gallego de adrios e feirós. É o gallego común que humorísticamente chaman castrapo, o que hoxe fala a xente moza e a vella que saliu da súa casa e andivo pol-o mundo, o que impoñen as necesidás económicas de hoxe, que saliron xa do circo estreito da aldea.

O gallego limita co portugués e co castellano. Co portugués ten unha fronteira. Sin ter feito un estudio do caso, penso que non é outra que a do estado portugués. A teima das xentes dun lado e outro do Miño, nacida xa nos tempos de D^a. Urraca e D^a. Teresa; o pouco prestixio que o portugués goza no medio común detén a brillante lingua dos *Lusiadas* na raia do seu país, sin que lle valla pra nada a súa relumbrante teoría de líricos saudosos.

Co castellano é outro cantar. Non hai raia política nin económica. E se non queremos falar con estricteza propiedade, tampouco lingüística. O castellano fálase nos gobernos civís e diputaciós; nos untamentos e sindicatos; nos púlpitos e xuzgados; detrás das reixas do confesionario e detrás dos ventanos de ferrocarrís, de correos, telégrafos, teléfonos, bancos, teatros, cines. Fálase o castellano na escola, no instituto, na universidá, no coartel. O castellano é a lingua da emigración e da vida moderna, dos rezos de cada día, do diario de total-as mañás. É a lingua prestixiada pol-a presenza dos altos funcionarios e señores e unha gran literatura de belas maxinaciós. Ninguén prescinde dela totalmente tan pronto como bota o pé fora da porta. Deste xeito, Galicia vive hoxe nun estado de bilingüismo a medias, no que non é capaz de espresarse nas dúas linguas pero si de entendel-as e mestural-as cando ten necesidá.

Resultado desto é que a lingua gallega, ô longo de catro siglos, foi recibindo sin darse conta unha gran cantidá de palabras castellanas que van en aumento de día en día nos medios máis evolutivos. Toda a vida moderna vértese hoxe en

vocabulario castellano. I-éste, no medio do gallego, fai logo a súa labor de erosión. Hai sufixos gallegos que están xa en período de indecisos e na lingua común se dan por mortos. E como non hai nada que poña freno a todo esto e a vida vai pra diante, a lingua común de Galicia é cada vez menos pura.

Pero o que non se quere decir é que non seña gallega, nin que Galicia no fale gallego. Fálao, como dixemos, na súa case totalidá. O que sí, este gallego común de xateiros e bestilleiros, cordeiros, cribeiros e parafuseiros, este gallego das bisbarras mariñeiras e dos arrabaldos da ciudá, é un gallego que pol-o de agora non é mel nin é fel, un falar desorado e sin gracia, unha cadea de concesións que a *lingua del cuore* foi facendo â *lingua del pane*, como din os italianos. E o castellano de pequenos funcionarios e mozos de mostrador fino, maesos de aldeas e metrolas non sal máis ventaxoso na súa pureza tampouco. Duas linguas non poden vivir en contaunto sin desgastes de unha e de outra. Este castellano é tamén un castellano de Galicia, moito máis laido que canto se poida falar. Sendo eu neno un inspeutor da escola nativo de León fixo e repartíu un folletín coas principais incorreucións que cometen os que en Galicia falan en castellano. O resultado foi o desta cras de bragueiros ortopédicos. O castellano de Galicia seguíu sendo un compromiso entre a lingua oficial e [a] natural, chegando a un alto grado de pureza sólo en contados casos de cultura superior. Así que o que sal triunfante e hoxe ten máis posibilidades é o gallego común, nacido nos camiños reás de Galicia, no patín do mesón maragato, nas idas e vida a América, nos coartos de gardia do coartel, nas tabernas do porto, nas segas de Castilla, no xuzgado de premeira istancia, en todol-os puntos de contaunto eficaz das duas linguas.

É lixeiro e ledó este castrapo, doado, chistoso e procaz, e Dios sabe os camiños que lle están agardando.

IV. O GALLEGO DOS ESCRITORES

Dixemos que o gallego non é unha lingua escrita, e nunca dixemos mellor verdá. Pero referíamonos, é visto, â lingua común, â que fala todo o mundo, o mesmo â que se chapurra na taberna do porto que â que se escurece no fondo de vales e caivancas nas mil aldeas de Galicia, inda que seña ben pouco amitantes.

Non. O gallego non é unha lingua escrita. E ahí está o seu peor mal, como dixemos tamén. Pero esto non quere decir que o gallego non seña unha lingua literaria. Non quere decir pol-o menos que non haxa unha lingua literaria gallega. Por lingua escrita entendemos a espresión escrita en cartas, diarios e documentos da lingua de todol-os días. E a lingua literaria case nunca é eso. A lingua homérica non foi nunca lingua común de cada día. Nin o latín de Cicerón tampouco. Foron, eso sí, linguas literarias, estupendos baralletes de outros tempos. I-é que unha lingua común, o caso do noso castrapo, vamos a un decir, nacido do uso e pra o uso común, non pode, sin máis, espresar senón estados vastos i-elementales. E á un home de letras que ten algo máis que decir, faille falla unha lingua que poida espresar o que hai de novo e auroral na súa i-alma. Hasta pode chegar a ser un argot de escola e cenáculo de iniciados, xa que é sabido que toda forma de arte un pouco personal nin chega nin pode chegar ô común da xente. E aquí está a cruz e o calvario do escritor gallego.

Pra os poetas non hai maior dificultá cando o son. Escriben sempre pra minorías, e o mesmo cabe o gallego de Rosalía, cheo de castellanismos, que o de Manuel Antonio, enventado adrede pra os seus poemas, ou o de Leiras Pulpeiro todo entrambilicado de ruralismos localistas que solo entenden os seus paisanos de Mondañedo. Voa por riba das palabras un pô sutil de algo divino que todo o clarea.

No que se enxanga o gallego literario é na prosa, que é donde o cocho recacha o rabo, que é, quero decir, o *quid* en que tropezan total-as linguas.

O novelista gallego atopouse con todol-os problemas que levo apuntados. Por un lado a lingua da súa aldea, rica de espresións, de metáforas, de color, pero especial por demáis, por demáis zarrada; manca noutro sentido pra decir todo o que un escritor pode querer decir. Por outro lado atópase cun gallego común, [des]colorido e desorado que n'aprecian os mesmos que o usan. Únase a esto o afán de todo escritor gallego de dar a Galicia unha lingua nobre, capaz de decir algo máis que as sabidas malicias de contos de abades, e témol-os datos que precisamos pra espricar total-as dificultás en que os prosistas gallegos se [debat]en e os pecados de que se lles acusa.

Acúsaselles de falsificadores do idioma e de inventores de argot que ninguén entende. As acusacións salen de dous bandos: de xente de cultura lingüística elemental que non entende máis que o gallego medio que chamamos castrapo, ese

gallego pouco máis ou menos que estades escoitando, e de auténticos lingüistas que teñen acotado xa o seu campo de estudos, conocen máis ou menos ben as formas vivas e históricas do gallego e doilles que se turbe con creacións máis o menos fortunadas un estado de cousas que pra eles é sacrosanto.

Pode ver un cego que os premeiros non teñen ningunha razón. Unha lingua literaria non ten por qué ser unha lingua común. Pero os segundos téñen-a a medias. Non-a teñen cando se opoñen a toda creación. Eso é o mesmo que condenar ô escritor á non escribir, que antes require crear un instrumento capaz. Pero téñen-a cando non ademiten certas creacións bárbaras e desafalazadas. Os escritores gallegos, a verdá seña dita, teñen feito moitas meas sin conda. Nados en medios filocastellanos, homes de carreira todos, non poideron penetrar o xenio íntimo da lingua moitas veces, escondido nas mil voltas e reviravoltas que ten unha lingua. Hai, craro está, esceucios. López Ferreiro e Lamas Carvajal entre os vellos, Castelao e Vicente Risco entre os novos, serán sempre exempros de fieldá á unha lingua i-escritores que se lerán con gosto.

Outros non chegaron á tanto, sin que por eso os ame menos. A lingua n'eles é postiza. Todo o seu empeño está posto no máis doado, o vocabulario. Cunha vixilancia de Argos tristes non deixan pasar palabra que ula de lonxe a castellano. Teñen bos servidores pra eso nos dicionarios gallegos, onde se almacena, en montón, moito gallego histórico, algo vivo e un pouco trabucado. Sírvelles tamén a gramática histórica, pra facer gallego histórico, eso é, pra crear novas palabras tomadas do castellano apricándolles as leises do gallego histórico, sin se decataren que esas leises teñen períodos de vixencia fora dos que non rixen. A Unamuno poñíao fora de sí ver a escritores cultos que sometían o Latín ôs mesmos tormentos ou peores que o sometían os monteiros de Carriarico. Este coidado do vocabulario, cun abandono que non sei da sintaxis, levou a moitos â creación de unha lingua disvurciada das que levamos estudiado. Algús chegaron a este resultado pol-a acumulación de ruralismo, mesturados, mazados, amacicados, macizados coma seixos. Outros pol-o procedimento máis doado do dicionario e da gramática histórica, mellor ou peor entendida. A us e outros, con todo, nunca se lles pagará abondo o que pol-o gallego levan feito, as finuras de alma que lle levan sacrificado, a fé i-a devoción que lle levan dedicado. Esto é o que nunca verán os lingüistas castellanos.

V. FUTURO DA LENGUA GALLEGA

Doume conta que si é verdá todo o que levo dito, non é pra ter moito d'ollo no futuro da nosa lingua. ¿Pero quén sabe as voltas que dá o mundo?! O que non foi hoxe nin onte pode ser mañá.

O gallego é hoxe unha lingua acantonada nas caivancas de mil aldeas, bastardeada nos vagós de terceira e nas encrucilladas das rúas, gazmeante ainda na nosa novela, espulsada da política e da administración. Pero todo esto non é pra quitar as esperanzas. A *Iliada* e a *Odisea* non se escribiron na lingua dos grandes señores jónicos i-eolios. Nin a *Mireia* na lingua do xefe da xendarmería.

É verdá que en Galicia hai oito diarios en castellano e ningún en gallego, pero non lle fan ô gallego tanto mal como puidera pensarse. Entre os oito non publican máis aló de 50.000 números que non chegan ás verdadeiras fontes do gallego. Neste sentido é ben máis de notar o caso de *O Gaiteiro de Lugo*, o almanaque de que xa falei, que se lé detrás do lume en total-as lareiras de Galicia, e que pode dar esperanzas ôs máis desesperanzados. Quedan outros peligros, xa se sabe, e xa quedan lumbrados no que levo dito, pero de calquer xeito hai gallego e gallego aínda pra moitos anos. E como mentras hai mal hai remedio, penso que aínda lle ha de chegar a hora a esta lingua tan velliña velliña e tan nova, na que agardan tantas auroras que xa son ouros melancólicos nas súas veciñas.

De algús anos a esta parte, púxose de moda a historia gallega, o seu arte e folklore. ¿Quén nos dí que non lle ha de chegar a hora â lingua tamén? Hai hoxe institutos dedicados â investigación histórica de Galicia. O día que se estendera máis o seu campo, e non fai falla moito, incruirase a lingua gallega nas súas autividás. A lingua portuguesa, de eleución entre as que obriga o pran de ensinanzas de algús centros, chamarase daquela lingua gallega, como se debe chamar, i-entón poderá ter ô frente un profesor namorado dela. Todo esto levará á poñer na nosa Facultá de Historia unha cátedra de lingua gallega, que ha de servir a todol-os que queiran traballar sobre Galicia, documentada na súa maior parte en gallego. E o día que todo esto esteña feito, e non vexo por qué ha de tardar en suceder, teremos dado un gran paso.

O definitivo, con todo, darase cando apareza o gran escritor de Galicia. Temos e tivemos moitos e grandes escritores, pero fáltanos aínda o escritor. O escritor é ese ordenador que teñen â cabeza total-as linguas. O escritor de

Galicia ha de vir, coma un rei antigo, acuñar co seu sello todo este gallego señorial e municipal acantonado. Darálle o valor do seu xenio e marcarálle o precio a que debe ser ademitido. Portugal tivo este escritor no período pre-filipino. Italia tívoo centos de anos antes da súa unidá e independencia.

Cando pasemos pol-as nosas aldeas, debemos mirar ben de todol-os recantos das silveiras.

¿Quén sabe se quedará alí escondido o noso Dante e o noso Camões?

NORMAS PARA UNIFORMAR A ORTOGRAFÍA DA NOSA LINGUA

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.007

Texto inédito, manuscrito. Indicios materiais parecen situar a redacción en Pontevedra, entre os anos 1949 e 1954. O texto e o contido están na base da proposta de *Normas prácticas*, redactadas en castelán, de 1956. Arquivo familiar.

O documento conservado non ten título. Este foi atribuído polos editores a partir do cabezal.

As presentes normas máis que en bases lingüísticas descansan por un lado na necesidá de uniformar a ortografía da nosa lingua nunha obra en que van a colaborar distintos autores dentro da mayor unidá e por outro no afán de facer o máis doada que se poida a lectura desta obra tan importante a xente que non está afeita a ler galego.

Tendo en conta que o castelán é a lingua aprendida da mor parte dos presuntos lectores sigo de lonxe as normas desta lingua en contra moitas veces dos meus usos de cotío.

En xeneral foron tomadas da *Ortografía Gallega* de Couceiro Freijomil, con *Apéndices* de Abelardo Moralejo, apartádome do que alí se dí en casos contados, e sempre por aforrar estorbo ô que escribe e sobre todo ô que lê.

NORMAS MORFOLÓXICAS

1º. As palabras que teñan a mesma forma en galego que en castelán non deben variarse basándose nas articulaciós vocálicas indecisas de *a-e*, *e-i*, *o-u*, etc. Paréceme vicioso decir «Sacretario» por «secretario», «Médeco» por «médico», «Úneco» por «único», «Páledo» por «pálido».

2º. Os neoloxismos tomados das linguas crásicas non deben someterse a sín-copas, metátesis, diptongaciós, etc. que non señan vivas.

«Rector», «lector», «inspector», etc. penso que se deban escribir así, ben sabido que teñen a pronunciación (propia) da nosa lingua.

3º. Nos casos de formas dobres, debemos escoller o máis achegado ó latín, non o máis apartado do castelán. Por esta razón penso que se debe escribir «Encontrar» non «alcontrar», «Acender» non «alcender», «Cuestión» non «cuestión», «Procurar» non «percurar», «Cincuenta» non «cincoenta», «Prolongación» non «prelongación» nin «perlongación».

4º. Nos derivados debemos ter en conta que os sufixos -ACTIONE, -ENTIA, -ITIA e -ITIONE, seña o que queira da súa historia, hoxe dan -ACIÓN, -ENCIA, -ICIA e -ICIÓN. Paréceme por isto un empeño que non val a pena tratar de impoñer formas como «prolongazón», «plantazón», «sabenza», «pacenza»¹, pola única razón de que haxa dous ou tres casos históricos en que asentar a forma analóxica.

5º. No emprego de formas históricas caducadas convirá quizaves mellor pecar por carta de menos tendo en conta a obra de que se trata, máis centífica que outra cousa.

6º. En xeneral, aconsellamos o emprego das formas vivas, montañesas e mariñás dentro de un sentido de dinidá, e lonxe de unha estreita pretensión de purismo.

Das variantes de cada terra penso que se poden manter todas por de pronto e inda alternarse sin merma. Con todo o fonema silbante que ten *c* e *z* nas mariñas non debe notarse ortográficamente, por importante que seña, e tamén sería ben non empregar os nobilísimos arcaísmos ourensans *il*, *ise*, *iste*, *aquil*, que non son tan fortes que Curros non os alternase.

Dígase outro tanto das formas analóxicas *faguer*, fronte as etimolóxicas, moito máis estendidas.

NORMAS ORTOGRÁFICAS

Acentos

Non usaremos máis que dous acentos: o agudo e o circunflexo. O primeiro, como en castelán, e ademais con función diacrítica en casos de homónimos como:

á: preposición e artigo.

dá, dó: verbo e artigo feminino con sustantivo e artigo masculino contracto.

é: verbo *ser* e conxunción.

sí: adverbio, pronome e conxunción.

tí: nominativo e caso indirecto. Etc.

¹ *lediza, xustiza* (cancelados).

O circunflexo debe reducir os artigos contratos: *â, ô, âs, ôs* con función gramatical. En tódolos demáis casos de contracción pode aforrarse.

Representación dos fonemas galegos

As vocás, inda ben sabido que teñen distinto valor que en castelán, deben representarse, con todo, cos cinco sinos que ten o castelán.

As consonantes da mesma maneira, pero tendo en conta que non temos o fonema de *j* nin precisamos do seu sino, empregando *x* para o correspondente. Os cultismos en que apareza, como *exágona, hexámetro*, etc. poden seguir escribíndose con *x*, sobre todo nunha obra como a que se pretende destinada a un lector medio que non terá dificultá na súa interpretación.

No tocante a *y*, somos de parecer que se empregue sempre que teña valor de consonante e por facer mais doada a lectura en palabras como *mayo, mayego, cayo*, pero non cando semivocal: *lei, rei, cheguí*.

Nos casos de semiconsonante «á ti i á min», «a min i á ela» son de parecer que non se escriba *i*, senón *e*. «A ti e á min», «á min e a ela».

Nos casos en que non é máis que a solución eufónica dun hiato máis ou menos craro («Lévame a i-alma») eu diría que non se representase en prosa («lévame a alma»). De facelo, represéntese por *y*, xa que o seu valor é de consonante.

Sobre as formas dudosas *España – Hespaña, irmao – hirmao*, penso que a primeira debe escribirse con *H* e a segunda sin ela.

Apóstrofo

Hai que tender a botar fora este sino que, pretendendo unha escritura fonética, acaba por desfigurar a morfoloxía e ser sempre un estorbo. Pra eso, escribírase a preposición *de* formando parte sempre dos artigos e dos pronomes de terceira persona [e demostrativo]².

1. *Do, da, dos, das.*
2. *Del, dela, deles, delas.*
3. *Dun, dunha, dus (duns), dunhas.*
4. *Deste, dese, desto, deso*, etc.

² Entre parénteses cadradas, un sintagma engadido por outra man [Nota dos editores].

Escríbase *de* sempre separado do demostrativo «aquele» e de calquera outra palabra, verbo, nome, etc., deste xeito: «De ir a Vigo», «de hoxe», etc.

B

Escríbanse os personales átonos *me, che, lle* formando sempre unha palabra cos átonos de 3º: *o, a, os, as; mo, ma, mos, mas; cho, cha, chos, chas; llo, lla, llos, llas*. Pero escríbase separados, e sin perder *-e* diante os artigos *o, a, os, as*. «Díxome o neno», «dixoche a vella», «dixeronlle os fillos», e da mesma maneira, diante calquera outra palabra: «Non me afago», «Díxolle á Lois», «Fálame arreo», etc.

C

Que, pronome e conxunción, nunca se debe escribir con sinalefa ortográfica, e sempre desta sorte: «O neno que o dixo», «¿Qué home foi ese?», «Xa sei que o sabes», etc.

D

A preposición *con* formará unha sola palabra cos artigos desta sorte: *co, coa, cos, coas, cun, cunha, cus (cuns), cunhas*, pero non debe xuntarse con outras formas, nin cos demostrativos, con que se xuntaba *de*, debendo escribirse desta sorte: «con este home», «con esta muller», «con aquel neno», sin apóstrofo nin guiós. En verso pode consentirse a forma *co*: «co este», «co ese», etc.

E

A preposición *en* formará unha sola palabra cos artigos e pronomes con que se xunta, sin necesidá de aseñar este fenómeno con sino ningún: *no, na, nos, nas; nel, nela, neles, nelas; neste, nese, naquel; nun, nunha; noutro*, etc.

F

O adverbio *non* e *nin* en prosa non deberan apocoparse nunca, en prosa científica sobre todo, escribíndose «non o vin», «non os deixaron», «non houbo», «non hei morrer». En verso ou prosa literaria puidera escribirse, «no o vin», «no os deixaron», «no me fales», etc. Pero non hai por qué facelo á cada día.

As formas pronominais enclíticas causan certos fenómenos fonéticos cando as apoñemos á certas desinencias do verbo, pero non hai por qué sinalalas con ningún apóstrofo nin guión. Os casos que se presentan son estes.

- Consonantes epentéticas, orixinarias ou non, que sirven de unión entre os verbos e os pronomes.
 - a) *-n-*: *haino, leveino, levouno...*
 - b) *-y-*: *diyo, farayo*, etc.
- Apócopes.
 - Nada máis que a de *-s-* das primeiras de plural diante *nos*. «Librámonos de boas», «imonos de aquí» por «libramosnos», «imosnos».
 - Non debemos apocopar *-n-* d[a] 3ª de singular nin [de] plural en ningún caso, escribindo sempre: *Tenme, tenos, tena, dixéronnos*, etc. e non temos por qué separar con guiós â portuguesa a unión do verbo e o pronome.
- Fonemas asimilados.
 - As desinencias *s, r* por asimilación antiga trócanse en *l* diante os pronomes e artigos *o, a, os, as*. Si esto ocorre con verbos epónimos debemos formar unha sola palabra sin ningún sino e escribiremos: *dixechelo, escribilas, léchelas*, etc.
 - Si se da entre verbos e artigos eu penso que non debemos marcar a asimilación e escribiremos «¿Dixeches o credo?» «¡Escribir as cartas!» «¿Leches os versos?», visto que a ortografía ten outra misión que representar a fonética e neste caso interesa máis manter o grupo de artigo e nome, que de outro xeito aparecen separados.
 - Si esta asimilación se da entre sustantivos («Diolo arrequente»), adxetivos («entrambolos remos» Curros) e adverbios, *mais, mentras* (1) e as formas *o, a, os, as*, como son poucos e velando pola pureza das formas, pode seguirse a mesma norma, escribindo «Deus o vexa vir» por «Deulo vexa vir».
 - Si se da entre pronomes *nos, vos, lles* e *o, a, os, as*³ faremos unha composición sin ningún sino, *nolo, volo, llelo*, da mesma forma que coa preposición *por*: *polo, pola, polos, polas*.
 - Non faremos o mesmo coa preposición *tras*, visto que é dudoso o seu emprego: «trala casa» e «tras da casa», debendo usar esta última forma.

³ Cos pronomes *nos vos, lles* do pronome *o, a, os, as*.

- Vínase indicando con un guión a tendencia fonética de *-n* final en *ben*, *non*, *nin*, *quen*, tamén á atraer ô seu grupo fonético os pronomes *o*, *a*, *os*, *as*. Eu penso que non fai falla e que podemos escribir: «ben o vin», «non o vin», «nin o vin», «quen o viu», «tamén o vin».

Resumindo:

- Non empregaremos ningún apóstrofo.
- Non empregaremos ningún guión.
- Empregaremos o circunflexo.

O PORVIR DO GALEGO

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.008

Texto inédito, conservado en dúas copias mecanografadas con emendas do autor. Datable arredor de 1952, mais concluído en 1954 a petición de Ramón Otero Pedrayo, que o recibe en man no mes de agosto. Arquivo familiar.

Fálase da vida das linguas, do seu orixe, das súas loitas, do seu porvir¹. En moitos casos, estes e outros ditos parecidos non teñen máis que unha sinificación figurada. Pasamos ás linguas as esperencias que temos dos seres vivos. Está ben feita a comparanza da renovación continua dunha lingua coa renovación dun bosque por outonos e primaveras. Pero pra que resulte xusta, debemos ter en conta que os renovos do bosque son sempre distintos e sempre os mesmos e unha lingua non torna nunca a ser igual á si mesma.

As linguas non son seres vivos rexidos por leises inmanentes de proliferación, crecemento e morte dentro de tipos específicos predeterminados por leises de cruces e de herencias. Deixando á parte os orixes do linguaxe, as linguas preséntanse no seu proceso histórico en forma de institucións (Saussure, Meillet). Son independentes de cada individuo, pero non viven fora da comunidade, por non seren cousas sustantivas de seu.

Unha lingua non ten comenzo nin fin, se queremos falar con propiedade. No máis íntimo do seu ser está o cambio, a mutación libre, fora de toda liña específica.

Supoñendo algo que hoxe non pode sere, como é o arredamento total dunha comunidade humana aborixe, non se pode concebir a súa lingua sin ter sufrido moitas alteracións ó cabo dos anos. Os medios de aprensión e transmisión dunha lingua son suxetivos, tanto polo que se refire á súa sinificación como polo que

¹ «O porvir do galego» consérvase en dúas copias mecanográficas —unha parece copia da outra con papel carbón—, unha delas aparece rachada en diversos folios (1, 3, 5 e 6), conservándose destes só unha metade. Sobor desta copia rachada fixera o A. algunhas correccións, aínda que se atopan tamén algunhas na derradeira páxina da conservada enteira. Atópase, tamén, un folio manuscrito onde o A. ameceu algunhas frases. Chamo 1ª copia o texto non corrixido e 2ª copia, o corrixido. Non dou conta das correccións feitas polo A. nos acentos e nas comas. As observacións feitas sobre o texto da primeira obra valen tamén para esta segunda que se debeu facer polo ano 1952 tendo en conta a primeira. Manteño o texto do A. coa corrección de «primaveira» en «primaveras» en dúas ocasións e coa conversión —na derradeira volta do seu emprego— de «expresión» en «espresión» (p. 10), xa que A. corrixira esta palabra un pouco antes e quedaría, se o non fixera, como o único testemuño desta forma [*Nota do editor*].

se refire á súa forma material. Sinos e sinificados non son equivalentes senón hasta certo punto ó pasar de individuo a individuo e de xeneración á xeneración. Os fillos non reproducen nunca con xusteza a linguaxe dos pais. As alteraciós que se van sucedendo nunha sociedade pola acumulación de esperencias, novos xiros de sensibilidade, modas, cortesías e cambios de modos e maneiras de sere, todo ven reflexado pola lingua, xa cambiante de seu, que ó cabo dos anos —de moitos anos— acaba por separarse do seu orixe e por dividirse en linguas comarcals² separadas unha das outras.

Pero as comunidades históricas e as súas linguas non tiveron este orixe. Son resultado, unhas veces, de amoreamentos de comunidades máis pequenas, coma no caso do Imperio Romano e dos estados renacentistas, aínda en proceso de formación, e de esmigallamentos políticos outras, como acontecéu na derradeira decadencia deste mesmo Imperio e noutros moitos casos.

Un instrumento tan sensíbele como é a lingua chega nas dúas situacións ás alteraciós máis fondas. A maior parte das comunidades humanas hoxe conocidas, sin descontar Galicia, trocaron de lingua unha ou máis veces, sin que o proceso se poida dar por rematado.

No caso de dispersión política, a lingua que foi expresión da unidá, a lingua común, acusa de seguida o fenómeno, aínda que³ de moitos xeitos. A razón de que así seña é que as condicións que se dan nunha escisión política non se repiten noutra e, polo tanto, as consecuencias lingüísticas son sempre novas.

Non hai que pensar, polo pronto, que á unha escisión política corresponda pé por pé unha escisión lingüística, pola mutación da lingua común, uniforme, en tantas variantes como unidás políticas se formen. Nin se dá o caso dunha lingua común sin variantes nos grandes amoreamentos políticos, nin éstas nacen de seu coa división política.

A lingua común chámase así porque se superpón ás variantes lingüísticas escondidas por debaixo da súa uniformidá. Estas variantes rexurden tan axiña como a lingua común deixa de ser expresión dunha comunidade política que se escinde e afóndase logo máis ou menos, según a forza que teñan os sentimentos ou resentimentos patrióticos de calquera clas que sigan mantendo.

² comarcals] comarcales. 1ª copia.

³ aínda que] pero. 1ª copia.

O que desaparece sempre é a lingua común como tal, trátese da coiné alexandrina ou do latín imperial.

Nesta ladeira histórica é onde deixamos estudiado o pasado do galego, dentro das circunstancias que puidemos precisar. O futuro parece que hai que albiscalo dende a ladeira oposta. Nas esperencias lingüísticas dos amoreamentos das pequenas comunidás.

Non podemos figuralo noutras circunstancias que nas que nel veñen operando desde fai cinco centos de anos e levan camiño de seguir en pe. Deixámolas sinaladas atrás, pro volvémoslas á repetir pra espoñer por enteiro o proceso.

Nunha comunidá limitada non pode haber un comprido desenvolvemento se non é sobre a base de relacións de todo xénero coas comunidás veciñas, pasando dunha mau pra outra os tesouros das esperencias que sinifican as culturas dispersas⁴ que estamos sempre á xuntare. Neste labor de parcería, un dos parceiros é o que leva a dianteira, pola súa situación xeográfica, pola súa forza económica, polo seu sino expansivo, polo que queira, e a súa lingua tórnase a divisa común deste comercio civilizador ó que non cabe cerrar as portas.

A sorte de avanzado na parcería da cultura hispánica caéulle a Castilla, despois de ter pasado por Galicia e Cataluña, por demáis cerradas sobre si, nun preito en que pararse e tornar atrás, como saben os ascetas.

O proceso foi distinto según os tempos e está moi lonxe aínda de ser cumprido. Hasta os nosos días poderíase resumir decindo que o castellano foi avante, representando o desenvolvemento histórico da Edá Moderna e que o galego se estancou na expresión da vida rural, a onde aquél non chegaba, pero da que un día ou outro acabará por salir Galicia.

A partir do XIII, Castilla érguese coa hexemonía política. A lingua medra ó compás do imperio e vai cara a fixación literaria en códigos, historias, libros de recreo, cartas forales e toda clas de documentos. Siguen algún tempo os escritorios galegos dos mosteiros, concellos e catedrales, pero non todos. Cos grandes dinatarios de Castilla, que fan uso nos seus documentos da lingua da corte, van desaparecendo pouco a pouco e os que quedan van dando entrada ós novos formularios diplomáticos. Hai quen quere competir co castellano e tenta reforzalo

⁴ culturas dispersas] culturas e. 1ª copia.

galego con traducións como as das *Sete Partidas*, *Os Milagres de Santiago*, a *Crónica Troyana*. Pero os feitos iban de presa. Calaba a lírica dos Cancioneiros. Aparecía a cortesana italianizante. Os dirixentes políticos eran todos cortesanos. Móntanse en Galicia por todas partes colexios renacentistas pra as minorías dereitivas. As máis escollidas van a Salamanca e Alcalá, onde se gastan xenerosamente as mellores enerxías de Galicia. A ensinanza renace nos mosteiros reformados; pero estes abandonaron as aldeas, en xeneral, e ademáis están rexidos por abades de outras terras e únense ó movemento castellanizante, ben apartados tras das altas cercas.

Despóis de todo eso, aparece, como é natural, unha minoría bilingüe que usa do castellano na súa función dereitiva e do galego nas súas relacións íntimas con criados e caseiros. A lingua do país queda desta maneira reducida á expresión da vida tradicional, arcaica e mínima, que está fora das correntes vivas. A lingua da Eirexa e do Estado, a lingua de toda vida superior, dirixida polos señoríos, é o castellano. Sólo cando se supón que a Galicia labrega debe formar no coro dalgunha representación aparece o galego escrito. Pero nestes mesmos casos, por de máis contados, sigue sendo a lingua labrega, na que non caben máis que as angueiras do diario vivir ó raso dos sucos.

Sin poñer na expresión ningunha intención de revengueita, sabendo ben que as cousas sucederon así porque así eran os tempos, debemos dicir que o réxime de Galicia era o que máis se lle podería parecer a un réxime de colonia. Sin industria nin comercio, traballando terras sobre as que pesaban arrendos encadeados e amontoados os us sobre os outros, non cabía outra redención que a de chegar ó pe do altar falando castellano. Se había sorte, viña unha prebendiña e tras dela o subarrendo do foro de algunha ermida ou mosteiro abandonado para redimir os irmaos e sobriños. Estes, andando os anos, se se arrimaban a un bon padriño, podían chegar a unha estreita fidalguía pra a casa. Todo esto por verdadeiro milagre.

Os grandes dinatarios, no entanto, facían o que mellor sabían. Remediaban no que estaba na súa mau as grandes fames que se abatían sobre Galicia e levantaban as grandes eirexas e pazos que nos deixaron como herdanza, espello mentiroso dunha prosperidá que non conoceron os nosos antepasados.

Outra cousa sucede cando se chega a abrir a carretera de Madrí á Cruña. Chega por ela á Castilla un mar de labregos de Galicia e chega de Astorga e de

León o primeiro comercio de verdá que tivemos, o que agatuñou polas montañas, por vilas e aldeas, por feiras e feirós.

Foi este un momento de gran actividá lingüística. Nos vellos tempos —do XV ó XVIII— aparte a aparición da minoría bilingüe de que xa falamos, non sabemos hasta que punto puideron remover a tradición lingüística de Galicia as farándulas do teatro de Castilla, que non marraban nunca por Corpos. Este teatro pasaba das vilas⁵ ás aldeas, á cargo de xente do país, reducido⁶ á danzas, disputas e figuras⁷. Unha⁸ parte do folklore de hoxe quizaves proceda dos autos, entremeses e farsas de Castilla, así como moitas palabras, entre as que quixéramos anotar as de *trasno*, *coca*, *cigarrón*, *irrio*, *demachiño*, *mázcara*, nacen entón⁹.

O sistema da lingua penso que non se alterase gran cousa.

A partir do XVIII deu cabo de sí esta situación. O bilingüismo que xuzgamos hasta certo punto inoperante sobre o sistema lingüístico mentras estivo reducido ás élites gobernantes, esténdese agora á un número meirande de xentes.

As novas xeneracións tratan de superar o vivir tradicional, do que fan menos, no seu conxunto. Ven a súa liberación en todo o que a nova lingua sinifica, portadora de formas de vida universales¹⁰ e prestixiadas. Tratan polo tanto de aprendela. Emigran fora do país. Arremuñanse nas vilas. A lingua oficial deste xeito vai ganando como lingua común tódolos centros de cultura e administración que se van multiplicando, e chega ás familias burguesas.

E verdá que este bilingüismo non é tan radical en principio coma o primeiro. No caso do bilingüismo minoritario tratábase de xente con firme voluntá de falar a lingua oficial, ben dotada social e intelectualmente por outro lado, que podía, polo tanto, reproducila con gran fieldá. Neste segundo caso, os que fan uso dela, aínda¹¹ que non lles marre a voluntá, veñen dunha categoría social inferior. Xente sin cultura, non chegan á assimilar a estrutura do castellano¹² e nace así unha lingua «criolla», bautizada co nome de «castrapo».

⁵ Corpos. Este teatro pasaba das vilas] Corpos e que pasaban das. 1ª copia.

⁶ reducido] reducidas. 1ª copia.

⁷ figuras] firas. 1ª copia. Neste caso o A. corrixe unha errata mecanográfica.

⁸ Unha] Gran. 1ª copia.

⁹ mázcara, nacen entón.] mázcara e quizaves camello. 1ª copia.

¹⁰ universals] universales. 1ª copia.

¹¹ uso dela aínda] da lingua oficial, inda. 1ª copia.

¹² do castellano] da nova lingua. 1ª copia.

O movemento¹³ non se estancou, e, ó subir o nivel económico e cultural das nosas aldeas, gracias ós tempos e ós emigrados, o bilingüismo avanza tamén na súa forma máis radical. Síntese nos nosos días, cada vez¹⁴ máis, a necesidá do castellano, visto que o galego, pese ó rexurdir literario, como lingua de civilización¹⁵, sigue sendo a da vida labrega máis primitiva, superada de día en día. O comercio, a industria, a administración, a escola, a Eirexa, fortalezas sempre da lingua de Castilla, están agora máis presentes e autivas que nunca: Fixéronse donas dos recantos máis escondidos das serras e a súa aución é poderosa porque conta cos recursos todos da nova técnica¹⁶.

No punto e hora que estamos escribindo todo isto, o castellano é a lingua común de Galicia, a que todos entenden e a que todos falan ben ou mal cando queren ser entendidos por todos. Non cabe cerralos ollos a unha realidá.

Agora¹⁷, ben. Dende este alto, ¿qué futuro se pode albiscar pra o galego¹⁸?

Se o proceso non se torce, o primeiro que se deixa prever é o bilingüismo xeneral, no que hoxe vive a gran Galicia emigrada. Cando esto suceda, que será cando Galicia se incorpore á onda de cultura e riqueza do seu tempo, quizaves¹⁹ se opere a lei do retorno, presente sempre nos seus destinos, e que Galicia volva á súa lingua, como vemos que volven os emigrados cunha devoción que nunca sentiran. O que non pode sere é que esta lingua seña a do pasado histórico, a que amamos nos cancioneiros.

Veremos agora por qué.

Os casos de bilingüismo son numerosos e están bastante ben estudiados. Según as circunstancias poden durar máis ou menos e chegar a moi distintos resultados. Se se trata dun bilingüismo total e perfecto, que é o que se dá nas comunidás que chegan á incorporación da cultura do seu tempo, o final é

¹³ mlovemento] movemento con todo. 1ª copia.

¹⁴ Síntese nos nosos días, cada vez] Síntese cada vez. 1ª copia.

¹⁵ de civilización] do comercio humano. 1ª copia.

¹⁶ técnica] técnica, e o galego non conta máis que co amor de moi poucos e o analfabetismo dos máis. 1ª copia.

¹⁷ Agora] E agora. 1ª copia.

¹⁸ galego] gallego. 1ª copia.

¹⁹ quizaves] eu espero que. 1ª copia.

sempre a absorción da lingua local²⁰, con máis ou menos consecuencias lingüísticas, que non cabe determinar, pola lingua común²¹.

O proceso parece vir determinado por dous principios da lingüística xeneral. 1º. O manexo simultáneo de dúas linguas leva a fixar nunha delas as estruturas da outra. 2º. Isto provoca un río de alteracións na lingua local a favor da lingua común (M. Schcherba).

Esto parece estar en contradición co que vemos tódolos días: os galeguismos das nosas xentes que falan en castellano, na fonética, no vocabulario e nas construcións, e as estruturas típicas dos nosos escritores en castellano, tanto as coscentes de Valle Inclán, poño por caso, como as incoscentes de outros moitos, das que se decatan os castellanos nativos. A verdá é que non é así. Os galeguismos incoscentes débense a que o estado de bilingüismo inda non é acabado e os de Valle Inclán exprécense como recursos estéticos. No noso suposto, que queremos manter por amor a Galicia, as consecuencias son as anunciadas. O galego histórico irase desfacendo pouco a pouco. Sin que haxa nada pra remedialo, a nosa lingua preséntase na súa fonte tal como é, chea de variantes, libérrima de estruturas. O que a fala pensa que nunca peca en contra dela, porque as novas estruturas que lle impón son correctas na lingua común. Isto non pasa aínda hoxe, pero pasará co tempo.

A lingua oficial, polo contrario, está defendida polo feito de ser lingua común, hábito renovado desde neno pola escola e a sociedade, o xornal e o documento, a radio e o cine. Os individuos verdadeiramente bilingües non impoñerán nunca ó castellano unha estrutura galega. Facelo significa cultura inferior e están subconscientemente sobre aviso. Frente ó galego, indefenso de normas e cheo de variantes, non hai nada que lles impida usar das estruturas castellanas que a ningún sorprenden. Isto é xa tan verdá que hai moitos libros galegos nos que, aparte o vocabulario, todo o demáis é castellano. Ni unha²² sola estrutura sintáctica galega se atopa neles. O²³ mesmo vocabulario non pasa de ser tradución de

²⁰ a absorción da lingua local,] a incorporación da lingua común,. 1ª copia.

²¹ lingüísticas, que non cabe determinar, pola lingua común] lingüísticas que non cabe determinar. 1ª copia.

²² Ni unha] Ni'unha. 1ª copia.

²³ O] E o. 1ª copia.

outra lingua, como é natural que seña²⁴. Se o galego é unha lingua rural, e esto é ben certo, as súas palabras hai que enchelas de viño novo sempre que queiramos espresar con elas outras cousas. E isto é unha violencia que pode sufrir unha que outra palabra, pero non toda unha lingua.

¿Acabará, según esto, o galego por fundirse coa lingua común?²⁵

As vitorias son sempre á medias. Deixamos dito que as linguas nin nacen nin morren. Cando o galego que hoxe falamos teña pasado, como pasou o latín de San Martiño, é seguro que Galicia vivirá, meirande ca nunca, multiplicada polo mundo adiante, como parece ser o seu sino.

Sin meternos nas consecuencias lingüísticas que leva consigo a asimilación dunha lingua por outra, e que nalgúns casos foi nada menos que a aparición dunha nova lingua, podemos aventurar que a Galicia do futuro, para a que eu gardo tódalas miñas esperanzas²⁶, non será unha Galicia muda. A lingua que fale será a súa lingua.

A Galicia que se espalla polo mundo enteiro sin perdelo sentimento da súa unidá patrucial, se un día se esquece da lingua dos vellos labregos non será por desleigamento, senón por un imperativo de futuro. Cando eso suceda xa terá²⁷ dado a volta ó mundo a canción que estrene a lingua universal e viaxeira da nova Galicia. Ben mirado, non será outra que a que hoxe falamos nin será outra que a que fundiron romanos e nativos ó longo das estradas e corredoiras, porque será a lingua de Galicia que non morre, agromada outra vez e outra vez florecida en nova primavera.

Sabemos que sorprenderá que señan estas as conclusións de quen leva toda a vida escribindo en galego e pensa aínda escribir nesta lingua as palabras verdadeiras que se deixan pra cando maduran os corazóns.

A lealtá con que as pensamos líbranos de todo remordemento.

²⁴ seña.] seña, por outra parte. 1ª copia.

²⁵ común?] común? Non temos medo nin sentimento en decir que sí, sempre que se entenda que o decimos co meirande amor que se lle pode ter a unha lingua, coa vontade firme de mantela e cultivala como a reliquia máis preciosa da nosa historia, coa esperanza máis firme de que tras ela ha de vir outra coma tras dos solpores ven a aurora. 1ª copia.

²⁶ esperanzas,] esperanzas, dedicándolle a ésta os meus esforzos,. 1ª copia.

²⁷ Vid. *infra* n. 28.

O que nos dá congoxa é que poidan ser mal interpretadas. Que pense alguén que o galego xa rematou a súa xornada e que non queda máis por facer que limpar o mundo das dúas arruínas.

Nada máis bárbaro que semellante pensamento. Pra velo non hai máis que trasladalo ás outras creacións históricas, como as obras de arte, os costumes, as creencias. As estruturas románicas están máis fora das leises da construción de hoxe, teñen ben menos de funcional, son, sobre todo, ben menos galegas que a nosa lingua. Con todo e con eso, non se pensa en arrasar as que os tempos convertiron en arruínas, como é lei de vida, nin moito menos as que aínda siguen en pe. Nunca contaron, polo contrario, coa devoción con que hoxe contan. E cando de levantar unha nova eirexa —de seguir unha tradición—, non se ten unha solución mellor que as que levóu ó seu cume cumprido a Galicia do XII²⁸.

Este ten que ser²⁹ o pensamento que presida a autitú³⁰ fronte ó galego. Como estaría fora de punto converter o románico en canon da presente e futura construción galega en xeneral, así o estaría tratar de converter o galego³¹ en medio único de expresión da nova e futura Galicia, que non cabe, polo seu ben, nas vellas formas nutricias, e que, lonxe³² de ser unha reliquia histórica, está en trance de convertirse en brillante protagonista de novos destinos.

Pero, detrás desta, queda a Galicia histórica, da que non cabe esquencerse³³ porque sin ela non pode vir outra. E a Galicia histórica cantóu e sufréu en galego, neste galego que morre xenerosamente pra que Galicia viva. Non se pode³⁴ renunciar ó pasado sin renunciar ó futuro, e a lingua é a sorte máis rica do pasado³⁵. O feito de estar nun momento de tránsito, aparentemente de morte,

²⁸ A Galicia que se espalla polo mundo enteiro sin perdelo sentimento da súa unidá patrucial, se un día se esquence da lingua dos vellos labregos non será por desleigamento, senón por un imperativo de futuro. Cando eso suceda xa terá] Este texto está cancelado na segunda copia, pero este foleo o e seguinte están rachados, conservándose só a primeira parte do mesmo; cando se recupera o novo folio, remata coa frase «a Galicia do XII». Non hai datos para decidir onde remata a cancelación e se había ou non outras modificacións; por esta razón, copio enteira a primeira copia.

²⁹ ser] ser tamén. 1ª copia.

³⁰ a autitú] a nosa autitú. 1ª copia.

³¹ o galego] a nosa lingua. 1ª copia.

³² nutricias, e que, lonxe] nutricias e lonxe. 1ª copia.

³³ non cabe esquencerse] non debemos esquecernos. 1ª copia.

³⁴ Non se pode] Non podemos. 1ª copia.

³⁵ pasado] noso pasado. 1ª copia.

é a mellor razón para sentir todo o que ten de legado pío. Ni unha palabra das que cada día morren nos labios dos vellos³⁶, para deixar o seu lugar ás que son vida nos dos mozos, debera quedar sin o seu debido e as súas honras.

Cando en Galicia non se fale o galego da tradición, é seguro³⁷ que se estudia-
rá con amor nas universidás³⁸. E non haberá outro galego que o que quede
dunha³⁹ pobre literatura e o que se adiviñe na lingua que profetizamos⁴⁰.

O que a lingua tradicional de Galicia esteña a punto de transformarse non é razón tampouco de que se abandone o seu cultivo tanto no medio familiar como nas obras de creación literaria. Así como non se atopa en Galicia unha solución mellor pra unha eirexa e pra un prazo que as do románico e o barroco, cando románico e barroco son formas caducadas en xeneral, así tamén, pra espresión do ser íntimo de Galicia, non hai, hoxe por hoxe, outra lingua que o galego. Isto é o que deben pensar ben, sobre todo, os nosos poetas, posto que a poesía ama sempre as linguas vellas, e non sin razón. Pra o resto, o proceso é natural⁴¹.

A misión do verdadeiro poeta ven revelada por unha forza interior que o leva a decidir a súa verdá conforme á ditados purísimos, nos que non entra fama nin proveito. Esta forza pode manar de moitas fontes, que a vida é longa e ancho é o mundo.

As características desta lingua, <o seu ser mesmo>, son as que non cabe deter-
minar, achegados como está ó porvir⁴² <económico social e> político. Unha
cousa é certa: non cabe esperar un glorioso⁴³ futuro pra as linguas que⁴⁴ non son
portadoras dun vivir <total superior e independente>⁴⁵ das xentes que as falan e
que, polo tanto, están privadas do comercio universal⁴⁶.

³⁶ nos labios dos vellos] cos nosos vellos. 1ª copia.

³⁷ é seguro] eu sei de certo. 1ª copia.

³⁸ nas universidás] nas nosas universidás. 1ª copia.

³⁹ dunha] da nosa. 1ª copia.

⁴⁰ profetizamos] profetizamos. E caerá sobre os galegos outra vergonza máis. 1ª copia.

⁴¹ razón. Pra o resto, o proceso é natural.] razón. 1ª copia.

⁴² seu porvir: cancelou *seu*, e ameceu: *das xentes que a(s) falan*, que substituíu por *de Galicia*. Rematou por prescindir deste parágrafo.

⁴³ glorioso: substituíu a *ningún*.

⁴⁴ linguas que] escribira primeiro: *linguas das naciós sin vida realmente propia que*, que cancelou.

⁴⁵ dun vivir total superior e independente] substitúe a: *do vivir superior*.

⁴⁶ universal] Escribeu e cancelou: *¿Como podemos facer pra poñer neste pe o galego? Faltan moitas circunstancias pra poder supoñer neste pe o galego. Pero longa é a vida*.

O galego está reconocida como unha gran lingua poética. Pero o porvir non é das linguas poéticas, como se viu na vella Grecia e na Edá Media de Europa, senón das que⁴⁷ levan no seu seno a vida fervorosa de cada día, as suas loitas, enventos e ideas.

¿Cabralle algún día a sorte⁴⁸ ô galego de ser portador de tales novas⁴⁹?

O camiño [e] longo, pero ¿quen sabe?

Sólo o que mane⁵⁰ da fonte máis fonda de Galicia virá en galego. Pero, neste caso, non cabe calar a doce voz antiga sin perderse. O ser íntimo de Galicia, como o de calquera outra xente, non se deixa apreixar se non é na maraña da propia lingua. Nela vive entrañado e vivo, mellor que en ningunha outra creación do espírito nacional.

Se non é así, non cabe tampouco finxir esa voz e falar de fala mudada. O poeta ten que ser fiel a sí mesmo. Mal pode escribir en galego quen non refixo esta lingua⁵¹ según as formas vivas da tradición, cando o que escribe pretenda ser expresión pura do seu mundo personal. As linguas adeprendidas nas gramáticas e dicionarios e calcadas sobre outras linguas son medios de expresión sin alma. Prestan o seu servizo, pero non ós poetas.

Despóis de anunciar tan cativos destinos ó galego como lingua de cultura e de porvir político, quero rematar aventurando pra ela un gran futuro como lingua da poesía. Penso pra facelo así no día en que das nosas aldeas poidan salir moitos rapaces que cheguen á ser donos dunha cultura verdadeiramente superior. Isto sucederá cando queiran volver á ela como á un recordo amigo, sin que lles encolla o ser o pesadelo de pasadas miserias sin que lles ate o pensamento a superación de tantos problemas coma hoxe aburan as almas.

Daquela oirán de certo os poetas galegos a doce voz antiga. E compriráse o destino desta lingua que nacéu para lingua de cancionero.

Dios nos deixe vir unha Galicia rica, como quería Curros Enríquez, e o demáis irá vindo polo seu pé.

⁴⁷ das que] O A. escribira: *das portadoras da*.

⁴⁸ a sorte] Escribira: *esta sorte*. Coido que despois de *galego* escribiu *a sorte*, que cancelou por razóns evidentes.

⁴⁹ novas] Cancelou o que viña despois: «E quen sabe / E non hai duda /».

⁵⁰ mundo (...) Sólo a que mane] mundo. Solo as que manen. 1ª copia. Nestes parágrafos amecidos polo autor a man, poño entre ángulos o amecido polo propio autor na súa primeira redacción.

⁵¹ lingua] lingua desde neno. 1ª copia.

IDEAS LINGÜÍSTICAS DEL PADRE SARMIENTO

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.009

Texto inédito, conservado en copia emendada polo autor, que programa cancelacións, reformulacións e engadidos. A versión inicial está datada por el en Santiago de Compostela, 1955. Archivo familiar. [*Nota do editor*]

1. ALGUNOS ASPECTOS¹

Hace años que guardo la ficha del *Coloquio de 24 gallegos rústicos* del P. Sarmiento con objeto de registrar su léxico. No lo había hecho todavía cuando, este verano, tuve ocasión de oír al Prof. Joseph Piel, ilustre filólogo romanista, los más extremados elogios de esta obra, que leí entonces por primera vez en toda su extensión. El ilustre maestro me hizo entonces el honor de proponerme la edición de los *mss.* de la «Colección Franco Dávila», donde aquélla se contiene y de donde la tomó Antolín López Peláez², aunque prescindiendo del *Glosario* que, más bien que complemento, parece ser la obra fundamental, si consideramos detenidamente el pensamiento de Sarmiento³.

Antes de ponerme a la empresa, tanto más grata para mí cuanto que iba a ser realizada bajo la vigilancia de un guía tan experto, supe que habían aparecido los *mss.* originales y que se estaba trabajando sobre los mismos, lo que no dejó de

¹ Empréganse no texto parénteses cadradas para colocar entre elas aqueles parágrafos precedidos da advertencia «REFORMAR» que foron cancelados no orixinal (A), así como algún parágrafo cancelado (B). Nas notas empregáronse estas parénteses cadradas para realizar unha advertencia sobre certas decisións do autor e para emendar unha errata perturbadora existente na edición manexada por este. [*Nota do editor*].

² Antolín LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías de Feijóo* sacadas a la luz con un prólogo, por Don (...) presbítero (Lugo 1899). En el prólogo justifica la inserción de esta obra en el «Epílogo», donde nos informa que está tomada de la copia de la colección «Franco Dávila». [Las citas del autor proceden de esta edición de López Peláez —según este editor, «Está tomado de la copia que en el siglo pasado se hizo para el Sr. Franco Dávila: lo publicamos tal y como nos lo envió el copiante, á quien encargamos la mayor fidelidad y exactitud—, pero ni respeta la ortografía ni la división de las palabras, algo que debe tenerse presente, especialmente, a la hora de leer la copl. 746 (*vid. infra* n. 7). *Vid.* la edición reciente de esta obra de Sarmiento, tras la realizada por Pensado, F. Martín SARMIENTO, *Coloquio de vinte catro galegos rústicos*. Edición crítica e estudio introductorio de Ramon Mariño Paz (Santiago de Compostela 1995)].

³ En su «Autobiografía», según Antonio COUCEIRO FEIJOMIL, *Diccionario Bio-Bibliográfico de Escritores 3* (Santiago de Compostela 1954 [1953, en las páginas interiores]) 332-333 s. v. «Sarmiento», Sarmiento cita entre sus obras «Glosario de voces gallegas explicando algunas del “Coloquio” (1747)», y «Glosario de voces gallegas (1756)».

llenarme de satisfacción, a pesar de separarme de tan grata tarea. El campo es demasiado amplio para que nadie se estorbe, incluso sin salirse de la obra del propio P. Sarmiento, inagotable hervidero de problemas, vivos y pendientes en gran parte.

2. EL *COLOQUIO* Y SU FINALIDAD

El argumento que se desarrolla en las coplas del *Coloquio* se centra en la descripción de la muerte y funerales del rey Felipe V y en la de las fiestas de la subida al trono de Fernando VI. Aparte su encabezamiento⁴, extraña al lector que se hagan tantos incisos en la relación y que ésta se demore en circunstancias totalmente ajenas al objeto. El autor se suma jocosamente a esta extrañeza por boca de los interlocutores:

Jesús, Peruchiño,
qué conto tan cheo
de cousas sen zelme
e mais de *arrodeos*⁵.

Sempre estas mulleres
contan por rodeos⁶.

E cómo se gaba,
e por qué *arrodeos*
se chufa e me chufa
que son un famento⁷.

⁴ El encabezamiento del *Coloquio*, citado por LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 262 n., es este: «Colección de muchas palabras, voces frases gallegas que en el año de 1745 oí, leí y observé en Galicia; estando á divertirme en la villa de Pontevedra, en donde me he criado y habiendo andado por varias partes del Reino».

⁵ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 182 Copl. 194.

⁶ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 211 Copl. 575.

⁷ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 224 Copl. 746.

Es que lo que interesa en el poema son los «arrodeos»: las cosas, usos y costumbres de Galicia y, por consiguiente, sus nombres. Éstos habían sido recogidos un año antes de haber sucedido los hechos que se narran; hasta tal punto son independientes. Esta independencia no se da con relación a los «arrodeos», a ciertos temas históricos y de costumbre de que luego hablaremos, por lo que cabe preguntar: ¿Le interesaba al P. Sarmiento una serie de nombres gallegos con intenciones lingüísticas o desentrañar el contenido histórico y científico de los mismos?

Parece obvio lo primero, si tenemos en cuenta la nota con que encabeza el *Coloquio* y otra que figura al final de la primera serie del *Glosario*⁸. Pero el hecho de figurar en las coplas —tan fuera de contexto como el vocabulario de peces y mariscos y sin finalidad léxica aparente— los nombres de ermitas y santuarios de santos «de aqueste terreo», así como los de juegos, fiestas y mitos, no dejan de hacernos creer que las coplas constituyen un índice de temas históricos a tratar por el ilustre benedictino.

Pretendemos, por ello, analizar las ideas lingüísticas del P. Sarmiento, desperdigadas en las diversas obras que están a nuestro alcance y hacer luego un somero análisis de los temas del *Coloquio*. Comprendemos que la solución del problema no tiene mayor importancia y que, en cualquier caso, para los lectores de hoy, el *Coloquio* es un verdadero vocabulario, el vocabulario gallego más importante que poseemos, dada la época y el autor. De todas maneras, nos parece interesante presentar un esquema ordenado del pensamiento de nuestro primer filólogo acerca del gallego, particularmente desde el punto de vista lexicográfico.

Ya en una de sus primeras obras⁹ se plantea Sarmiento algunos problemas de la lengua gallega. En su *Teatro crítico universal* había hecho el P. Feijóo un cote-

⁸ Fray Martín SARMIENTO, «Su autobiografía», en *Bol. de la Com. P. de M. de O.*, VII: «Glosario de voces gallegas explicando algunas del *Coloquio* (1747). Cien cuenta y siete pliegos hasta la copla 20». «Si prosigo este Glosario —dice— sería una obra de la más selecta crítica y profunda erudición para desentrañar las voces y frases gallegas y muchas castellanas».

⁹ Aludimos a su *Demostración crítico-apologética*, única obra que publicó en vida, aparecida en Madrid en 1732 y objeto de diversas reediciones (*Vid.* COUCEIRO FREIJOMIL, *Diccionario* (n. 3) 330).

jo del francés y del castellano, poniendo de manifiesto los errores que mantenía el vulgo sobre la excelencia de cada una de estas lenguas. Como corolario, expone el error de los que creían al portugués dialecto del castellano y al gallego, derivación del portugués.

Este punto del P. Feijóo, como otros muchos, fue impugnado por sus émulos y defendido por el P. Sarmiento¹⁰.

Parte Sarmiento de un concepto de lengua muy del tiempo, pero perturbador para adentrarse en su conocimiento, que es el de considerarla como una estructura invariable, surgida en un momento más o menos largo, pero fijada de una vez para siempre. No podía ver, como hoy vemos, la prolongación del latín en las lenguas romances. Las sabía surgidas de él, pero como corrupciones. Eran latín corrupto: dialectos, concepto igualmente confuso.

El gallego del siglo XVIII, lo mismo que el portugués y el castellano, representaban sencillamente el «gallego», el «portugués» y el «castellano», abstracción

¹⁰ Fr. Martín SARMIENTO, *Demonstración crítico-apologetica del Theatro crítico universal, que dió a luz el R. P. M. Fr. Benito Geronymo Feijoo, Benedictino I³* (Madrid 1779) 189-191: «341. El Padre Bluteau habla de las dos Lenguas Portuguesa, y Castellana, como de *dos hermanos*, no como de madre, è hija. Esta es la realidad: como asimismo que la Gallega, Castellana, y Portuguesa, son tres hermanas, è hijas todas tres de la Latina. Averiguar qual de las tres es mas antigua, no se puede hacer sin exponerse à la censura. En concurrencia de Portuguesa, y Gallega son fuertisimas las razones, que pone el P. M. para prueba de que jamás la Gallega pudo dimanar de la Portuguesa. Añadió que en caso de haber dimanado una de otra, es mas verisimil que la Portuguesa sea extensión de la Gallega. Los que se admiráren de esta afirmativa, demostrarán en su misma admiracion, que confunden la mayor extension de una Lengua dominante, con la mayor antigüedad de una Lengua dominada (...) (sigue un paralelo con el latín y el griego). 342. Acuerdome, que entre la multitud de Papelones, que salieron contra el Theatro, salió un Anonymo, que queria hacer creer, que no era Lengua la Gallega, porque no habia en ella Escritos algunos. El Anonymo confundió la Lengua con la pluma (...). En poco tiempo se podrá poner en el Idioma Gallego, no solo quanto está escrito en Castellano, sino tambien quanto hay escrito en Griego, y en Latin. Retrocediendo seis siglos, no habia cosa escrita en Castellano: Luego no habia Lengua Castellana entonces? (...). 343. Lo que à mí me parece es, que, como dice el P. M. la Lengua Gallega jamás dimanó de la Portuguesa; y, como lo podrá probar el cotejo, jamás dimanó de la Castellana (...). La pronunciacion que los Gallegos dán à la *J, G, X*, (casi al modo de los Franceses) jamás se halló en la Castellana (...). Los diphthongos *ou, ei, eu*, etc. son comunisimos en el Idioma Gallego, y forasteros en el Castellano. La distinción *E, y O*, cerradas, ò abiertas, no las percibe el oído Castellano, y naturalmente se distinguen en Galicia. Es inaudito en la Lengua Castellana añadir *n* à las primeras personas de singular del preterito: en Galicia es muy frequente esta adiccion: propiedad, que en general usaron los Poetas Griegos, para evitar synalephas. Las terminaciones, deducciones, y derivaciones de una raíz Latina, se hacen de un modo particular, que jamás tuvo la Castellana antigua. Finalmente, la multitud de voces, que tiene Latinas menos distantes del original, es prueba, que, aunque no sea Lengua dominante, ni de mucha extension, como es la Castellana, degeneró menos que ella del origen común à las dos».

hecha de ocho siglos de desarrollo histórico. El castellano y el portugués ofrecían una literatura y abultados léxicos. No tenía esto valor lingüístico, porque, como la lengua era anterior y estaba previamente estructurada, todo lo que no fuera esa estructura primitiva, era acarreo erudito y corrupción.

La lengua gallega no sólo es una lengua con igual título de legitimidad que sus «hermanas», sino que es la más «pura», la menos degenerada. Su ascendencia latina es más clara que la de ninguna otra de las peninsulares. Por razones de historia externa, sabe que no deriva del portugués. Por razones de estructura interna, prueba que no deriva del castellano. Por el hecho de que lengua hablada y lengua escrita son dos conceptos distintos, independientes, afirma que la condición de lengua escrita es extralingüística y siempre subsanable, dependiente sólo de un acto de voluntad.

La concepción, en conjunto, es defectuosa. Tenía que serlo, visto que la cuestión había sido mal planteada; pero, a pesar de todo, incluso incongruentemente, aparecen ideas de valor.

La primera de todas ellas es la de dependencia estrecha que establece entre el latín y las lenguas romances. Esta idea no es original de Sarmiento, pero sí muy puesta en tela de juicio en su tiempo.

Importante también es la división que hace de lengua hablada y escrita. Esta división sería la que con el tiempo (no antes de fines del XIX) había de echar por tierra el concepto de lengua como estructura invariable y como organismo vivo. Frente al castellano, halla la clave exacta para determinar la independencia del gallego, que es la independencia de sus sistemas, fonético y gramatical sobre todo. Frente al portugués, en cambio, se enreda en la idea de antigüedad, impuesta por los genealogistas que él impugnaba, pero de la que no supo desprenderse.

De todas estas ideas, la capital era la menos firme, como es natural, esto es: la antigüedad y pureza del gallego, conceptos permutables entre sí, aunque no se diga expresamente. Asentado que las lenguas romances son derivaciones del latín, las más antiguas serán las que se desvíen menos de la original, las que menos «degeneren».

¡Qué fecundo fué este falso discurrir!

La necesidad de presentar la prueba de la «multitud de voces del gallego, que tiene latinas, menos distantes del original» que el castellano y el portugués, le

llevará a concebir la necesidad de un vocabulario gallego. Por otra parte, el principio de la mayor o menor degeneración de una lengua romance frente al latín, lleva derecho al de evolución interna de la lengua, que Sarmiento palpa a través de toda su obra, aun que sin formularlo expresamente.

Lamento no poder disponer del *Onomástico de la lengua gallega*, que completaría el cuadro que quiero presentar y que, por ello, quedará manco¹¹. Aparte la obra citada, las manejadas fueron las *Memorias para la historia de la poesía y Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*.

Analizaremos primero, por orden cronológico, las *Memorias*. Este libro fué escrito en 1745. La edición de que disponemos es del año 1942¹².

¹¹ Tenemos noticias de que no tardará en aparecer una nueva edición del *Onomástico*, que prepara la editorial Galaxia, con prólogo de Joseph Piel.

¹² Fray Martín SARMIENTO, *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles* (Buenos Aires 1942) 144-146: «461. (...) nuestros Trovadores antiguos no usaban del idioma Portugués, sino del Gallego, aunque son los dos muy parecidos entre sí. 462. Esta semejanza de los dos dialectos, ha sido origen de muchas equivocaciones, pues no todos penetran los idiotismos que los diferencian. Es cierto que quanto mas se retrocede á los siglos pasados, son mas parecidos dichos dialectos, hasta que coinciden en uno solo. Pero es innegable que quando Portugal estaba en posesion de los Moros, se hablaba ya en Galicia el dioma vulgar, aunque dudo que se escribiese; como ni aun hoy apenas se escribe. Pero esto no impide que se cantase, y que en él se hiciesen varias coplas, que despues se pasaron al papel, y con el tiempo se olvidaron, ó se perdieron del todo. 463. En el Corolario del discurso décimo quinto, *Paralelo de las Lenguas*, que se halla en el tomo primero del *Theatro Crítico Universal* del P. Mro. Feyjoó, Benedictino, y de nacion Gallego, se hallarán las razones de semejanza y diferencia de los dos dialectos, Gallego y Portugués. Es inconcuso, como allí se dice, que la conquista de Portugal, y la poblacion segunda, se empezó entrando desde las partes mas boreales de Galicia, concurriendo á todo los de aquellos países Así se vé que hay muchos Lugares en lo mas boreal de Portugal, que tienen los mismos nombres que otros tantos en Galicia; y que los apellidos mas famosos, se hallan igualmente en las dos Naciones. 464. Esto consiste en que además de lo dicho, y de los casamientos recíprocos, el Reyno de Galicia tenia mayor extensión ácia el Medio día; de manera que los países que estan entre los dos famosos rios Duero, y Miño, pertenecian á Galicia, y no á la Lusitania. Ptolomeo expresamente pone dos clases de Gallegos: unos *Bracharenses*, cuya capital era Braga; y otros *Lucenses*, cuya cabeza era Lugo. Pero despues que Portugal se erigio en Reyno á parte, agregó muchos países de Galicia. De esto ha resultado que muchas cosas, que en la realidad son Gallegas, han pasado por Portuguesas; y otras pasan por Portuguesas, aunque en la realidad son Gallegas. 465. Antes del siglo duodécimo en todos aquellos países solo se escribía en lengua Latina, como consta de los instrumentos que subsisten; lo mismo sucedía en Castilla. Así, qualquier instrumento que se exhibiere antes de aquel siglo, y escrito entonces en vulgar Portugués, ó Gallego, ó es falso, ó muy sospechoso. Después, sin saber cuándo, se introduxo escribir en vulgar.

[En la argumentación del Padre Sarmiento se entrecruzan, a mi manera de ver, tres problemas. Uno, que no es tanto un problema que se plantee Sarmiento como un problema de la época, es el de la antigüedad de las lenguas romances peninsulares, y el de su origen primero. Debido en mucho a los autores de los falsos cronicones, se llegó a decir que el castellano era lo primitivo y el latín una derivación del castellano¹³.]

[Esta cuestión se le presenta clara a Sarmiento desde el primer momento y afirma, por consiguiente, que, aunque no sea posible determinar la antigüedad de las lenguas romances éste se supedita al hecho de ser dichas lenguas una derivación del latín «que corrompieron los Godos, Vándalos y Suevos»¹⁴. Es natural que el P. Sarmiento no pensase en el latín vulgar, a pesar de que implícitamente manejaba en su argumentación la distinción entre lengua hablada y lengua escrita, que había de exponer pocos años después. Es de todas maneras una virtud no pequeña la de buscar el origen del romance peninsular en el bajo latín, inclinándose por la tesis tan combatida de Alderete «primer investigador de los orígenes del castellano», según Menéndez Pelayo.]¹⁵

Pero los Gallegos, por deferencia á la lengua Castellana dominante, hacian, é recibian los instrumentos públicos en vulgar Castellano; lo que aun hoy executan. No así los Portugueses; pues como tenian Monarca propio, introduxeron en las escrituras públicas, y privadas, aquel vulgar primitivo, que era común a las dos clases de Gallegos Luceneses, y Bracharenses; el qual, con el tiempo, y con el exercicio de escribirse, se hizo como dialecto distinto, y es el que hoy llamamos Portugués; sí bien aún tiene tanta semejanza con el vulgar Gallego, que hoy se habla, que no todos los saben discernir. 466. Por eso no se debe estrañar, ó no es del caso, que en el idioma Portugués escrito se hallan hoy infinitas voces, que no se hallan en el idioma Gallego solo hablado. La comunicación con los Moros de las fronteras, las conquistas Orientales, y Occidentales, y el haber escrito sobre Artes, y Ciencias, y en materias Eclesiásticas, han sido el origen de aquel exceso de voces. Pero dudo que en quanto á voces radicales, y primitivas, haya exceso alguno; pues hay muchas voces de estas en el idioma Gallego hablado, que no se hallan en el Portugues escrito, ni en sus Dictionarios. 467. Aunque he dicho que el idioma Gallego no se escribia, ni se escribe, se entiende en instrumentos públicos, y en libros; pues en contratos particulares, y en cartas, tal qual vez se escribia, y aun se usa; pues he visto instrumentos de los siglos décimo quarto, y décimo quinto escritos en ese idioma Y si hoy se quisiese escribir, tanto como en Castilla, y en Portugal, es el idioma capaz de todo, agregándose las mismas voces estrañas que se han aplicado aquellos dos dialectos; pues ls voces *Trópico*, *Paralaxe*, *Cosmografía*, *Liturgia*, *Synpnosis*, *Anthropophago*, etc., siendo puras Griegas u pronunciables en Gallego, no sé por qué, con exclusiva, se han de llamar Portuguesas, Francesas ó Castellanas. 468. Hasta aquí de los dos dialectos escritos, y no escritos. En quanto á hablados, y cantados, es mayor su antigüedad aunque indeterminable á tiempo fixo (...).

¹³ SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 77, parf. 230.

¹⁴ SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 76, parf. 228.

¹⁵ [Vid. *supra* n. 1 A].

Lo más importante en este punto no está en haber señalado con mayor o menor acierto el origen de las lenguas romances, sino en haber supuesto un verdadero proceso histórico entre el punto de partida y el momento presente de las lenguas, cometido esencial del filólogo moderno, con más o menos precisión¹⁶.

La idea de antigüedad era realmente extralingüística. La detiene en un límite comedido e inocuo, pero siempre elaborando soterradamente en el pensamiento de Sarmiento y sólo por un milagro no lo perturba. En su afán de buscar esta antigüedad para el gallego llega a la observación exacta de que las lenguas romances se parecen más cuanto más se acercan a su origen. Hoy nos parece natural deducir de aquí que la diversificación actual es el resultado de un proceso de evolución interna de cada lengua, menos visible, como es natural, en sus comienzos. Sarmiento, en cambio, deduce «que la cantidad de voces que tiene el gallego menos distantes del original es prueba que, aunque no sea lengua dominante ni de mucha extensión, como es la Castellana, degeneró menos que ella del origen común de las dos». Esto también es verdad. Pero lo que realmente quería decir Sarmiento con ello tal vez fuese que el gallego era más antiguo. Se dió cuenta del paralogismo y no lo dijo, con lo que se salvó. Veremos más adelante como insiste en la observación de la que no se desprende otra consecuencia que un proceso de evolución más intenso en la lengua que se distancia más y un mayor tradicionalismo retardatario en la que se distancia menos, ideas que no desarrolla Sarmiento, aunque no deja de utilizarlas en otros lugares, por ejemplo al clasificar el vocabulario y al determinar las relaciones entre el gallego y el portugués.

El segundo problema, planteado ya por Feijóo, es el de la posición del galai-co-portugués frente al castellano. Aquí es donde muestra su talento de lingüista y va derecho a la solución exacta. [Hay una lengua distinta, viene a decir, cuando, partiendo de un punto común, el latín, no se confunden los procesos de evolución]¹⁷. Como el gallego, y por consiguiente el portugués, tienen soluciones originales para la evolución [de los diptongos, de gran número de fonemas y grupos morfológicos, su independencia es evidente.]¹⁸, le pareció tan firme su

¹⁶ Cf. SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 106 paraf. 339-340.

¹⁷ [Vid. *supra* n. 1 A].

¹⁸ [Vid. *supra* n. 1 A].

posición que no volvió a insistir sobre estos argumentos a partir del 1732. La división dialectal la explica por las invasiones bárbaras, excediéndose al atribuir el catalán, asturiano, gallego y portugués a los Godos, Vándalos y Suevos y el castellano a los Visigodos¹⁹.

El problema más difícil era sin duda el de las relaciones del gallego con el portugués e incluso el del mismo gallego como lengua. Es por ello que, con este motivo, surgieron las ideas lingüísticas más originales de Sarmiento.

Era evidente que el galaico-portugués, en conjunto, al no derivarse del castellano, constituía una verdadera lengua. ¿Pero cómo demostrar que lo era el gallego, que presentaba las mismas soluciones lingüísticas que el portugués?

La noción de antigüedad, tan perniciosa lingüísticamente, fué de nuevo utilizada en un comienzo: el gallego es la verdadera lengua, porque cuando Portugal era morería y no existía como reino, ya Galicia, la Galicia grande que iba hasta el Duero, hablaba en cristiano vulgar. [El argumento era de Feijóo, pero Sarmiento lo hizo suyo]²⁰. Realmente contradecía su principio de que ambas lenguas, al retrotraerse hacia el común origen, se confundían, principio exactísimo del que no quiso desprenderse, salvándose de nuevo. La deducción obvia era la de que gallego y portugués eran una misma lengua, dentro de una evolución histórica distinta a partir de una fecha determinada, debido a sus condiciones de vida distintas. En la intimidad de su pensamiento operó esta deducción, pero no pasó a formularla, contentándose con decir que «nuestros trovadores antiguos no usaban del idioma portugués, sino del gallego, aunque son los dos muy parecidos entre sí» y que «esta semejanza de los dos dialectos ha sido origen de muchas equivocaciones».

El principio le rondaba. «Es cierto» —decía— «que quanto mas se retrocede á los siglos pasados, son mas parecidos dichos dialectos, hasta que coinciden en *uno solo*». No podía probarlo entonces por falta de documentación y se limita a salir al paso de las objeciones, sentando que, ni para el portugués ni para el gallego, se pueden presentar documentos escritos anteriores al siglo XII, esto es, a la independencia de Portugal. Consiguientemente los que se presenten con

¹⁹ SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 76, parf. 228.

²⁰ [*Vid. supra* n. 1].

posterioridad a esta fecha, no son prueba de la diferencia radical de los dos idiomas, ya que el gallego se quedó en lengua coloquial mientras que el portugués pasó a lengua escrita y «con el ejercicio de escribirse, se hizo como dialecto distinto». Como dialecto distinto, esto es, aparentemente distinto, pero de verdad el mismo comentamos nosotros, interpretando su pensamiento.

La objeción de que el gallego no era lengua por falta de literatura, necia en el fondo, pero de gran efecto en su tiempo, la resuelve desde dos puntos de vista, ambos bastante extremados. Primero, independizando el concepto de vocabulario del concepto de lengua, idea audacísima en su tiempo, aunque hoy sea corriente, bien entendida. El conjunto de palabras de una lengua es su vocabulario. Pero en una lengua evolucionan por separado los distintos sistemas que en ella se coordinan: articulación, gramática y vocabulario. Éste es el que más fácil y rápidamente se altera, sin que de suyo constituya alteración de la lengua, si los otros no secundan; los grandes diccionarios de las lenguas cultas contienen efectivamente un fondo de vocabulario que es común para todas las que representen la misma cultura, sin que por ello unas se reduzcan a las otras como dialectos.

Este era el caso del portugués. Mantenía el mismo vocabulario usual que el gallego, constituido por viejas palabras que remontan la historia del latín: nombres de parentesco, animales familiares, etc. Mantenía igualmente el sistema gramatical en sus rasgos esenciales, y quizás no estuviese tan alejado como hoy lo está, particularmente en la lengua coloquial, el sistema fónico. Sólo el vocabulario de la vida social e intelectual difería y, estando formado por palabras de cultura general, «no sé» —decía Sarmiento— «por qué, con exclusividad, se ha de llamar Portugués, Francés o Castellano».

Esta manera de pensar es tan exacta que no decía otra cosa en 1925 A. Meillet en una sesión de las Cinco Academias:

«Pour ce qui exprime la civilisation il y dans nos langues, en dépit des amours propres nationaux, beaucoup de bien commun, presque pas de bien particulier»²¹.

Lo que no es exacto es que se deduzca la mayor antigüedad del gallego con relación al portugués del hecho que conserve más o menos «voces radicales», ni

²¹ A. MEILLET, «Les interférences entre vocabulaires», en *Linguistique historique et linguistique générale* II (Paris 1952) 43.

tampoco que sea dialecto suyo del hecho de que sea posterior su desarrollo. Son conclusiones totalmente extralingüísticas, incompatibles con las leyes de evolución de las lenguas, que Sarmiento adivinaba. Lo correcto es lo primero: el portugués y el gallego son una misma cosa en su comienzo. Hubo luego una división política y esa lengua única tomó rumbos distintos, en cada territorio, sometida como estaba a distintos factores. Antes del portugués escrito y de los diccionarios, mucho antes sin duda, existe «un» gallego, como podemos deducir de la historia política de los dos países de sus primeros documentos. Pero «ese» gallego no es todo el gallego ni, por consiguiente, el gallego que hablaban Feijóo y Sarmiento, sino el gallego de un momento histórico, susceptible de dividirse en tantas lenguas como se había dividido el latín vulgar. El momento de esa división no lo marca la alteración del vocabulario, ya que éste se altera diariamente en cada hablante, según su oficio y grado de cultura, sino la alteración de los otros dos sistemas: el fonético y el gramatical.

El error de Sarmiento, tan explicable que hay mucha gente que lo sigue manteniendo, consiste en considerar teóricamente el gallego como una estructura estática, con la disculpa, que no tienen los actuales, de forzarle a ello su posición dialéctica.

Para algunas gentes la lengua aparece en un momento dado, llega a un punto de «perfección» y allí se estanca. Sarmiento estaba lejos de esta idea prácticamente como se echa de ver por la explicación que da del desarrollo del portugués, pero la utiliza dialécticamente para mantener la prioridad en el tiempo del gallego frente al portugués y su condición de lengua independiente.

Cuando hablemos de sus ideas lexicográficas, veremos cuan vivo era en él el sentimiento del dinamismo de una lengua.

Otro punto de vista bastante extremado era el de que «si hoy se quisiese escribir, tanto como en Castilla y en Portugal, es el idioma (gallego) capaz de todo, agregándose las mismas voces extrañas que se han aplicado aquellos dos dialectos».

Apresurémonos a decir que, tomada la expresión en absoluto, como la anuncia el propio Sarmiento, es irreprochable. Denuncia además un hecho en su tiempo desconocido, que es el de que la lengua escrita es fundamentalmente un fenómeno de voluntad y de creación individual, opuesto por estos dos extremos a lo que entendemos por lengua. La exageración de la expresión no está en el

pensamiento del P. Sarmiento, sino en los que pudieran ver en ella la justificación de realizar lo que él da como posible.

La expresión hay que situarla en su tiempo, en el siglo XVIII, y en Galicia, donde «los Gallegos, por deferencia a la lengua Castellana dominante hacían o recibían los instrumentos públicos en vulgar castellano» y donde el propio Sarmiento escribía en castellano, porque era la lengua de la cultura.

Nada se opone lingüísticamente a convertir una lengua rural en lengua de cultura. Sólo una cosa se precisa: la necesidad y el interés de hacerlo. La necesidad no la podía sentir el P. Sarmiento, que se expresaba y se hacía entender perfectamente en una lengua que no podía sentir ajena. El interés, tal vez. Porque el interés puede ser de muchos tipos: afectivo, patriótico, político, religioso, etc. y cualquiera de estos puede forzar una lengua popular a convertirse en lengua de cultura, con la eficacia que sea.

Esta eficacia podrá reconocerse por el eco o resonancia que esta lengua escrita despierte en la lengua hablada. Volviendo al vocabulario, éste no está formado fundamentalmente de «voces radicales y primitivas», sino que, en su mayor parte lo está de términos cultos, tomados del acervo común de cada época: latinos y griegos en un tiempo, árabes en otro, franceses y germanos en otro, esto es, por una serie de aportaciones discontinuas, utilizando una expresión de Meillet, que le da el lenguaje individual y, naturalmente, la lengua escrita. Pero este lenguaje individual, manifestado sobre todo por la lengua escrita, «n'est possible que par ce qu'il existe une institution générale, la langue»²². En menos palabras, la creación de un lenguaje culto presupone un destinatario culto, capaz de dar realización a la misión esencial del lenguaje. Es verdad lo que dice Descartes en el *Discurso del método*, que un buen escritor se hace entender y persuade, incluso escribiendo en bajo bretón. Pero no lo es menos la apostilla de J. Vendryes: «Imaginémonos un bretón que quisiera escribir en su lengua una obra filosófica; lo conseguiría sin duda. Desgraciadamente los bretones, por lo menos los que hablan bretón, no se interesan apenas por las cuestiones filosóficas, ni tampoco los filósofos entienden generalmente el bretón»²³.

²² A. MEILLET, *Continu et Discontinu* (Paris 1929) 119.

²³ J. VENDRYES, *El Lenguaje. Introducción lingüística a la historia* (trad. del francés de M. de Montoliu y J. M. Casas) (Barcelona 1943) 460.

Según lo expuesto, podemos resumir así el pensamiento de Sarmiento:

1. El castellano, el portugués y el gallego son lenguas hermanas derivadas del latín por la alteración que en él produjeron Visigodos y Suevos. No se puede determinar la mayor antigüedad de ninguna de estas lenguas, sin exponerse a censura. El galaico-portugués es independiente del castellano como se evidencia por las alteraciones originales que presenta y que nunca tuvo el castellano.

2. El gallego es muy parecido al portugués, pero no es tampoco dialecto suyo. La historia política demuestra la anterioridad del gallego sobre el portugués. Remontando hacia el origen, las dos lenguas son una sola. (Entiéndase: la gallega). El hecho de que el portugués abrume hoy al gallego con su literatura y sus grandes diccionarios no es signo de su prioridad, que viene constituida por la cantidad de voces «radicales y primitivas», sino de sus conquistas y contactos con el mundo de la cultura, que es común a todos los pueblos.

3. El idioma gallego es una lengua capaz de traducir a cualquier otra, con que se le incorporen «las mismas voces extrañas que se han aplicado el castellano y el portugués», esto es, el vocabulario técnico, científico, filosófico, religioso, político, etc.

Estas ideas están muy por encima de los delirios de su tiempo y son aceptables hoy mismo en su mayor parte. Demuestra Sarmiento la razón de lengua independiente del galaico-portugués frente al castellano. No llega a deslindar con precisión las relaciones del galaico-portugués, pero señala fenómenos fundamentales en estas relaciones. Una discusión de relativo empeño, lleva a nuestro benedictino a profundas intuiciones de lingüística general, como la diferencia de lengua hablada y lengua escrita, la relativa independencia del vocabulario con relación a la lengua, el carácter de hecho de voluntad de la lengua escrita y, sobre todo, la perspectiva histórica en la evolución de las lenguas²⁴ y la necesidad de la comparación en la historia de las mismas.

²⁴ Llamo perspectiva histórica al hecho de considerar las lenguas diacrónicamente a través de una serie de alteraciones que se van operando en cada una a partir de un punto de comunidad más o menos preciso. Cada alteración que sufre una lengua la separa más del origen y de las variantes que con ella surgieron y, por el contrario, si un fenómeno se da en diversas lenguas hermanas, éste hay que atribuirlo a la raíz común. De esto se colige, dice Sarmiento, «que quanto los tres idiomas vulgares, Italiano, Francés, y Español, se señalaren mas antiguos tanto más serán semejantes al Latín, y más semejantes entre sí mismos (...) quando una voz (...) significa lo mismo en España, Francia, é Italia, generalmente se debe creer que tiene un origen latino (...)» (SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 81 paraf. 246).

Llegado a este punto el pensamiento de Sarmiento, la idea de un vocabulario gallego tenía que surgir espontáneamente. Le era necesario —como ya dijimos— para probar la antigüedad del gallego. Visto que las lenguas romances eran más antiguas a medida que acercaban más al latín, la antigüedad del gallego que él veía clara, quedaba demostrada con este vocabulario que podría enfrentar a las demás lenguas romances gran cantidad de formas menos evolucionadas, esto es, más próximas al latín y, en la opinión de Sarmiento, que hemos explicado, más antiguas. Pero, realmente, la necesidad de un vocabulario gallego surgía del mismo afán que le hacía echar de menos otros muchos vocabularios: esto es, el afán de montar la historia de las lenguas romances sobre bases realmente científicas, la comparación, sin la cual es imposible la historia de la mayor parte de las palabras; el estudio de la historia y de las lenguas antiguas y modernas que se relacionaron entre sí dentro del área neolatina²⁵. Él no parece que se atreviese con este cometido y no habla en concreto del vocabulario gallego hasta algunos años más tarde. Sin embargo, en el mismo año de 1745 en que envía al Cardenal Valentí Gonzaga el manuscrito de las *Memorias para la historia de la poesía*, recogía materiales en Galicia para dicho vocabulario, convertido al año siguiente en el *Coloquio*.

²⁵ [En las *Memorias*, además de los textos citados hay otros por demás elocuentes en este sentido] [*Vid. supra* n. 1 B]: «Esto prueba que los corruptores de la lengua latina en Francia, España, é Italia, eran my semejantes en su lengua vulgar; y que la diversidad de dialectos que usaban, se refundia poco á poco en los que hoy son subdialectos, ó con-dialectos de los tres idiomas vulgares mas famosos. Por esta razon el Italiano abunda de voces Longobárdicas, el Francés de Francas, y el español de Suevas, y todos de Góthicas en general» (SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 83-84 parf. 257); «Después sucedió la invasión de los Orientales (...)» (SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 84 parf. 258); «(...) Era preciso que el que quisiera tomar á su cargo formar un Tesoro Etymológico de la lengua Española, poseyese con perfeccion las antiguas lenguas muertas, y gran parte de las vivas (...)» (SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 84 parf. 259); «(...) no podrá menos de acompañarme en los deseos de que el Ministerio de España formase una particular Academia, mitad de sugetos que se dedicasen á las lenguas Orientales, y los otros á las del Norte; y que el asunto de unos, y de otros fuese averiguar los orígenes de nuestro idioma, aclarar la geographía, fixar la chronología (...)» (SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 86 parf. 265); «(...) Hace algunos años que entré en la aprehension de que, penetrando bien la lengua antigua Castellana, se pudieran restaurar muchas voces puras latinas, que se han perdido. Para esto sería del caso observar las voces mas antiguas que se conservan, no solamente en los monumentos antiguos escritos, sino también en los mas remotos rincones, y Aldeas de España, entre los rústicos» (SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 107 parf. 342). Y con más razón se puede aplicar a la Gallega, que Sarmiento cree anterior.

Sin que se observen cambios radicales en ellas, puede apreciarse la profundidad que fueron adquiriendo las ideas lingüísticas del P. Sarmiento en los diez años que van del 1745 al 1755 con repasar algunos textos de su nueva obra *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*, recientemente reeditado en Buenos Aires²⁶. Vemos antes de nada como se fueron afirmando sus ideas

²⁶ Fray Martín SARMIENTO, *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega* (Buenos Aires 1943). He aquí una selección de textos: «Los corpulentos vocabularios que andan de la lengua francesa, italiana, castellana y portuguesa, son buenos y útiles, pero más para extensión y erudición que para discernir por ellos las voces primitivas de la lengua, y poder por ellos rastrear algo del primitivo origen»; «Si a los diez temas del P. Blutteau se les apartan las voces de geografía, las eclesiásticas, las relaciones de las Indias Orientales, las modernas de artes y ciencias, y todas las demás, que nada tienen de portuguesas, sino la última inflexión, quedaría este gran vocabulario erudito desplumado como la corneja, y en este caso comprenderá poco más que el vocabulario portugués del P. Pereyra»; «Yo he reparado algo del P. Blutteau y noté que no trae más número de palabras radicales portuguesas que el que se podrá contar en la lengua gallega, que actualmente se habla. Así, con paciencia, papel, tiempo y dinero, hoy en este día se podrá comenzar a formar un vocabulario gallego que abulte diez tomos en folio, vistiéndole de voces extrañas que sólo se hallan en los libros»; «Ni es respuesta decir que tal autor portugués usó de tal o tal voz, mientras no se prueba que la multitud la usa en hablar, y que generalmente es entendida de todos. Así he dicho algunas veces que esos doctos vocabularios, lo son de la lengua en que se escribe, no de la lengua que se habla (...)» (SARMIENTO, *Estudio* 29-30); «(...) como ya la lengua gallega no se escribe, y la que antes se escribía no tenía voces extrañas, es continuación de aquélla la que hoy se habla, y por consiguiente, se conserva más pura y más conforme a su madre la lengua latina»; «De esto deduzco que las lenguas que se hablan y se escriben no conservan tan bien sus primitivas raíces como las lenguas que sólo se hablan (...)» (SARMIENTO, *Estudio* 32); «Es cierto que el lenguaje se sucede uno a otro con el tiempo, según en el país se suceden los habitantes distintos» (SARMIENTO, *Estudio* 34); «(...) Por acá me divierto en recoger voces gallegas y en especial las que significan objetos de la historia natural, y sobre todo las que significan vegetales: soy de sentir que antes de inquirir el origen de alguna lengua viva se debe formar un catálogo de todas las voces vulgares de la historia natural en toda su latitud. Esas por lo común son las más antiguas y las que duran más excepto las voces de geografía: también de éstas recojo algunas por si acaso de la combinación de unas con otras saco algo» (SARMIENTO, *Estudio* 39); «Así mi dictamen es que el idioma gallego es el latino estropeado, aunque con constante analogía. Que en cuanto a geografía antigua, tiene o no tendrá algunas voces griegas, célticas y primitivas, pero que no sabré discernirlas. Que después se le agregaron algunas voces suevas y góticas, por lo que toca a marina y milicia; que en tiempo de la conquista de Portugal y del gobierno del Conde D. Ramón, se introdujeron algunas voces francesas vulgares; y que, finalmente, se le pegaron tales cuales voces modernas castellanas, no en el idioma de los aldeanos, sino en el de los ciudadanos, y en especial, de los que habitan en puertos de mar. Finalmente, digo que de cinco partes de voces gallegas las cuatro son casi latinas, que significan lo mismo, pero que para descubrir la analogía es preciso una lectura grande de todas las voces latinas puras y de la mediana edad antigua (...). Aun para las voces góticas sirven bastantemente los libros de las lenguas septentrionales» (SARMIENTO, *Estudio* 39-40); «El contexto más antiguo de la lengua antigua del Norte que se halla impreso, son los dos tomos de piezas eclesiásticas en lengua teotisca o teutónica del siglo IX y que imprimió en folio Schiller (...). De estos dos tomos sacó el mismo Schiller un glosario. Estos y otros materiales se han de consultar para discurrir con fundamento en nuestro asunto» (SARMIENTO, *Estudio*

lingüísticas sobre la naturaleza de la lengua en general y sobre la historia del gallego en particular.

[El afán del tiempo era hallar un remoto origen para la lengua propia. «Todos quieren que su lengua o la de su cariño y aplicación haya sido la primitiva, a la qual se deban reducir todas. El que menos la hace nacer en Babilonia y el que anda más urbano, es el que cede la primacía a la Hebrea»²⁷. Los estudios lingüísticos no estaban presididos por un afán de conocimiento verdadero, sino por la vanidad de buscar nobleza para la lengua propia a base de lejanas stirpes. Genealogismo del tiempo. Sobre esta o aquella voz, espigada del conjunto del vocabulario y confrontada con la lengua antigua más dispar, nada impedía encontrar los más remotos parentescos, a través de peregrinas etimologías.]²⁸.

[Frente a estos conceptos]²⁹. Asienta con seguridad Sarmiento que la base del gallego no es otra que el latín en sus cuatro quintas partes. No el latín clásico en general, pero sí el de los tratadistas de agricultura y artes, el *romancium* de que hablaba Álvaro Cordobés, y quizá mejor el *circa romancium*, expresiones con las que se alude al latín vulgar. La nueva lengua aparece al romperse los sistemas lingüísticos de este latín, en un proceso secular, y aparecer los gallegos, a través de una serie de transformaciones de *constante analogía*.

41). «Y para no confundir la antigüedad de las voces, es preciso tener presente que se podrá hallar alguna voz griega, céltica, gótica, etc., sin que por eso sea antigua en la lengua gallega. El idioma francés abunda de voces célticas, griegas, góticas, etc. Así, si de la francesa se comunicaron algunas de esas en el siglo XII al gallego vulgar, no se deben tener por antiguas a no haber noticia de ellas en instrumentos anteriores» (Sarmiento, *Estudio* 41-42). [Nota do editor: Johannis SCHILTERI, JC. Olim Argentoratensis, *Thesaurus Antiquitatum Teutonicarum, ecclesiasticarum, civilium. Literarium*. Tomis Tribus. Primus Sacra continet Monumenta: Francica, Alemanica, Saxonica: Biblica & Ecclesiastica. Alter Civilia; Leges, Bella, Triumphos, &c. Morales item Alemanorum Paraeneticos. Tertius Glossarium Teutonicarum: non Scriptoribus solum et linguae inserviturum, sed & Antiquitatibus abundans. Opus diu desideratum, nunc ex Autographis B. Autoris datum e Museo Joannis Christiani Simonis, Jci., et Sindici Campodunensi. Accedunt passim Alemanaica Monumenta insignia Vetustissima; noviter post Schilterum eruta, & suis quaque Locis insrta; tum Virorum doctorum emendationes, Versiones, Notae / curae exquisitae. (Ulmai, Sumptibus Danielis Bartholomei, & filii, M. DCC. XXVIII). Esta obra ha sido digitalizada y es de fácil acceso; cada uno de los tres volúmenes tiene su propia portada, comenzando a publicarse la obra en 1727. Para el autor (1632-1705), *vid.* Klaus LUIG, s. v. «Johann Schilter», en *Neue Deutsche Biographie* 22 (Berlin 2005) 774-775. Para la confusión con Schiller, *vid.* J. L. PENSADO, *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII* (Vigo 1974) 9 n. 1 y 48].

²⁷ SARMIENTO, *Estudio* 79.

²⁸ [Vid. *supra* n. 1 B].

²⁹ [Vid. *supra* n. 1 B].

[Esta expresión de la constante analogía es una verdadera adivinación que había de tardar muchos años en formularse. Con ella creo yo que alude, o a la regularidad de los cambios operados en los distintos sistemas, o a la sucesión ordenada de estos cambios, que implica la abolición de unos y la puesta en vigor de otros en períodos determinados, o, por fin, la relación constante, fonética y semántica, que una palabra debe mantener con la originaria y con sus hermanas romances. En cualquiera de los casos, con este principio ataca por su base el sistema de etimologías arbitrarias de su tiempo]³⁰.

Profundiza con gran claridad en las diferencias de lengua hablada y lengua escrita. La insistencia en que gran número de palabras que figuran en los grandes vocabularios y en los libros escritos no forman parte de la lengua y que, por consiguiente, no sirven para demostrar su origen, si bien limita el campo de la historia de la lengua, constituye un presentimiento de grandes verdades.

Aparte de que es importante haber roto con el fetichismo de la lengua escrita, aunque directamente no se pretendía con esta división más que atajar la arbitrariedad de que una lengua sin literatura no es lengua y de que cualquier expresión literaria, por el hecho de figurar en un libro, forma parte de la lengua, considerada fuera del área polémica, es mucho más profunda esta división.

Lo que llama Sarmiento «lengua hablada» coincide conceptualmente con la «*langue*» de la escuela de Saussure, o sea, «el conjunto de hábitos lingüísticos que permiten a un individuo comprender a otro y hacerse comprende de él»³¹. La lengua escrita es una realización de esta forma ideal que es la «lengua», forma de la que el pueblo tiene una idea muy precisa, pero que la lengua escrita, el habla, no reproduce nunca, introduciendo en ella todo género de novedades. Estas pasan algunas veces a la lengua, en alguno, al menos, de sus estratos; otras se quedan en los diccionarios. De este modo, insensiblemente, los sistemas de la lengua se cambian y ésta se aleja de su origen.

Como ya advertimos atrás, la idea es peligrosa, si con ella descartamos de la lengua todo lo que ésta se va incorporando del habla, concepción absurda que destruye el mismo concepto de lengua. Sarmiento no le daba esta dirección,

³⁰ [Vid. *supra* n. 1 B].

³¹ Ferdinand de SAUSSURE, *Curso de Lingüística general* (Buenos Aires 1945) 144.

aunque lo parezca. En la lucha dialéctica con sus contradictores, limita la historia de las lenguas romances en este caso al problema de su origen, porque con ella elevaba el gallego a primer plano, no porque concibiese esta limitación. En este supuesto y también en el empeño de resucitar el latín perdido, que manifiesta en un lugar, no cabe duda que las lenguas habladas exclusivamente como el gallego ofrecen un léxico más tradicional, menos erosionado por el habla. Sarmiento dice «mas puro y mas conforme a la lengua latina». Nosotros lo entendemos en el sentido que acabamos de darle de léxico más tradicional, salido directamente del latín vulgar.

Desde este punto de vista y a salvo el concepto de lengua, en el que la condición de cambio o alteración debe estar siempre presente, la apreciación de Sarmiento es justa. La lengua escrita, en contra del prestigio conservador de que goza, provoca más cambios en el sistema general de signos lingüísticos que la lengua hablada, limitada casi siempre a clichés tradicionales. Por ello penetra frecuentemente el mundo exterior con todas sus novedades. Y esta mayor actividad de las lenguas de cultura comporta un mayor arrinconamiento de las formas tradicionales, al renovar más activamente el fondo de la lengua. Éste es el alcance de las palabras de Sarmiento cuando dice que los grandes vocabularios de las otras lenguas romances no presentaban más testimonios de los respectivos orígenes que el gallego. Refiérese al origen primero, ya que una lengua siempre está naciendo, cosa que Sarmiento sabía. Tan clara como era para él la idea de que el léxico de los libros es un conjunto heteróclito, en conflicto constante con la lengua, lo era también la de que la lengua era un proceso diacrónico de mutaciones constantes. No sólo nos dice que el gallego es el latín *estropeado* (nosotros entendemos *alterado*), sino también que hay palabras que duran más que otras dentro del gallego³², y que hay que tener cuenta de las importaciones al juzgar de la antigüedad del vocabulario³³.

Estas expresiones muestran a las claras la honda penetración que Sarmiento había alcanzado en señalados problemas.

³² SARMIENTO, *Estudio* (n. 26) 39.

³³ SARMIENTO, *Estudio* (n. 26) 41-42.

3. IDEAS LEXICOGRÁFICAS

La pasión por los diccionarios es muy del siglo XVIII y las ideas que la motorizaban eran en gran parte el naciente comparatismo lingüístico, tan distinto del que hemos analizado en Sarmiento, y del que Hervás y Panduro había de ser un campeón. Este comparatismo precientífico tenía por objeto dar respuesta al afán de conocer el origen más remoto de las lenguas, del que, como hemos visto, se burlaba Sarmiento.

A pesar de vivir este mundo de ideas, el pensamiento de Sarmiento es original al meditar sobre la conveniencia y posibilidad de un diccionario gallego.

Es posible que pensara en un vocabulario gallego para mantener la tesis inicial de que el gallego se deriva directamente del latín y no del castellano ni del portugués. Este pensamiento no lo abandonó desde el año 1732 al 1746, en que escribe el *Coloquio*. En el año 1745, en que vino a Galicia, se dedicó a recoger el léxico del país. Lo distribuyó, como vimos, en una tirada de 1200 coplas en vez de hacerlo en forma normal de abecedario, sin que tengamos ninguna razón evidente que nos lo explique.

No debe parecernos fútil el motivo que señalamos a este vocabulario inicial. La cuestión del origen del gallego distaba mucho de ser tan clara como hoy se nos presenta. Esto, en su conjunto, que la historia individual de cada elemento aún no lo es hoy en muchos casos.

Pero Sarmiento tiene además otro objetivo que ya anunciamos y que es el de los romanistas actuales: «restaurar muchas voces puras latinas que se han perdido».

Este vocabulario, pues, trataba, por un lado, de presentar los documentos de la filiación, pero por otro trataba de descubrir los de la paternidad.

Descendiendo a cuestiones de método, es notable la novedad de las ideas lexicológicas de Sarmiento. Se da cuenta de que las palabras no viven aisladas ni en revoltijo desordenado en nuestro espíritu, ni tampoco en columnas alfabéticas como en los diccionarios, sino agrupadas en torno a ejes de distintos tipos de los que reciben su verdadera vida. No se dedica, en consecuencia, a recoger palabras raras, pasión de muchos lexicógrafos, sino a formar pequeños vocabularios monográficos por temas: vocabularios de topónimos y antropónimos, de insultos y defectos, de peces, de mariscos, de insectos... Por este procedimiento le era fácil recoger en cada lugar el vocabulario completo, acrecido con las

variantes de los distintos lugares. El valor de estas variantes lo pondera en esta forma: «No importa que de esto resulte que un objeto tenga veinte nombres diferentes. Esto es otro tanto oro para la inteligencia fundamental de la lengua»³⁴. Esta expresión nos indica como iba derecho al centro mismo de la historia de la lengua como forma de constante alteración, alejándose de la concepción estática de la misma, provocada por la cuestión de su remoto origen.

A medida que pasaban los años, la idea original de un vocabulario se fué complicando³⁵. Situado en la perspectiva histórica de la lengua, sabe que este

³⁴ SARMIENTO, *Estudio* (n. 26) 52.

³⁵ SARMIENTO, *Estudio* (n. 26) 43-47: «Sobre estos polos se ha de mover la curiosidad del gallego que quisiera formar un Diccionario de su lengua y ostentar su antigüedad y nobleza sin pasión nacional, y sin imitar a los genealogistas que todo lo quieren llevar al Arca de Noé (...) Apenas hay lengua viva en el mundo de la cual no puedo citar desde aquí algún Diccionario grande o pequeño, aun incluyendo las lenguas más bárbaras: sólo la lengua gallega carece de ese vocabulario. No me opongo a que acaso haya algún manuscrito o en poder de algunos curiosos: digo que jamás le he visto, ni manuscrito, ni impreso. Si yo tuviera veinte años menos y hubiese de vivir en Galicia diez ó catorce años, tomaría gustoso el trabajo de leer MS. antiguos y de recoger muchas voces y frases del idioma de hoy. No digo en esto que yo sería capaz de hacer el Diccionario gallego, sino porque ayudaría en algo a los que tomasen a su cargo, por lo que juzgo indispensable el concurso y trabajo de muchos (...) claro está que ya no puedo concurrir, sino con buenos deseos. Estos miran a tres cosas. Primera, que se lean los instrumentos latinos de la media edad que en algún modo son singulares. Segunda, que se lean todos o muchos de los instrumentos gallegos que se hallan en los archivos, anteriores al año de 1500, y que de ellos saquen las voces y frases gallegas en cuadernos aparte, observando exactamente la ortografía. Tercero, que una docena de gallegos curiosos y eruditos, esparcidos y de asiento en doce distintas y distantes partes de Galicia, recogiesen todas las voces gallegas que hoy se hablan, en especial en las aldeas. Hablo de una docena, y aún me parece corto número, pues como el gallego vulgar no se escribe, cada jurisdicción y territorio parece que habla idioma diferente (...) Y reflexioné que de eso procede el que el idioma gallego, en su amplitud, abunde de muchísimas voces radicales y de pocas forasteras, porque como no se escribe no tienen los gallegos idioma escrito, al que afecten conformarse todos adoptando voces extrañas, y así conserva cada país todas las radicales que ha heredado de sus mayores (...). Dirá alguno: ¿y de qué servirán los tres diccionarios que propongo? Algunos pliegos pudieran responder en respuesta de esta pregunta. Baste saber que soy de dictamen que más utilidad se podría sacar de estos libros que de otros que cada día salen en las *Gacetas*. El glosario de las voces latinas que se hallan en los instrumentos latinos de Galicia sería una clave para entender por comparación el latín de la media edad que se halle en los instrumentos latinos de Castilla. En Galicia se conservan aún muchos instrumentos góticolatinos, y dista menos su ortografía, es más perceptible la significación de las voces que de aquéllas se originaron en lo adelante (...). Sé que a vuelta de las voces latinas bárbaras que se hallan en los instrumentos latinos de Galicia, se hallarán muchas voces de antigua y pura latinidad, y aún con la ortografía antiquísima. El segundo glosario de las voces populares

vocabulario solo no basta. ¿Quién puede decir dónde comienza el gallego? Sarmiento se da cuenta de que la «lengua hablada», como él dice, es el resultado de un proceso de alteración del *latín gallego*, por así decirlo, con todas las complicaciones que arrastraba ese latín. El punto de partida lo pone aquí, pero sin olvidar ningún eslabón de la cadena que termina en el gallego de su tiempo. Para las lenguas nórdicas y orientales consideraba que había materiales, aunque echaba de menos la codificación y lectura de los documentos españoles árabes y judíos³⁶. Para comenzar, pues, se limita a lo fundamental, pero lo fundamental es un plan tan amplio que no pudo realizarse todavía y tan complejo y perfecto que no dudamos en proponerlo de nuevo sin enmendarlo apenas. Consistía este plan en elaborar tres vocabularios por épocas. El primero del latín de toda nuestra diplomática hasta el siglo XII inclusive. Del latín gallego en una palabra. El segundo, de todo el gallego histórico, mucho más abundante de lo que Sarmiento suponía. Y el tercero, del gallego hablado, recogido sistemáticamente por grupos vivos, según dejamos dicho, y en zonas distantes.

Cualquiera puede comprender que este aparato lexicográfico nos daría sinópticamente la historia de la lengua en una gran parte, marcando las áreas de investigación y separándolas de las reconocidas, ahorrando y enderezando los esfuerzos de cuantos se preocuparan por estos estudios.

Esta labor, como él indica, no es de un hombre solo, sino de un equipo que no surgió hasta el presente ni es fácil que surja. El propio Sarmiento expone las causas. Le atraía tan fuertemente, sin embargo, que no pudo renunciar a iniciarla en la medida de su tiempo, y continuó recogiendo el vocabulario hablado,

gallegas que se hallan en los instrumentos escritos en gallego y anteriores al año 1500, podrá servir mucho para entender esos instrumentos y los que en Castilla se hallan escritos en vulgar antes del mismo año. La razón es clara, pues cuando el idioma castellano y el gallego son más antiguos, tanto menos son diferentes entre sí. Y tengo observado que el idioma francés antiguo entra a la misma semejanza (...). Todo consiste en que los que hablan hoy idioma vulgar originado del latín son descendientes de aquellas naciones que inundaron el imperio romano, las cuales fueron alternando el latín insensiblemente. Por lo cual los dialectos que han resultado son más semejantes entre sí, cuanto más se acercan a las primeras alteraciones (...). El tercer glosario, o hablando mejor, el vocabulario de las voces gallegas que hoy se usan, tendría las utilidades que tienen otros vocabularios de lenguas vivas. No sería la menor el conservar por escrito la lengua que sólo se habla, y por lo mismo que ya no se escribe (...). Este vocabulario sería útil para los infinitos que sin ser gallegos vienen a Galicia a administrar rentas públicas, justicia, sacramentos, etc.».

³⁶ SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) 87 ss.

como él nos dice. Lo que no sabemos es lo que hizo de esta nueva recogida, desconocimiento que se extiende a la obra de los innumerables gallegos que se sintieron llamados por la lexicografía, desde el noyés P. Rodríguez, también del siglo XVIII, hasta el recientemente fallecido D. Eladio Rodríguez González. Se sabe de unos veinte lexicógrafos y desconocemos la obra de casi todos.

4. INTENCIÓN ENCICLOPEDISTA DEL *COLOQUIO*

Muchas eran las razones que le impedían a Sarmiento llevar a cabo el vocabulario gallego con que soñaba, además de las que él apunta. Siglo enciclopedista por excelencia, los hombres del XVIII se sentían llamados por todos los senderos del saber y propendían a un complejismo humano —de actividades humanas, quiero decir— en que no se deslindaban con claridad las fronteras. Ejemplo típico es la obra de Hervás y Panduro, verdadero enciclopedista *de omni re scibili et aliquibus aliis*, que diría Voltaire, en la que el autor no sabe renunciar a nada.

Sarmiento no era Hervás, pero sí de su tiempo. Las intenciones lingüísticas de nuestro enciclopedista tenían sus límites y, al llegar a un punto de sus planes, incluso recomienda al que los siga que diga *sufficit*. Pero esto era la teoría. Nosotros sabemos con que facilidad se enreda, en medio de una cuestión, en otra totalmente ajena. Al dedicarse a la busca de material lingüístico en Galicia, se encontró, sin duda, con otros muchos objetivos que robaron su atención dentro de la misma historia de Galicia, que él consideraba como un todo, en el que entraban por igual la historia de la lengua y la natural, la de las «ferreñas» y la del Monasterio de Poyo.

Volviendo sobre el primitivo vocabulario del *Coloquio*, esta actitud enciclopedista de Sarmiento nos explica que al lado de un vocabulario de ferias, mercados y plazas, de subido valor lingüístico, haya otro de romerías y santuarios en que dicho valor es escaso, pero muy grande el histórico.

Desde la copla 888 del *Coloquio* hasta la 905 se mencionan más de una veintena de Santuarios. Son numerosas las alusiones a hechicerías, supersticiones y costumbres locales. La fiesta del *Corpus* de Pontevedra y la del *Alarbio* ocupan varias coplas. Hechos históricos concretos, como el decreto de prisión de los

segadores gallegos³⁷, que no sé si llegó a realizarse, la denominación del río *dos Gafos*³⁸, la prevención que había en la misma villa contra los judíos³⁹ y otros muchos, en que no debemos detenernos, sin dejar de ser interesantes para el filólogo, lo son mucho más para el historiador.

Es por esto que suponemos que, con este material en las manos, el P. Sarmiento rehuyó el proyecto que siempre encomendó a los demás, pero al que él mismo no era ajeno. Conocedor de sus dificultades y compromisos, no quiso someterse a su tiranía y pensó en una obra que iba mejor con su genio universal, esto es, en una enciclopedia de Galicia. En ella podía acumular más cómodamente, viendo el final de las tareas de cada día —inmenso placer que desconoce el erudito de hoy— su gran saber de hombre excepcional del XVIII.

El nombre que le dió a esta obra fue el de *Glosario*. Alude claramente a un contenido lingüístico, pero, a pesar de ello y de la nota que pone a la glosa de la copla 70⁴⁰, sospecho por los detalles apuntados que, enhebrados en el hilo de la lengua, acumulaba el P. Sarmiento múltiples problemas. El «desentrañamiento de voces» en el pensamiento del gran enciclopedista no podía limitarse al campo filológico. Podemos tomar como ejemplo su disertación en *Memorias para la historia de la poesía* acerca de la palabra *maravedí*⁴¹.

En este supuesto comprendemos el *Coloquio* como un índice *sui generis* de problemas que le habían ido saliendo al paso a su autor durante su estancia en Galicia. Como estaba reciente su polémica sobre el origen del gallego y era del tiempo la pasión por el origen etimológico de las palabras, fué este problema el central; pero, al ir profundizando en su solución, según el plan que hemos reseñado, sin abandonarlo nunca, insertó en él otros muchos, con la intención de irlos resolviendo poco a poco en el magno *Glosario* que nunca llegó a terminar.

En la lista de trabajos de Sarmiento, posteriores a 1745, hay algunos que responden a temas del *Coloquio*, así los titulados: *Sobre la voz mixiriqueiro*, *Sobre el nombre de Samano o Samos*, *Sobre el chasco del Meco* y *Sobre el cerco de las sardinas en Pontevedra*.

³⁷ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 250 Copl. 1048.

³⁸ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 252 Copl. 1079.

³⁹ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 250 Copl. 1148 y ss.

⁴⁰ *Vid. supra* n. 8.

⁴¹ SARMIENTO, *Memorias* (n. 12) parf. 307-315.

Más oscuras se nos presentan las razones que tuvo para poner en verso todo este material filológico-histórico. No rechazamos la de intentar con ello una demostración de que el gallego era una lengua capaz de realización literaria, condición que se ponía en dudas en su tiempo. No es demasiado convincente, pero no es la única. En la copla 86, da el propio Sarmiento la siguiente:

Direi as (cousas) que ouvín
Por ein-has en versos,
Que así os meniños
Podrán deprendelos⁴².

En tiempos de Sarmiento eran populares en Galicia gran número de romances castellanos, llamados «Historias». Las veladas se prolongaban con grandes tiradas de versos, contando las hazañas de Carlomagno y de la princesa Teodor. Por algo que recuerdo de sus ideas acerca del uso del gallego en el *Onomástico de la lengua gallega*, no me parece absurdo que quisiera utilizar esta costumbre de los romances para poner en circulación la propia lengua. Él supone la rechifla:

Os homes xoubíos
Dirán, eu cho creo,
Marco da Portela
Relouca de vello⁴³.

Pero responde: «¿E iso qué importa?» y afirma que los cantará en la siembra del centeno, en sus viajes a la villa, en los días de fiesta... Y llega incluso a soñar que los canten los niños y las niñas y que a su son bailen los mozos y las mozas, motivo por el cual compone sus coplas:

⁴² LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 173 Copl. 86.

⁴³ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 174 Copl. 92.

a ensempro das outras
Que cantan os nenos⁴⁴.

Meniñas de Noya
Cando van ao mato,
Levan a merenda
Ao santo san Marcos⁴⁵.

No debe descartarse tampoco la intención de rendir con este *Coloquio* un homenaje de Galicia a la Corona, con motivo de la muerte de un rey y de la entronización de otro. Cae dentro de una tradición de la que conservamos los eslabones de las *Exequias de la Reina Margarita* y *Cantinela gallega* de García Mosquera, que yo recuerde ahora, y no nos atrevemos a rechazarla.

Otro motivo más sutil sería el de dar fijeza escrita a un vocabulario oral y perecedero. Al señalar las utilidades de un diccionario de la lengua hablada, decía que la principal consistía «en conservar por escrito la lengua que sólo se habla y por lo mismo que ya no se escribe».

Tal vez sobrarian los versos para este objeto. Pero piénsese que estamos en el siglo que sometió el verso a servicio didáctico, oficio más tradicional de lo que se piensa. Un vocabulario en verso para un hombre del XVIII aventaja al que pudiera hacerse en orden alfabético —opuesto al plan de recopilación de Sarmiento— porque invita a que la gente lo lea e incluso lo conserve de memoria, total o parcialmente.

En cualquiera de estas suposiciones, la inclusión de la muerte de Felipe V como hilo conductor está bien justificada. En una rueda de aldeanos, en la que figuran madrileños emigrados, era un tema obligado en el año 1746, en que muere el monarca.

Los comentarios que sugiere el léxico del *Coloquio* y su distribución pertenecen de derecho al editor del precioso manuscrito, cuya publicación constituye un verdadero acontecimiento.

Santiago de Compostela, 3 de noviembre de 1955

⁴⁴ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 174 Copl. 88.

⁴⁵ LÓPEZ PELÁEZ, *Las poesías* (n. 2) 174 Copl. 89.

NORMAS PRÁCTICAS PARA LA UNIFICACIÓN ORTOGRÁFICA DE LAS COLABORACIONES DESTINADAS A LA *HISTORIA DE GALICIA* QUE DIRIGE D. RAMÓN OTERO PEDRAYO

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.010

Texto inédito mecanografiado, de 1956. Consérvanse dúas versións, ambas redactadas en castelán, que integran con poucas diferenzas o contido das *Normas* de ca. 1949-1954: unha previa, emendada á man polo autor; a definitiva, presentada como proposta na xuntanza ourensá de maio de 1956 en que se tomaron os *Acordos*.

Arquivo Penzol. Fondo Ramón Otero Pedrayo. Coleccións de documentos alleos. ES.GA.36057.AFP 2.1.2.10.2.3.5.2 CA-0702/005/001.

Las presentes normas no se fundan en bases lingüísticas sino en la necesidad de unificar las colaboraciones de una obra determinada.

Las razones que tuvimos en cuenta fueron estas:

- Que nuestra ortografía habitual tiende a ser fonética, cuando esto es realmente un empeño imposible llevado a sus últimos extremos, y vano el intento de dar una lectura figurada para las gentes que lo que mejor conocen es precisamente la articulación fonética.
- Que la ortografía debe ser, más que un estorbo, un medio que facilite la labor del escritor y del lector y por tanto extremadamente sencilla.
- Que, por la anarquía reinante y por el contado número de escritores y lectores en gallego, no hay por que respetar demasiado normas anteriores.

Damos algunas normas morfológicas que también creemos de la misma utilidad. Y tanto unas como otras, sin la menor intención de justificarlas si no es en el plano de la simplificación y el mejor deseo de dignificación de nuestra lengua.

NORMAS MORFOLÓGICAS

1. Las palabras que ofrezcan variantes, bien por alternancias fonéticas de *a-e*, *e-i*, *o-u*, etc., bien por metátesis, asimilaciones, disimilaciones, etc., con tal, digo, de que ofrezcan variantes en el habla viva, debemos usarlas en la forma en que esté más cerca de la etimología correspondiente, siguiendo en ello la tendencia tradicional del romance: Ejemplos:

Secretario no *Sacretario*

Médico no *Médeco*

Pálido no *Páledo*

Encontrar no *Alcontrar*

Acender no *Alcender*

Prolongación no *Perlongación*, etc.

2. Los sufijos latinos -ATIONE, -ENTIA, -ITIA, -ITIONE, en el gallego vivo de hoy no conservan la evolución histórica que se les señala, dando *-acción, -encia, -icia* e *-ición*, sin que tenga noticias de lo contrario. Me parece por ello que no debemos tratar de imponer en vano formas como *prolongazón, prantazón, pacenza*, decidiéndonos por las nuevas *prolongación, prantación*, etc.

3. Los neologismos tomados de las lenguas clásicas no deben someterse a evolución. Palabras como *rector, lector, inspector*, etc., creo que se deben escribir según su forma etimológica, a ciencia y paciencia de que en gallego tienden a sonar *reutor, leutor*, etc., que será el matiz que adquieran en la lectura; pero que no tenemos por que adelantar en una obra que nada tiene que ver con el tratado de ortología.

4. En el empleo de formas históricas caducadas como *Deus, raiña*, etc., con vendrá ser muy parco, teniendo en cuenta sobre todo la obra de que se trata.

Aconsejamos en general el empleo de formas vivas, en las variantes más correctas en relación con su etimología, si es que las tienen, siempre dentro de un sentido de dignidad y lejos de una estrecha pretensión de casticismo.

Por lo que se refiere a las variantes del gallego oriental y occidental, no me parece la hora todavía de regularlas. No debemos notar gráficamente el sonido silbante de *c* y *z*, aun reconociendo su valor, y tal vez no debamos emplear los dobles *il, ise, iste, aquil*, alternantes con los normales en el propio país en que se cultivan.

Dígame lo mismo de las formas analógicas *faguer, faguía*, etc., frente a las etimológicas mucho más extendidas.

NORMAS ORTOGRÁFICAS

Acentos

Dos acentos: el agudo y el circunflejo.

El primero con el mismo uso que en castellano. La función diacrítica, como es natural, no en todos los casos de homonimia, sino en los que pudiera haber confusión: *á* preposición; *dá* del verbo *dar*; *dó*, sustantivo; *é* del verbo *ser*, etc.

El circunflejo se reducirá a los artículos contractos *â, ô, âs, ôs* pero no *ôn = a un* y a aquellas formas contractas que presenten variantes no contractas, tales como *pôr* y *poñer*, *tên* y *teñen*, *dôn* y *doen*, etc.

En las formas contractas antiguas y que no presentan variantes no se empleará el circunflejo.

Signos fonéticos

Emplearemos los mismos del alfabeto castellano con las siguientes limitaciones.

No emplearemos nunca J y en su lugar, como en el de *g* fuerte emplearemos X con el sonido típico gallego de esta letra. Esto no debe impedirnos escribir: *exágono*, *exilio*, etc., cultismos que de ninguna forma perturbarán la lectura de una obra como la que se pretende ni cualquier otra destinada a un público de cultura media.

La Y griega se empleará cuando tenga valor de consonante, pero no en otros casos de semivocal o semiconsonante. Se empleará por lo tanto en formas como *farayo*, *dirayo*, *mayogo* e incluso en otras como *a y-alma*, *a y-auga*, si se emplean.

Téngase en cuenta que en estos dos últimos casos se trata de una *-y-* eufónica. La *y* que viene escribiéndose en vez de *e* cuando resulta esta conjunción intervocálica, como en *Eu y-Andrés*, *Rosa y-a mai*, a pesar de todas las razones fonéticas, aconsejamos suprimirla, escribiendo *Rosa e a mai*, *Eu e Andrés*.

No proscibimos en una lengua literaria y poética el uso de la *-y-* eufónica. En la obra de que se trata, sin embargo, nos inclinamos a suprimirla, escribiendo: *Lévame a alma*, *vai a auga*, etc., dejando para la lectura la matización fonética.

Acerca de la H debemos seguir las normas etimológicas del latín o de la lengua de origen. Conforme a ellas escribiremos *Hespaña*, *irmau*, etc.

Otros signos dudosos

Pues que la lengua no dispone de construcciones especiales para estos casos, debemos poner signos de interrogación y admiración al comienzo y al fin de la frase.

Los apóstrofos y guiones, que ya se baten en retirada en los últimos tiempos, llegó el momento de suprimirlos de raíz, por completamente inútiles unas veces y por perturbadores otras de la morfología a cambio de un pequeño servicio ortológico.

Apóstrofos

Son inútiles cuando señalan los miembros de agrupaciones permanentes, por lo tanto en los siguientes casos:

1. *do, da, dos, das; dun, dunha, dus (duns), dunhas*
2. *del, dela, delo, deles, delas*
3. *deste, desta, destes, destas; dese, desa, deses, desas; daquel, daquela*
4. *mo, ma, mos, mas; cho, cha, chos, chas* (en posición enclítica y libre)
5. *co, coa, cos, coas; cun, cunha, cus (cuns), cunhas* (no empleemos la forma *ca*)
6. *no, na, nos, nas; nel, nela, neles, nelas; neste, nese, naquel, naquela; nun, noutro*, etc.

Son perturbadores de la morfología y por lo tanto hay que suprimirlos en los siguientes casos:

1. *De* apocopada delante de otras palabras que las mencionadas que comienzan por vocal como *D'ir á Vigo, d'hoxe en diante*. Escríbase: *De ir a Vigo y de hoxe en diante*.
2. *Me, che, lle*, apocopados en posición enclítica con los artículos *o, a, os, as*, en esta forma: *Díxom'o neno; díxoch'a vella; dixéronll'os fillos*, etc. Escríbase: *Díxome o neno, díxoche a vella*, etc.
3. *Me, che, lle*, apocopada delante de otra palabra que comience por vocal como en *Díxolle'á Fiz, fálam'arreo*. Escríbase: *Díxolle a Fiz*, etc.
4. *Que* apocopada como en *Qu'home foi ese; o neno qu'o dixo, xa sei qu'o sabes*. Escríbase: *Qué home foi ese*, etc.
5. *Con* apocopada con cualquier palabra que no sea un artículo, en esta forma: *Co'este, co'aquela*, etc. Escríbase: *Con este*, etc.
6. *Non* y *nin* apocopados ante vocal o forma átona que comience por *m-*, como en *No'o vin; no'os deixan; ni'mo digas*, etc. Escríbase *Non o vin, non os deixan, nin mo digas*. (Se tolera en poesía, novelas, etc.)

Los guiones, menos perturbadores en cuanto a la morfología, no dejan de ser inútiles al pretender representar matices que sólo se pueden aprender de viva voz, y lo mismo cuando quieres separar formas gramaticales que no ofrecen la menor duda.

Según esto no emplearemos el guión ni otro signo cuando en las formas pronominales de los verbos aparece un sonido epentético, originario o no. Escríbase: *Haino, levéino, levóuno, diyo, farayo*, etc.

1. En las formas verbales pronominales de primera persona con apócope de *s*, como en *librámonos*, *ímonos*.
2. En las formas verbales con pronombres enclíticos en que se *s* y *r* finales cambian en *l*, como en *facelo*, *decilo*, *falo*, *dilo*.
3. En el encuentro de los pronombres *nos*, *vos*, *lles*, debido al mismo cambio, con los pronombres *a*, *o*, *os*, *as*, que escribiremos *nolo*, *vololo*, *llelo*, etc. (*Xa llelo dixolo*).
4. En el encuentro de preposición *por* con el artículo *o*, *a*, *os*, *as*, que escribiremos *polo*, *pola*, etc.

No emplearemos tampoco el guión, si bien por otras razones, en los siguientes casos:

1. Por apócope de *-n* desinencial de verbos delante de enclítica que comience por *m-* o *n-* (*me*, *nos*), puesto que no debe hacerse tal apócope. Escribiremos, pues, *tenme*, *tennos*, *dixéronnos*, etc.
2. Por separación innecesaria del verbo y el pronombre, imitando a los portugueses. Escribamos *tena* y no *ten-a*, *telo* y no *tel-o*.
3. Por asimilación de formas verbales delante de artículos, aunque se observe esta tendencia de la lengua. Escribamos: *Dixeches o Credo* y no *dixechel-o credo*; *escribir as cartas* y no *escribil-as cartas*. (*Pictoribus atque poëtis...*)
4. Por el mismo fenómeno de asimilación de *-s* final de sustantivos, adjetivos y adverbios delante de los artículos, no debemos transcribir por guión la resultante fonética escribiendo: *Deus o vexa vir*; *el e mais o fillo*; *anda o galo tras da pita*, y no *Deul-o vexa vir*; *el e mail-o fillo*; *anda o galo tral-a pita*.
5. Finalmente me parece inútil el guión con que se enlazan ciertas palabras terminadas en *-an*, *-en*, *-on* con las formas *o*, *a*, *os*, *as*, en expresiones como *ben-o dixen*; *non-o vin*; *quén-o viu*, etc., y que a mi parecer deben escribirse: *ben o dixen*; *non o vin*; *quen o viu*, etc., relegando la pronunciación al estudio de la lengua, dado que el signo no lo transcribe.

Addenda:

No hace falta indicar que no debe contraerse la preposición *a* con el artículo *un*, escribiendo *ón*.

UN DOBLETE GALLEGO. *CÁNTIGA Y CANTIGA*

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.011

Texto inédito, sen datar. Informe sobre o «uso correcto» das dúas variantes, solicitado pola Real Academia Galega; consta a data do acordo (7 de xullo) pero non o ano, que non puidemos documentar. Redactado en Santiago de Compostela entre 1954 e 1961. Arquivo familiar.

Hace tiempo que llamó la atención a los filólogos la forma doble de *cántiga* y *cantíga*. J. Corominas estudia sutilmente el problema en su *Diccionario Crítico-Etimológico de la Lengua Castellana*. Edit. Gredos, Madrid, 1954.

Resulta obvio para el autor que la forma *cantíga* es general y antigua para los eruditos. «Así lo atestiguan —dice— unánimemente los eruditos portugueses y los estudiosos de este idioma y del gallego. (...) También en el territorio lingüístico castellano ha predominado decididamente esta pronunciación, en especial cuando se habla de la famosa obra poética de Alfonso el Sabio. Frente a ello tiene muy poca autoridad la acentuación *cántiga* empleada por Zorrilla».

Pondere sobre todo la afirmación de Dña. Carolina de Michaëlis, por su probidad científica, a pesar de no haber citado textos, ya que el valor de éstos es incierto, «pues depende de oscuridades en la transmisión, de vacilaciones en la distribución que cada poeta da a los acentos del verso, y de la forma de leer los encuentros de las vocales en poetas como Juan Ruíz que admiten concurridamente el hiato y la sinalefa entre palabras contiguas». Por esta razón no son concluyentes las citas del Marqués de Valmar y Cotarelo Valledor a favor de *cantíga* y sí sólo las tardías del Cancionero de Resende y Gil Vicente, que presentan Lang y Valmar, en las que *cantíga* rima con *diga* y *fadiga*.

El habla viva de Galicia no dirime la cuestión para Corominas, pues los datos que recoge acerca del testimonio decisivo del habla popular son también indecisos. Cuveiro no registra la palabra. Valladares registra *cántiga*. Milá y Fontanals asegura haber oído *cantíga* a «un sujeto gallego».

Frente a esta vaguedad, Rato y Acevedo denuncian la existencia de *cántiga* en Asturias, y Cornu y Leite de Vasconcelos que se oye también esta forma en algún punto de Traz os Montes. Todo ello, sin embargo, no le preocupa más que le había preocupado el empleo de dicha forma por Zorrilla, seguro como está de que frente a una forma general *cantíga* son fácilmente explicables los casos aislados de *cántiga*.

Aparte de este conjunto de datos encontrados entre sí, «hay un razonamiento que le resulta convincente y se decide por la antigüedad originaria de *cantíga*, por ser más fácil explicar a partir de ella *cántiga*, teniendo en cuenta el influjo de *cántico*, y muy difícil, en cambio, lo contrario, a la vista de los resultados obtenidos por anteriores filólogos. *Cantiga*, en efecto, no puede salir de CANTIGAR, un verbo raro y de formación moderna (Leite de Vasconcelos, Gonçalves Viana, Amador de los Ríos) ni de CANTÍCULA (Teófilo Braga). Ello es muy cierto. Pero para partir de *cantíga* es preciso abandonar la etimología tradicional, bien segura para otras lenguas romances. Y lo hace, en efecto. *Cantiga*, dice [Corominas], es «voz emparentada con *canto* y su familia», pero «quizá no procede como ésta del latín CANĒRE cantar, sino de un céltico CANTICA, derivado de la raíz céltica CAN-, del mismo significado y del mismo origen indoeuropeo que la raíz latina».

A partir del sufijo -ĪCA, típico de las reliquias célticas en romance, establece una brillante hipótesis, técnicamente irreprochable, que halagará sin duda a todos los gallegos, que tendemos siempre a buscar un parentesco céltico, particularmente en las cosas del espíritu.

Según esta hipótesis, *cantíga* es la forma primitiva gallega, la cual «es natural que, al extenderse por las tierras épicas de Castilla, sufriera el influjo del culto *cántico*, *cántica* y se alterara en su acento».

Sería despropósito por mi parte rebatir esta hipótesis, que me parece extremadamente exacta, partiendo de los datos de que parte su autor. Nos limitaremos pues a acrecentar estos datos con algunos nuevos que creemos poseer y hacer las sugerencias que de ellos se derivan.

1. Sea cual fuere la pronunciación de los poetas medievales, está clara la intención de los copistas de mantener la forma esdrújula, como nota el mismo Corominas, en el título *Cántica* que precede al *Duelo*, 178, de Berceo, que no es tal vez del autor; en los títulos de las serranillas del Arcipreste —«Cántica de serrana»— y en la transcripción del verso 1021b que comenta así Corominas: «Este verso sería favorable a *cantíga*: «fize bien tres *cantígas*, mas non pud bien pyntalla» (S), pero G lee: «fiz tres *cánticas* grandes», y así queda dudoso. Parece como si G o su modelo enmendaran el texto para obtener la acentuación esdrújula».

Nosotros lo damos por cierto y lo atribuimos a la presión de la forma popular viva, ya que el hecho se repitió modernamente. El editor o copista del «Coloquio de veinticuatro gallegos rústicos» del P. Sarmiento se encontró con estos versos:

«Nen fixen cantigas / no falar galego», en los que se exige la lectura *cántiga*. Pero aquél, que no sabía de métrica, pero que conocía la forma popular de la palabra, transcribió: «nen fixen *cántigas* / no falar galego».

Otro tanto hizo, ya no tan ingenuamente, Antonio de la Iglesia en *El Idioma gallego* al editar los poemas de los *Cancioneiros*, rechazando la forma *cantiga* todas las veces que la encuentra y sustituyéndola por *cántiga*.

Esta tradición popular de la forma *cántiga* está bien asegurada en la lengua viva de Galicia, en la que pude hacer las siguientes observaciones:

- a) La mayor parte de Galicia (Norte de La Coruña, Lugo y una parte de Orense) mantiene viva la forma *cántiga*.
- b) En otra buena zona, que comienza en Santiago y llega cerca del Ribero, no se conoce *cántiga* ni *cantíga*, que se sustituye por *canta*, *cante*, *cantar*, *copla*, *cantarela* y *cantarea*.
- c) Por datos que me suministra el poeta y académico V. Taibo, parece que en la zona de Vigo se dice *cantíga*, como escribe Sarmiento.

En consonancia con este estado de cosas, los cantares populares, que no hacen un uso excesivo de esta palabra, sustituyéndola por *cantar* o *cantiguíña* frecuentemente, cuando la emplean, utilizan la forma *cántiga*. Hallo dos en Pérez Ballesteros:

Ti botáchesme unha cántiga / eu contestéiche ó momento. / Se a tua tra-
guía sal, / a miña sal e pimento.

Non cantés cántigas locas / porque é moito pecado. / Cantá, cantá canti-
guíñas / a Cristo Crucificado.

En esta última, de evidente origen catequístico, Pérez Ballesteros lee *cantigas* no sé por qué razón. Contra la costumbre, no indica al pié el lugar de procedencia, signo inequívoco de haberla recibido por una segunda mano dudosa, en cuyo caso la acentuación *cántiga* es arbitraria.

Los primeros poetas del Renacimiento gallego, que usan la lengua popular, «aprendida na escola dos nosos probes aldeans» usan también *cántiga* y no *cantíga*. Así Rosalía de Castro: «Fun botando as miñas cántigas» (C.G. XXXV), Lamas Carvajal: «Cantando os nenos que sán da escola / van esa cántiga...» (E.F.F. O Alalalaaa). Curros Enríquez titula «Cántiga» uno de sus famosos poemas.

2. Frente a este hecho, no es menos evidente la tradición literaria que invoca Corominas a favor de *cantiga* a la que hay que sumar el reverdecer de la palabra en boca de los poetas gallegos contemporáneos, a partir aproximadamente del año 1920. Los títulos de algunos libros *Cantigas e verbas ó ar*, *Cantiga nova que se chama Ribeira* [sic], *Baladas*, *Cantigas y Donaires*, *Cantigas do vento*, *Cantigas da noite moza*, bastan para asegurar la vigencia literaria de la palabra.

Pero este mismo hecho, que no altera —¡desgraciadamente!— la vida pacífica de la forma popular *cántiga*, nos hace pensar que no se trata de la misma palabra, sino de lo que se llama un doblete: Una forma literaria, *cantiga*, que se propaga en los medios literarios, en especial cuando se piensa que en los *Cancioneiros* o en las *Cantigas* de Alfonso el Sabio, y una forma popular, *cántiga*, usada para aludir al cantar o copla del cantar aldeano.

Cántiga, en efecto, no tiene otra significación. No es una canción seguida, sino un cantarcillo mínimo, que se puede prolongar por yuxtaposición de elementos, pero nunca por desarrollo interno. «Cántigas sevillanas / son las que canto / porque las de mi tierra / no valen tanto» (Lugo). *Cantiga*, en cambio, significó desde sus comienzos algo distinto. En la poética provenzal que se añade al *Cancioneiro* de Colocci-Brancuti se lee: «Outras cantigas fazen os trovadores a que chaman cantigas de *vilaos*. Estas cantigas se poden fazer d'Amor ou d'Amigo, sem mal algum, nem son per arrabís [para rabeles] porque as non estiman muito»¹. En estas palabras se alude evidentemente a un tipo de composición poética dado y en este sentido parece haberse propagado la palabra.

El uso correcto de *cántiga* y *cantiga* —que es lo que solicita la Academia Gallega por acuerdo de 7 de julio del actual— está claramente determinado. No cabe confundir dos palabras de significación distinta, a pesar de que puedan tener el mismo origen.

3. En cuanto a éste, aun sintiendo viva atracción por la hipótesis del ilustre maestro Corominas y no viendo dificultad en que la forma popular *cántiga* de

¹ Théophile BRAGA, «Prólogo», en José PÉREZ BALLESTEROS, *Cancionero Popular Gallego y en particular de la provincia de la Coruña* (Madrid 1886). XIX: «Na Poetica provençal, que vem junta ao Cancioneiro Colocci-Brancuti, (complemento do Cancioneiro da Vaticana) allude-se a este genero popular, a que chama de *Villãos*, nome que o aproxima das *Villanellas* de Gasconha: “Outras cantigas fazem os trovadores á que chamam de *Villãos*. Estas cantigas se podem fazer d'Amor, ou d'Amigo, sem mal algum, nem son per arrabís, por que as non estiman muito”» [Nota dos editores].

suyo y en absoluto derive de *cantiga*, me parece duro aislar en medio de la Románía vecina nuestra Galicia *cantareleira*. Es verdad que semánticamente no se relaciona bien la forma gallega con la forma castellana culta «cántico». Pero yo sospecho que en alguna parte de Castilla haya también cántigas populares, esto es, la palabra *cántiga* con el significado vulgar que tiene en Galicia. (En este sentido el testimonio de Zorrilla es inestimable). Y es incuestionable que los derivados de CANTĪCUM en rumano y macedonio van bien con *cántiga*, lo que basta para garantizarla, aparte la dificultad del doblete *cántiga*.

Esta dificultad no nos sentimos con ánimos para obviarla con seguridad. La explicación de *cántiga* a partir de CANTĪCA es imposible y a partir de *cántiga* muy difícil. Nos atrevemos a insinuar que tal vez se deba pensar en el ambiente literario en que suponemos circulando *cántiga*. El primitivo de la universal Compostela era un ambiente cortesano con fuerte influencia transpirenaica. En él suponemos un medio apropiado para que la forma *cántiga* se doble con cierta facilidad ante la presencia de formas parecidas a *cantique*, inevitables en el crisol de lenguas de las cortes medievales. Son realmente muchas las palabras gallegas que sólo tienen explicación por el francés y el provenzal.

Otra explicación que propongo con las mismas reservas me la sugiere la concurrencia y mutua sustitución de *cántiga* y *cantiguíña*, que puede verse en uno de los cantares citados y en el que sigue: «Xa sei que osté moito sabe; / non pretendo de o vencer. / Na primeira cantiguíña / adiós lle quero decer». A partir de *cantiguíña* pudiera surgir un derivado regresivo de tipo hipocorístico que sería *cantiga*, como de *migalla*, *miga*, verdadero diminutivo afectivo de *migalla*, a mi parecer, y no derivado directo de MICA.

**HABLEMOS DEL TIEMPO.
*PRIMAVERA DE ABRIL Y
PRIMAVERA DE OUTONO***

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.012

Publicado no xornal santiagués *La Noche*, o 11 de febreiro de 1960. Copia do autor conservada no arquivo familiar.

Hablar del tiempo parece ser cosa de buen gusto en los clubs ingleses. En los casinos españoles resulta aburrido. Pero como el invierno nos va cansando a todos, me pareció disculpable un artículo hablando del tiempo. Un solo artículo y por una sola vez para hablar del tiempo. Del desconcierto de las estaciones, de la imprecisión y vaguedad de sus lindes.

La división del año, latente en lo más hondo de la conciencia lingüística de todos los pueblos, es la bipartita de verano e invierno. El poeta del Génesis decía:

Sementera y siega, / frío y calor, / estío e invierno / no cesarán.

En la división de los elementos oratorios Cicerón recuerda también esta división de péndulo, que un poeta gallego suspende para nuestros paisanos:

Probe labrego / toda a vidiña / pra el é de inverno.

Fueron los labradores, sin embargo, los que introdujeron en esta división bipartita, que habían aceptado incluso las Pandectas, nuevos períodos, variables al ritmo de los climas, de los trabajos y del valor de los pájaros. Entre la «aestas» (estío) y el «hiems» (invierno) apareció el «autumnus» (otoño). Y entre el invierno y el estío apareció el «ver» (verano), que aún no era «primavera», ni se había comido al estío.

«Verano» y «estío», «otoño» e «invierno» se subdividieron en la lengua agrícola del mundo romano en múltiples períodos, invadiéndose mutuamente los días del calendario unos a otros.

En castellano, según Corominas, se distinguió claramente «verano» y «estío» hasta el Siglo de Oro, como en la antigua Roma. Se había hecho del «*primo vere*» de Catón y Horacio, convertido en «*prima vera*» en el latín vulgar, una víspera del «verano». Este comprendía de marzo a junio. El «estío», de junio a

setiembre. La «primavera» era un abrir y cerrar de alas y flores sin tiempo, que se situaba a las puertas del verano.

Los textos que aduce son convincentes.

En gallego el problema se presenta con ligeras variantes.

Partiendo de datos tomados directamente del campo gallego, observo que la división del año en cuatro estaciones iguales es un concepto traducido del *Zaragozano*. La división básica sigue siendo la de «verano» e «invierno» (*inverno e verao, vrao, vrau, verán y vran*, según las localidades).

El invierno se alarga enormemente. Se pone su comienzo en la fiesta de San Bartolomé, el 24 de agosto («Día de San Bartoloméu dice o inverno: aló vou eu»), su cima en el dos de febrero («Cando a candelaria chora mitá do inverno vai fora. Que chore que deixe de chorar, mitá do inverno está de pasar») y su fin, en el mes de mayo («En mayo inda a vella queima o tallo. E, se algo lle quedou, en San Juan o queimou»).

Este tremendo invierno de diez meses es el que de verdad sienten los paisanos como cruz del año.

La cara es un verano de dos meses, que va de junio a finales de agosto. Tiene su *comenzo*, que lo retrotrae hacia el invierno; su *forza* («o estío do vrau», en algunas comarcas) entre julio y agosto, y su *remate*, que se extiende a Setiembre («Setembre seca as fontes ou leva as pontes»).

El invierno tiene también sus divisiones. En las Rías Bajas y otras zonas similares falta el *otoño*, sustituido por la *vendima*, quedando como testigo de su tradición el verbo *outonecer*, no llegar a sazón los frutos. Pero en la mayor parte de Galicia se conserva, como ciclo de siembra, variable en su aparición y duración, el *outono*. Como división del año no se registra. En este sentido, se reduce al mes de octubre, llamado efectivamente *outono* en una gran zona de Galicia, frente a *otubre*, que es la forma de las Rías Bajas.

A los primeros días de noviembre se les designa con el nombre de *vrao de Sanmartiño*, pero al mes se le considera formando parte del invierno.

Verano e invierno. Esta me parece la única división del año hablando en gallego. Pero aparte el otoño, como ciclo de labor, desaparecido y absorbido en

algunas zonas por el nombre de otros ciclos, queda en toda Galicia la *primavera*, mejor dicho las *primaveras*. Hay una *primavera* (*primavera de abril* en el Ribero) que recibe al verano, y una *primavera de outono* que lo despide. Como en su origen romano, aluden ambas al reverdecer de los campos y al brotar de flores típicas en el sucederse de las estaciones clave (*primaveras* y *calzas de cuco*, entre marzo y abril, y *tollemerendas* entre setiembre y octubre). Ambas *primaveras* son indeterminadas. Vienen y se van con los pájaros y flores, breves como en los viejos versos. Puestas como esperanza y añoranza del verano, a la salida y entrada del invierno, las *primaveras* gallegas no tienen en labios gallegos otro nombre que éste, tan viejo, de *primavera*. Alterna a veces *primavera* con *primadera* en el hablar descuidado de los analfabetos, por un fenómeno fonético que explican los libros y que yo me callo por innecesario. Pero nada más.

Ateniéndonos a los libros, *primavera*, *vran*, *outono* e *inverno* son en gallego los nombres de las cuatro estaciones ni más ni menos que en el *Zaragozano*. Podemos verlo en nuestros diccionarios, que traducen estas palabras por las correspondientes castellanas. Se debe esto a que los que nos dedicamos a hacer diccionarios y a escribir en gallego, antes que a describir el contenido de las palabras gallegas, tratamos a veces de buscar expresión gallega para los contenidos intelectuales que llevamos en la cabeza y que hemos aprendido en los libros.

La peor servida de las palabras que venimos analizando fué *primavera*. Cuveiro Piñol la creyó castellana y la eliminó sencillamente de su diccionario. Pero J. Manuel Pintos, por la misma razón, la galleguizó, convirtiéndola en *primaveira*, que tal vez creyese su forma originaria.

Pastor Díaz había escrito *primavera*. *Primavera* y *primadera* registró Valladares; *primadera* escribió Rosalía; *primavera*, Pondal.

Todo en vano.

Es natural que los que tienen el castellano como lengua familiar y escolar vean en *primavera* un sufijo *-era*, como el de *primera*, y que, al querer hablar en gallego, digan, en consecuencia, *primaveira*, por analogía con *primeiro*. Pero no resulta tan natural que haya escritores que escriben en gallego sin haber superado este problema y que se empeñen en ir contra la corriente popular, que es la

depositaria de la lengua, por un prurito de diferenciación lingüística que no puede conducir más que al ridículo.

La cosa llegó tan lejos que *primaveira* sustituyó a *primavera* en varios vocabularios y en la mayoría de los escritores contemporáneos. Escritores gallegos hay que creen de buena fe que *primaveira* es palabra gallega originaria y que la oyeron de hablantes gallegos aquí o allá.

La «prima vera» que legó el latín vulgar a la Romania y se conservó en Provenza e Italia y en todas las lenguas hispánicas, de leer gallego nuestros paisanos, se sentiría de verdad amenazada.

La ignorancia entra por mucho en el ir y venir de las lenguas. En nuestro caso apoya la buena causa, en la lengua hablada en Galicia, y la mala en la escrita, en una gran parte de la escrita, que cada vez se aparta más de aquélla.

Es un contraste que difícilmente se daría en ninguna lengua, ver a la lengua culta sometida a una ley de vulgarización que la lengua vulgar no reconoce.

Un extraño contraste, sí señor.

PAUTA NEGATIVA. EL ENREDO DE LA *PRIMAVERA*

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.013

Publicado en *La Noche* o 18 de febreiro de 1960, nun intento de reparación dos moitos erros con que foi editado o anterior, alleos á súa responsabilidade. Copia do autor conservada no arquivo familiar.

Sé que tengo tres lectores fieles para mis artículos: el linotipista, el corrector y yo. Los tres convenimos en que el artículo titulado «Primavera de Abril y Primavera de Outono» se enredó lamentablemente al llegar precisamente a la Primavera.

No estuvimos de acuerdo sobre quién tenía la culpa. El linotipista se la echó a mi letra y a mi manía por las comillas; el corrector al linotipista, yo al corrector y a Borobó. Este resolvió el conflicto encargándome de aclarar lo que quedó oscuro.

Realmente no sé ya lo que está o no está oscuro en mi artículo. Lo que quise decir es esto:

La primavera, hablando en gallego, es la *primavera*, siempre la *primavera* o *primadera*, nunca la *primaveira*.

La primavera gallega no se registra en los calendarios, ni es previsible. Un día nos despertamos y hay en el aire una cosa que nos hace exclamar: «Ahí está la primavera. El invierno se fué».

Ahí está la *primavera*, se dice en toda Galicia.

En el Ribero, tierra abundosa y comedia, se dice más concretamente: «Ahí está la primavera de Abril».

Primavera, a secas, y *primavera de abril* es ese soplo que apaga el velón del invierno en Galicia. Dura muy pocos días, pero la conoce todo el mundo. Es la tierna infancia del verano, con el que se va el cuco, el pazpallar, las rulas, las golondrinas, y asoma el invierno.

Entre verano e invierno, algo vuelve a flotar en el aire, y la gente dice: *Primavera de outono*. Es otra primavera más previsible, pero menos segura, compañera del *vrao de San Martiño*.

Estas son las dos primaveras de la Galicia labriega y marinera: de la que habla gallego hace mil años, sin haberlo estudiado ni escrito; de la que pasa las palabras de boca a boca como las alegrías más íntimas, los dolores y las esperanzas.

Aparte está la primavera de los libros, que es una división del año. Va de marzo a junio, y la registra el *Gaiteiro de Lugo*, algunos diccionarios y los escritores gallegos. Como ya dijimos, le llaman *primavera* o *primadera*, Pastor Díaz, Valladares, Rosalía, Pondal, etc. Otros no la nombran, creyéndola palabra castellana, y otros, aun, por la misma razón, la transforman en *primadeira*.

De los primeros en llamarle *primaveira* uno fué Pintos Villar, mi admirado don Juan Manuel, que Dios perdone. Luego hubo muchos, entre los que lamentó figurar.

Noriega Varela no quiso transigir con *primaveira*, y, pensando en ello, pude caer en la cuenta de que tenía razón.

Primavera no es una palabra de la Inclusa, sino que tiene sus papeles corrientes. Salida de «primo-vere» fué *primavera* un compuesto aún no fundido en el latín vulgar, y, luego, *primavera* en la mayor parte de la Romania. De Bucarest a Roma, de Roma a Barcelona, de Barcelona a Toledo, de Toledo a Lisboa, y de Lisboa a Cacheiras.

¿Por qué había de ser *primaveira* en Galicia?

Curros Enríquez, que escribió *primaveira*, el querido Curros, escribió también *sinceiro*, para rimar con don Euxenio Monteiro. ¡Quién lo iba a decir!

Al acercarnos a la fuente de la lengua pudimos observar que la forma única que nos dan los paisanos no literaturizados es *sincero*, *sincera*, lo mismo que *primavera*.

¿Qué razón, pues, puede explicar esta *primaveira* y este *sinceiro*, bajo la pluma de los literatos?

El castellano, sin duda. Las clases rectoras, económicas, política y socialmente rectoras de Galicia, aprenden de niños el castellano y lo hablan habitualmente. Oyen hablar gallego a su alrededor al paisanaje. A la servidumbre. Lo entienden. Pero no lo hablan.

En estas circunstancias les es fácil comparar las dos lenguas, en ciertos accidentes muy repetidos. Los sufijos en *-ero*, *-era*, del castellano son: *-eiro*, *-eira*, en gallego. *Tartera*, *tarteira*; *primera*, *primeira*; *jornalera*, *xornaleira*. Partiendo de este paralelismo, *primavera* debe ser *primaveira* y *sincero*, *sinceiro*.

Pero aquí está el engaño. Con rubor tengo que aclarar que el *-era* de *primavera*, nada tiene que ver con el *-era* de *tartera*, *primera* y *jornalera*, como el *-ero* de *sincero*, nada tiene que ver con el de *portero*, *primero* o *jornalero*.

Se comprende bien que los señoritos gallegos caigan en la trampa. Los lingüistas extranjeros comprenden difícilmente que caigamos los escritores gallegos, y eso que no saben de la misa la media.

LA LINGÜÍSTICA DE NUESTRO TIEMPO

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.014

Texto inédito, sen datar. Consérvase nunha copia lacunar. Arquivo familiar.

A mediados del siglo pasado surgió en Galicia un importante movimiento lingüístico que procuró con entusiasmo la exaltación del estudio de la lengua nacional, la publicación de obras muy estimadas en su tiempo, la creación de la Real Academia Gallega y la difusión de problemas que aún hoy siguen apasionando.

Tenía como precursor al P. Sarmiento, un extraordinario fenómeno de intuición lingüística, pero se canalizó en muy diversos sentidos.

Esquematisando el proceso, podemos considerarlo obedeciendo a dos direcciones fundamentales. Se tiende por un lado a deshacer la leyenda negra de Galicia exaltando con lirismos y ajenas historias el desarrollo literario del gallego, y por otro a convertir esta lengua en instrumento literario conforme a las ideas entonces imperantes.

Sin estos fines preconcebidos, la labor de nuestros precursores hubiera sido de gran provecho y, por añadidura, los hubiera alcanzado plenamente. El espíritu de trabajo de D. Antonio de la Iglesia, de Cubeiro [*sic*] o de D. Andrés Martínez Salazar, sin estas preocupaciones ideológicas, quizás inevitables y necesarias, hubiera llevado a cabo fácilmente la publicación esmerada de todos los textos antiguos de Galicia, provistos de minuciosos vocabularios. Hacia el año 1900 habían encontrado el verdadero camino, pero se hallaban al final de su carrera y sin gentes que pudieran continuar su labor.

Con relación a la lengua viva cabía esperar otro tanto de Valladares y Saco Arce, por no citar más que a las principales cabezas. De no haberse enredado en los criterios de corrección que ya empezaban a estar caducados, nos hubieran legado un verdadero tesoro lingüístico del que a estas horas habrán desaparecido no pocas piezas. Apresurémonos, sin embargo, a agradecer a todos ellos lo que les debemos y que tal vez no podamos superar, y muy especialmente el espíritu de dedicación que sintieron por su tierra, en la que sin duda nadie les aventajará.

Las ideas no se presentan con claridad hasta después de darles muchas vueltas. Hasta el momento actual de la lingüística se creyó que las lenguas eran seres

vivos, con su origen, culminación y final concretos. Alcanzada la perfección, toda variación era decadencia. Bopp y Humboldt eran de esta opinión y nuestros lingüistas no podían pensar de otro modo.

La preocupación que dominó a un gran sector fué la de demostrar la excelencia y dignidad del gallego, para lo que creyeron necesario remontarlo en unos siglos sobre el castellano. Abandonaron con ello el estudio metódico de los documentos, limitándolo a aquellos que les servían para sus fines y olvidando aun en estos casos los más elementales principios de crítica.

Otro sector se hallaba preocupado con afanes pedagógicos. Se pretendía crear una lengua literaria, no arbitraria por cierto, sino creada en una apreciable labor de observación directa. La labor meritísima de los iniciadores, sin embargo, emprendida bajo un signo de corrección imposible (...) fácilmente por los continuadores (...) ¹ al ver que sus estudios toman una dirección nueva y marginan incluso aspectos que se venían teniendo como fundamentales, nos parece oportuno dar aquí unas notas sobre estas direcciones y su capital importancia.

Por doloroso que resulte, debemos partir del hecho de que los estudios sobre una lengua no influyen para bien ni para mal en su vitalidad y desarrollo. Una lengua no se extiende o arrincona porque disponga o no de gramáticas y diccionarios perfectos. La vida de las lenguas, su desarrollo y desaparición es verdad que son objeto del estudio de la lingüística, pero ésta no puede provocar su vigencia como medio de expresión. Las lenguas son el resultado de fenómenos históricos que sería ridículo pretender controlar desde el campo de la lingüística. Cuando estos fenómenos favorecen el desarrollo de una lengua, la tornan necesaria para un mayor número de individuos —como ocurre actualmente con el inglés—; las gramáticas y diccionarios son sin duda un auxiliar precioso para el extranjero que quiera asimilársela, pero nada más.

Fuera de este caso, el estudio de una lengua tiene el mismo carácter abstracto que el de la historia o de la economía de un país. Los resultados prácticos que de estos estudios puedan derivarse son ajenos a los mismos y no puede en forma alguna preverlos ni provocarlos el investigador.

¹ Segue unha lagoa de, polo menos, trinta liñas.

Sé que desencantará esto a algunos espíritus generosos que quisieran para el gallego el imperio espiritual a que su brillante historia parece darle derecho. Pero los hechos de la lengua no se rigen por otros hados más benignos que los de otra fortuna.

Sin este objetivo, por otra parte, hay bastantes razones que justifiquen todo el entusiasmo que en dichos estudios quiera ponerse. El estudio del gallego, limpio de todo móvil extralingüístico, por noble que sea, tendrá grandes repercusiones de todo orden en el estudio de la historia gallega en general, pero muy particularmente en el de la historia de la lengua madre. Los maestros que hoy dirigen espiritualmente los estudios de la lingüística gallega son grandes romanistas. Su objeto no es otro que el de incorporar la gramática del gallego en el cuadro comparativo de las lenguas románicas, sobre el que se irá levantando el verdadero perfil del latín vulgar del que todas se desprendieron.

Menos íntima, tal vez, no es menos noble y generosa esta tarea que la emprendida por nuestros antepasados.

IV. APÉNDICE

ACORDOS PRA A UNIFICACIÓN LINGÜÍSTICA DAS COLABORACIÓS DA *HISTORIA DE GALIZA*, DIRIXIDA POR D. RAMÓN OTERO PEDRAYO

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.015

Tomados por consenso entre os participantes, en reunión celebrada en Ourense o 22 de maio de 1956. Consérvase a copia manuscrita de Aquilino Iglesia Alvariño, encargado de tomar nota dos acordos e de sistematizalos nunha proposta que sería ratificada; esta copia, con emendas manuais, figura no Fondo Fernández del Riego [ES.GA.36057.AFFR_017424] e foi tida en conta polos editores para a fixación do texto.

Esta edición baséase na copia mecanoscrita, que pon en limpo e fixa o texto da anterior, pois esa foi a que circulou entre os autores. Consérvase no Fondo Otero Pedrayo da Fundación Penzol [ES.GA.36057.AFP 2.1.2.10.2.3.5.2 CA-0702/005/001].

1. Os escritores galegos firmantes, chamados pra redactar un directorio que dera certa unidade ós traballos de colaboración desta magna obra que vai ser editada en Bos Aires, no que se refire á aqueles aspectos da lingua que andan en libre xogo, na xunta celebrada na cidade de Ourense o día 22 de maio de 1956, estiveron conformes por maioría nos puntos que siguen.

2. Non cabe impór unha ortografía de pretensións centíficas, ríxida e universal, visto que os escritores non son lingüistas sempre, e teñen un sentimento da súa lingua tan propio que chega a variar en cada ún e en cada obra.

3. O criterio adoptado non é¹ filolóxico-histórico, senón práctico. Tense en conta que hai en uso criterios diversos, todos eles coas súas razóns a favor. Non cabe discutilos, xa que nin siquera están na mesma liña de discusión. Sólo diante do feito dunha obra en colaboración, nacida en unidade de espírito e de amor, faise obrigado achegar eses criterios o máis que se poida, sacrificando cada un algo do seu, á espera de que se vaia impondo o dos grandes escritores.

CULTISMOS

4. Revisóuse en primeiro lugar o problema da trascripción dos cultismos, sabendo que teñen que ser moitol-os empregados nesta obra e tendo en conta o valor desta especie de moeda internacional da cultura. Aceptóuse o principio establecido nas normas do Seminario de Estudos galegos en 1933: «Nas verbas cultas mantéñense os grupos primitivos: *obviar, apto*»². Este principio enténdese así:

¹ Na copia manuscrita, da man de Aquilino Iglesia Alvariño, «no é», consonte o precepto (42) a recomendación feita na aliña (41) do resumo; produciuse a mesma modificación en «no é doado» (7) e «no é raro» (20), o segundo con *-n* cancelado expresamente [*Nota dos editores*].

² Estaba prevista unha nota a rodapé, probablemente coa referencia bibliográfica, que non se chegou a redactar [*Nota dos editores*].

5. Cando se faga uso dunha palabra que non figure na historia do galego nin teña, polo tanto, forma vulgar ou semiculta na lingua viva, non debe o escritor evolucionala pola súa conta, limitándose, a suprimil-o que repune a fonética galega, asegún o que logo se di.

PREFIXOS CULTOS

6. *AB-* trascribírase *ab* en *absurdo*, *abnegado*, cultismos, mentras que se escribirá *asolto* e *ausolver*, por seren formas semicultas en uso. Da mesma maneira, *AD-* conservarase en *adversario*, *adverso*, etc., fronte á *aveso* e os semicultismos popularizados, *ademitir*, *adevertir*, *administración*.

Os prefixos que máis se tiveron en conta foron:

- *PRAE-*, que non se debe trascribir por *per* como se ten feito en palabras como *percepto*, *perciso*, *percavido*, e
- *PRO-*, que tampouco cabe trascribir en metátesis, *por-*. *Porveito*, *porcurar* ou *porferir* serían vulgarismos sin xustificación na obra de que se trata.
- Os prefixos *DIS-*, *IN-*, *INTER-*, *SUB-*, *SUPER-* deben trascribirse na forma orixinal cando se trate de verdadeiros cultismos: *disiuntivo*, *inquisitivo*, *intersticio*, *subversión*, *supernal*.

7. O prefixo *EX-*, seguido de consonante acordouse trascribilo por *ex-*, visto que non é doado confundir nesta posición o seu son co do *-x-* galego. Seguido de vocal pode confundirse, pero sendo tan característico este cultismo e tan doado de conocer, acordouse tamén deixalo na forma orixinaria. Escribírase, pois, *excoriación*, *extranxeiro*, *exacción*, *exacto*.

8. *TRANS-* acordouse trascribilo por *tras-*, debido a ser este prefixo vivo na fala de cada día. Así, *trasporte*, *trasmisión*.

SUFIXOS E TERMINACIÓS CULTAS

9. Pensouse sobre todo nos sufixos que deron formas históricas vulgares, moi características en galego, pero que non cabe levar hoxe sobre os mesmos sufixos orixinarios, visto que se perdeu a conciencia lingüística da súa identidade. Estes sufixos orixinarios son, entre outros da mesma serie:

- -ATICU: en vulgar, *-ádigo* e *-ado*; en culto *-ático* (*extático*).
- -ANTIA: en vulg. *-anza*; en culto *-ancia* (*costancia*).
- -ENTIA: en vulg. *-enza*; en culto *-encia* (*evidencia*).
- -ATIONE: en vulg. *-azón*; en culto *-ación* (*prelación*).
- -ITIA: en vulg. *-iza*; en culto *-icia* (*ictericia*).
- -ITIONE: en vulg. *-ización*; en culto *-ición* (*prescripción*).
- -ACEU: en vulg. *-azo*; en culto *-áceo* (*herbáceo*).
- -ARIU: en vulg. *-eiro*; en culto *-ario* (*herbolario*).
- -ORIU: en vulg. *-ouro*; en culto *-orio* (*purgatorio*).
- -ANEU: en vulg. *-año*; en culto *-aneo* (*contemporáneo*)
- -INO: en vulg. *-iño*; en culto *-ino* (*leporino*)

Trátanse o mesmo os que, sin vir citados, pertencen á serie *-io*, *-ione*, *-ia*.

10. Introdúcese algunha variante de trato nos sufixos ou terminacións que seguen:

- Os en -MINE, transcribíranse por *-me* (*réxime*)
- Os en -BILE, [transcribíranse] por *-bele* (*amábele*)
- Os en -CE, [transcribíranse] por *-z* (*capaz*)

11. Os en -TATE, -TUTE transcribíranse normalmente por *-tade*, *-tude* (*libertade*, *xuventude*), debendo saberse que a forma xeneralizada en *-tá*, *-tú* provén da lingua oficial.

12. A pesar do dito, acórdase que o nome de Galiza quede fora da lei xeneral dos da serie -TĪA, -CĪA, -CĚA, etc. visto que tivo tradicionalmente esta forma e que os grandes escritores a mantiveron fronte á restitución que operou a lingua oficial.

13. Tendo en conta tamén que os semicultismos *estudo* [e] *estudiante* están moi extendidos e deu nome o primeiro a unha ilustre institución de Galiza, ademítese como sustantivos, pero non como formas verbales.

SUFIXOS VULGARES DOBLES

14. Non se recomenda unformal-as terminacións alternantes *-ao*, *-au*, *-an*, nin certas palabras como *bo* e *bon*, *có*, *coio* e *cón*, podendo escribirse de tódalas maneiras. Con todo a forma *más*, fem. de *mau*, en plural, analóxica do fem. en *-á*, como *chás* de *chá*, *irmás* de *irmá*, considérase local (Ferrol) e non se admite na obra que se trata de editar.

O PLURAL

15. Non se consideran máis que os casos dudosos. Fora deles o galego sigue as normas da lingua oficial.

16. Os acabados en vocal acentuada faráno sempre en *-s*, sin excepción.

17. Os acabados nos diptongos *-au* (*maus*), *-eu* (*bucaréus*), *-ou* (*bous*) fano en *-s*. Os acabados en *-ai* (*país*), *-oi* (*bois*) fano tamén en *-s*, pero non así os monosílabos en *-ei* (*reises*, *leises*) que teñen un vulgar en *-ses* e outro normal (*reis*, *leis*) que é o que usaremos.

18. Os acabados en *-l*, sobre todo os cultos, fan o plural en *-es*: *papeles*, *nabales*, *xinoles*. Pero debe saberse que hai formas consagradas en *-ás*, que deben manterse, como *reás*, *animás*, *currás*, etc. Hai outras en *-ais* (*curráis*), que se estiman localismos (Valdeorras) e que deben evitarse nesta obra, o mesmo que os literarios en *-ls* (*nabals*).

19. Os acabados en *-n* farán o plural en *-ns* nos escritores que usen o sufixo *-an* derivado de *-ANU*. Se de *irmán* se fai *irmans*, farase de *un*, *uns*, de *función*, *funcions* e de *parabén*, *parabens*. Pero se se fai uso do sufixo *-ao*, *-au*, derivado de *-ANU*, toda a serie fará o plural en *-s*, con perda do *-n*. Se de *irmao* se fai *irmaos*, de *un*, *us*; de *función*, *funciós*; de *folgazán*, *folgazás*; de *parabén*, *parabés*. Tamén neste caso se dan como localismos os plurales en *-ais*, *-eis*, *-ois* dos acabados en *-n*.

FORMACIÓN DO FEMENINO

20. O galego non se aparta neste punto da lingua oficial, a non ser nos derivados do sufixo *-ANU* e nos acabados en *-n*, en xeneral. Cando *-ANU* fai *-ao*, *-au*, como *irmáu*, *chao*, o femenino parece ser en *-a*: *irmá*, *cha*. Se fai *-án*, non varían no femenino: *miña irmán*, *pedra chan*.

Os derivados do sufixo *-ANEM*, de tipo despectivo, fano en *-a*: de *folgazán*, *folgazana*, según o que se puido observar.

Os feitos, así e todo, aparecen confusos, e non é raro atopare femeninos de *-ao*, *-au*, en *-ana*: de *mourao*, *mourana*, de *ribeirao*, *ribeirana*.

As cousas así, acordouse que

a) Os acabados en *-au*, *-ao*, fagan sempre o femenino en *-á*: *ribeirao* - *ribeirá*, *irmau* - *irmá*.

- b) Os acabados en *-on*, en *-oa*: *bon - boa, ladrón - ladroa, lambón - lamboa*.
- c) Os acabados en *-án*, alternados con *-ao, -au*, que non varían: *meu irmán - miña irmán; trovador cortesán - lírica cortesán; home cristián e muller cristián*.

Non se pensa que deban ser tratados do mesmo xeito

- d) Os femininos de nomes en *-án* derivados de *-ANEM*, polo que de *folgazán* se dirá *folgazana*.
- e) Especial atención merecen os xentilicios de *-an* e *-ANU* orixinarios. Aparte os en *-án* (*catalán, alemán*) os derivados de *-ANU* son todos cultismos, debendo escribirse, polo tanto, *americano, mexicano*, etc. Non caben, según deixamos dito, as formas vulgares en *-ao, -au*. E, sendo así, o feminino ten que sere en *-a*: *americana, mexicana*. E por non complical-os feitos, debe facerse en *-a* tamén o feminino dos en *-an*: *catalana, alemana*. De Castela, o xentilicio histórico é *castelao*, polo que o feminino será *castelá*. Ningunha destas formas é hoxe vixente, pero deben preferirse nunha obra histórica.

FENÓMENOS FONÉTICOS

21. Reconócese a existencia de vocales abertos e zarrados (*e, o*), pero acórdase non marcalos por esta sola razón.

22. Reconócese tamén que hai un *i* vocal (*vivo*) e outro consonante (*maio, i-auga*). Pero acordouse por maioría non distinguilos na escritura.

23. bis Entre o artigo *a* i a *a-* tónica inicial e, nas formas verbales, entre *a* tónica final e o pronome átono *o, a, os, as*, desenrólase un *i* consonántico que se debe manter, separado por guión, no primeiro caso (*a i-alma, a i-auga*), e, xunto, no segundo (*faraio, diraiio*).

24. bis Por razóns distintas, tamén se desenrola un *-n-* entre o *i* e o *u* desinencial do perfecto da primeira conxugación e os pronomes xa ditos (*ameino, amouno*). Tampouco se debe separar.

25. bis O son do *ch* latino ou do χ grego, en palabras cultas, represéntase por *c* diante *a, o, u*, ou consonante (*calcídica, crisólogo*) e por *qu-* diante *e, i* (*quelidro, quelonio*). Exceptúanse os semicultismos en uso: *ciruxía, celidonia*.

26. bis Os cultismos gregos en *-is* (*neurosis*, *crisis*, etc.) están tomados do nominativo e no hai por qué non mantelos.

23. Non se recomenda nada sobor do *-e* paragórico, tratándose dunha obra como a que temos en conta; nin acerca do infinitivo desinencial (*facermos*, *facerdes*, *faceren*). Pero reconócese que a fonética e a sintaxis galega padecen de non marcarmos estes fenómenos.

24. Ademítense as variantes locais de algús verbos, como *ser*, *estar*, *facer*, *traer*, etc., con tal que señan formas vivas e realmente locais (*seña*, *seia*, *sea*; *estiven*, *estuvén*; *andíven*, *anduvén*; *ficién*, *fixén*; *trouxén*, *truxén*). Pero non a de *si* e *se*, conxunción, adoptándose *se*.

25. O *H* ten valor fonético peculiar en *unha*, *ningunha*, etc. Marca a articulación velar do *-n-* intervocálico. Fora deste caso é un sino etimolóxico que non se corresponde en moitos casos co da lingua oficial.

26. Ó *X* reconocéronselle dous valores: o vulgar de *ch* francesa e o culto de *cs* ou *gs*, pero non o de *-is-* ou *-ns-* dos semicultismos vulgares *eisame* ou *ensame*.

27. Tamén se lle reconocen dous valores a *C* e *Z*, un normal e outro de *s*, extendido pola Galiza atlántica. Por esta razón de ter dobre valor *C* e *Z* aconséllase non facer uso de *s* en voces como *luz*, *cruz*, aínda que se pronuncien *lus* e *crus*, nin tampouco noutras, como *zoco*, *zugar*, que teñen orixe etimolóxico en palabras que comencan por *s-*, visto que o *s-* inicial tivo moi distintas evolucións *i*, entre elas, a de *z* (*zarrar*, *zanfona*, *zucio*).

GRUPOS CONSONÁNTICOS CULTOS

28. Sostense o criterio seguido cos prefixos e sufixos: esto é, mantelos. Exemplos: BS: *absolver*; BD: *subdirector*; BM: *submarino*; BR: *subraiar*; BS: *subsistir*, BV: *subvertir*. CT: *acto*, *efecto*. GN: *maligno*, *pugna*; MN: *amnistia*; NM: *inmaculada*; NN: *innoble*; PC: *erupción*; PS: *eclipse*; PT: *aptitude*; TL: *atlas*; TM: *ritmo*; TN: *etnógrafo*; BST: *abstención*; BSTR: *obstrucción*.

29. Os grupos *BL*, *CL*, *FL* e *GL* tenden a trocarse en *br*, *cr*, *fr* e *gr*. Pero non é preceptivo, xa que non é lei xeneral en toda a historia do galego, facer este cambio en voces cultas.

30. Nos grupos *NST*, *NSP*, *NSC*, o *n* non ten valor fonético en galego, polo que se pensou en suprimilo *i* escribir *costante*, *trasporte*, *trascendente*.

31. Reconócese que moitos destes grupos teñen tratamento especial na fala de cada día, oíndose ás veces formas como *oustáculo*, *suvención*, *autividá*, *amídala*, *autitú*, *oución*, *Mansimino*, etc. Non se pode dar norma fixa neste punto. Se a palabra é de uso común, como *ausilio*, *másimo*, *amídala*, *suvención*, *ousequio*, e non se desvía moito na forma e no son, pode aceptarse como un semicultismo. En caso contrario, hai que reducila sempre ó tipo orixinario, sobre todo se forma parte do fondo común da cultura como tal cultismo. Según esto, non se deberá escribir *mánsimo*, visto que as grandes linguas da cultura a transcriben na forma etimolóxica, anque sí *másimo*, seguindo a norma que se tivo en conta para os grupos *-NST-*, *-NSP-*, que sigue tamén o italiano, de non transcribil-o son que se elimina na articulación normal.

32. Certos semicultismos popularizados deben manterse, distinguindo ben as formas populares dos vulgarismos. Puxéronse como exemplos: *admiración*, *adeministración*, *doutor*, *iñorar* e *iñorante*, referidas ós grupos *-DM-*, *-CT-* e *-GN-*.

CONTRACCIÓNS E ASIMILACIÓNS

33. A preposición *a* e o artigo determinado *o*, *a*, *os*, *as*, contráanse en *ó*, *á*, *ós*, *ás*, que se escribirán con acento agudo.

34. A mesma preposición e o artigo indeterminado, *un*, *unha* e tamén os pronominales *outro*, *outra*, contráanse en *ón*, *ónha*, *autro*, *autra*. Pero estas contraccións considéranse localismos e non deben facerse.

35. A preposición *de* contraise con artigos, pronominales e algúns adverbios. Deben manterse estas contraccións na forma que indicamos: *do*, *da*, *dos*, *das*, *dun*, *dunha*, *deste*, *dese*, *daquel*, *dalgún*, *dalguén*, *doutro*, *doutroira*, *daquí*, *dalí*, *dalá*.

36. As contraccións de *con* son éstas: *co*, *coa*, *cun*, *cunha*, *coeste*, *coese*, *coaquel*, *coaquelén*.

37. As de *en* son doutro tipo, pero fanse do mesmo xeito: *no*, *nun*, *neste*, *nese*, *naquel*, *nalgún*, *nantontre*, *noutro* e *nestoutro*.

38. As contraccións destas preposicións con sustantivos, adxetivos e verbos non deben facerse: *está en Ourense*, *con ollos doces*.

39. Toda voz acabada en *-s* ou *-r* asimilou este son co *l* antigo do artigo determinado e do pronome de terceira persoa. Ó simplificárense os dous *éles*

resultantes, o que restou apónse na concencia dos nosos escritores á voz que precede, en contra da lei do reparto silábico, pra enchel-o oco que deixa o *s* ou *r* asimilado.

As normas que se dan redúcense a tres:

a) Se a asimilación cai diante o pronome, faráse sempre, pero non se marcará: *Diolo bendiga, méntrala amaño, canto máila mira, maila quere.*

b) Se cai diante o artigo, separarásse éste, na súa forma moderna (*o, a, os, as*) do *l* primitivo por un guión: *Son bol-os toxos; ten clárol-os ollos; comémol-os figos.*

c) Se a palabra que sofre asimilación é unha partícula proclítica, xuntarase tamén co artigo: *Polo río, tralos valados, o can e mailo gato.*

40. Hai contracción entre os pronomes *me, che, lle, nos, vos, lles* e os átonos *o, a, os, as* e dela resultan as formas *mo, ma, etc. cho, llo, nolo... volo..., llelo*, que se escribirán sempre nesta forma.

41. É semellante a que se dá entre certas desinencias do verbo e os pronomes átonos *o, a, os, as*: (*ámalo, amámolo, amádelo, amáchelo, amástelo*). Trátase da segunda persona do singular e da primeira e segunda do plural. Escríbense como aquí se fixo.

42. O *-n* final de *non, ben, quen, ningún, alguén*, desaparece unhas veces e outras forma sílaba coa palabra que sigue. Desaparece diante vocal, *m* ou *n*. Forma sílaba coa palabra que sigue cando ésta comenza por vocal.

Se predomina a tonicidade da palabra que sigue ou ésta comenza por *m-* ou *n-*, pérdese o *-n* final de *non* e *nin*: *Que no haxa novidade, no é bo, no me fales, xa no me acordo.* A transcrición farase sin ningún sino.

Se predomina a tonicidade de *non* e *nin*, por énfasis na articulación, ou se se trata de *quen, ben, alguén*, etc. o *-n* final forma sílaba coa vocal da palabra que sigue: *nono quero = non o quero; beno vin = ben o vin; quéno dixo = quen o dixo; nino vin, nino quero ver = nin o vin, nin o quero ver.* O exemplo primeiro e derradeiro, sin énfasis en *non* e *nin*, serán: *No o quero; ni o vin ni o quero ver.*

Neste punto acordouse sacrificial-a independencia léxica á realidade fonética, determinando:

a) Que non se marque a perda do *-n*: *no haxa novidade; ni o vin ni o quero vere; no o quero.*

b) Que se xunte nunha sola palabra *non*, *ben*, *quen*, etc., cando o *-n* forme sílaba con formas pronominales átonas *o*, *a*, *os*, *as*: *quéno dixo*, *beno sei*.

c) Expresións como *non os viron* e *non nos viron*, que puideran parecer anfibolóxicas trascritas asegún se indica, nono son. No primeiro caso, se se escribe con énfasis en *non*, dará *¿Nónos viron!?* e, sin el *no os viron*. No segundo, *non nos viron* con énfasis en *non*, non pode variar e seguirá escribíndose *non nos viron*. Sin énfasis será *no nos viron*, como deixamos dito, [vid.] a). Non cabe confusión.

LETRAS E SIGNOS DE PUNTUACIÓN

43. Non se fará uso na escritura de *j*, *y*, *ç*, *nh* e *lh*, como se ten feito nalgús casos.

44. Mantense a ortografía acentual da lingua oficial polo que se refire a voces oxítonas, paroxítonas e proparoxítonas: *Finóu*, *mármore*.

45. Mantense tamén no que se refira a *i*, *u* tónicas, seguidas de forte: *María*, *túa*, *súa*, *lúa*.

46. Non se mantén na función diacrítica, fora dos pronomes demostrativos: *éste*, *ése*, *aquél*, dos posesivos: *méu*, *téu*, *séu*, *nóso* e *vóso*, e dos interrogativos.

47. Levarán acento agudo as formas contractas *ó*, *á*, *ós*, *ás*, do nº 33: *vai á feira*, *anda ós pertegos*.

48. Levarán tamén acento outros contractos como *pór* (de *poñer*), *sô* (de *solo*), *mór* de *maior*, pero nada máis que cando poidan confundirse con outras voces homófonas.

49. Levarán acento *nós* e *vós* cando señan tónicos.

50. Non se fará uso do apóstrofo. En caso de sinalefa que non se teña mencionado, escribirase a vocal que corresponda: *de hoxe en diante*, *non d'hoxe en diante*.

51. Usarase o guión en dous casos: entre *i* eufónico de *a i-alma*, *i* entre o *l* de asimilación *-s*, *-r* cando sigue artigo determinado: *veu vel-o fillo*. *Hai que segal-a herba*. *Pois segala*.

RESUME

1. Os cultismos, sin historia no galego, non poden presentar na súa estrutura forma histórica de evolución popular ou vulgar (5)

2. Os sufixos AB, AD, PRAE, PRO, DIS, IN, INTER, SUB, SUPER non deberán ser modificados, en voces cultas: *absurdo, adversario, precepto, proveito, disiuntivo, inquisitivo, intersticio, subversión, supernal*. Poden admitirse certos semicultismos de uso común, como *ausolver, admitir, advertir, administración*. (6)

3. O prefixo EX- mantense co seu valor culto: *excoriación, exánime*. (7)

4. TRANS redúcese a *tras*: *trasporte, transmisión*. (8)

5. Os sufixos que deron formas históricas vulgares, non poden reducirse a estas formas en palabras cultas: deste xeito, con -ATICUM faremos *estático*; con -ANTIA, *costancia*; con -ENTIA, *evidencia*; con -ATIONE, *prelación*; con -ITIA, *puericia*; con -ITIONE, *prescripción*; con -ACEUM, *herbáceo*; con -ARIUM, *herbolario*; con -ORIUM, *purgatorio*; con -ANEU, *contemporáneo*; e con -INO, *leporino*. (9)

6. O sufixo -INE fará *-e*, aínda que seña en voces cultas: de ORIGINE, *orixe*; de REGIMINE, *rexíme*. O en -CE, -z: de CAPACE, *capaz*. (10)

7. Os en -TATE, -TUTE, darán *-tade, -tude*: *libertade, virtude*. (11)

8. Escribírase *Galiza*. (12)

9. Tamén se escribirá *estudo* e *estudiante*, tratándose de sustantivos. Se é verbo, *estudio*. (13)

10. Pode escribirse *mao, mau* ou *man*. Pero o uso dos singulares exige que os plurales se acomoden a cada un: *mao, maos; mau, maus*; e *man, mans*. (14)

11. As normas do plural son comúns case sempre ó galego e ó castelán. (15)

12. En galego, os acabados en vocal tónico fano sempre en *-s*. (16)

13. Os acabados en *ao/au, eo/eu, ou, ai, oi*, fano tamen en *-s*: *maus, bucareus, bous, mais, bois*; pero os en *-ei* teñen un vulgar en *-ses*, que non debe usarse: *reises, leises*, ademáis de *leis, reis*. (17)

14. Os acabados en *l* teñen plurales tradicionais que deben conservarse: *reás, animás, currás*, etc. Os de nomes cultos e moitos vulgares son en *-es*: *papeles, nabales, xinoles*. Os plurales en *-ais, ois, -eis*, dos nomes en *-l* (Valdeorras) non deben usarse, nin tampouco os rosalianos en *-als*. (18)

15. Os acabados en *-n*, perden o *n* e apoñen *-s* nos escritos que usen *-ao, -au* por *-an*. Se usan as formas *Mao, irmao*, o plural de *can* será *cas* e o de *pan, pas*.

Se usan as formas *man*, *irmán*, o plural de todol-os en *-n* será en *-ns*: *mans*, *cans*, *pans*, *xardíns*. (19)

16. Os en *-ao*, *-au* fan o feminino en *-á*: *irmao* - *irmá*; os en *-án* alternante con *aolau*, non varían: *meu irmán* - *miña irmán*; os en *-an* común, en *-ana*: *folgazán* - *folgazana*; os en *-on*, en *-oa*: *bon* - *boa*. De *americano* - *americana*; de *catalán* - *catalana*; pero de *castelao* (arcaico) - *castelá*. (20)

17. O *i* de *vivo* non ten o mesmo son que o de *maio*, pero deben escribirse o mesmo (22).

18. O *i* eufónico de *a i-alma*, *a i-auga* sepárase por guión; o das formas verbales *faraio*, *amaraios*, non. (23 bis)

19. O *-n-* de asimilación de *ameino*, *amouno* non se separa do verbo nin do pronome. (24 bis)

20. O son de *ch* latino pasa ós cultismos por *c* (diante *a*, *o*, *u* ou consonante) (*calcídica*, *crisólogo*) e por *qu-* (diante *e*, *i*): *quelonio*. Exceptúanse os semicultismos: *ciruxía*, *celidonia* e outros que puidera haber. (25 bis)

21. Os cultismos gregos, tomados dos nominativos en *-ís*, mantéñense así: *neurosis*. (26 bis)

22. O *-e* paragóxico e os infinitivos desinenciais sería ben empregalos. (23)

23. Respétense as variantes verbales *faguer* e *facer*, *seña* e *seia*, *andiven* e *anduven*, con tal que señan formas vivas; pero redúzase sempre a *se* a conxunción *si*. (24)

24. Escríbase *h* en *unha*, e nos seus derivados e compostos e naquelas voces que a tiveren en latín: *Hispano*, *herdeiro*, pero non noutras que a teñen na lingua oficial por outras razóns, como *oso*, *ovo*, etc. (25)

25. Escríbanse con *x* as voces cultas que o teñan no seu orixe: *axioloxía*, *hexámetro*. (26)

26. Aínda que se reconece como lexítimo o seséo, escríbanse *c* e *z* cando haxa este son no interior de Galiza: *zoco*, *zugar*, *luz*. (27)

27. Os grupos orixinarios de consonantes deben manterse nas voces cultas. (28)

28. Os grupos *-bl-*, *-cl-*, *-fl-* e *-gl-* poden manterse tamén. No é fenómeno típico galego trocalos en *-br-*, *-cr-*, etc. (29)

29. Os grupos NST, NSP, NSC, poden perdel-o *n*, visto que non sona en galego: *costante*, *trasporte*, *trascendente*.

30. Os grupos que aparezan tratados polo uso de distinto xeito, en palabras contadas, poden aceptarse como veñan, con tal que a palabra non seña un cultismo universal nin o tratamento seña un puro incultismo. Semicultismos como *sumarino*, *surraiar*, *másimo* poden ademitirse, pero non outros como *mánsimo*. (31)

31. Deben ademitirse os cultismos popularizados, como *admiración*, *administración*, *doutor*, *iñorar* e *iñorante*. (32)

32. Non se escribirá *ao*, *áa*, *aos*, *áas* e sí *ó*, *á*, *ós*, *ás*. (33)

33. Escribiráse *a un*, *a unha*, *a outro*, *a outra* e non *ón*, *onha*, *autro*, *autra*. (34)

34. Manteráanse sin apóstrofo as contraccións *do*, *da*, *dos*, *dun*, *dunha*, *deste*, *dese*, *daquel*, *dalgún*, *dalgúen*, *doutro*, *doutrora*, *daquí*, *dalí*, *dalá*. (35)

35. Do mesmo xeito *co*, *coa*, *cun*, *cunha*, *coeste* (*coiste*), *coaquel*, *coalgún*. (36)

36. E tamén *no*, *nun*, *neste*, *naquel*, *nalgún*, *nantronte*. (37)

37. Non se contraerá a preposición con sustantivos, adxetivos ou verbos nin se marcará a sinalefa. (38)

38. -S ou -r finais asimilados en *l*, atrán o pronome átono e o artigo determinado. Este último separarase cun guión, se o atrai unha palabra tónica: *Diolo bendiga*; *polo río*; *tralos valados*; pero *ten clarol-os ollos*; *comemol-os figos*. (39)

39. Non se separen as formas contractas *mo*, *ma...*, *cho*, *cha...*, *llo*, *lla...*, *nolo...*, *volo...*, *llelo*. (40)

40. Dise o mesmo das contraccións de desinencia verbal e pronome átono: *ámalo...*, *amámolo...*, *amádelo...*, *amáchelo...*, *amáchedelo* ou *amástelo*. (41)

41. *Non*, fora de posición enfática, diante vocal, *m-* ou *n-* perde o -*n* final: *No haxa novidade*, *no me fales*, *no namora a ninguén*.

Recoméndase marcar este fenómeno fonético-sintáctico como se indica. (42)

42. *Non*, en posición enfática, *quen*, *ben* e *alguén*, xúntan-o -*n* final coas formas *o*, *a*, *os*, *as* do pronome de terceira persona: *nono quero*, *beno vin*, *queno dixó*, *algueno dixó*.

As expresións: *Non os viron* e *non nos viron* escribiranse así, e poden servir de paradigma:

¿Non os viron? = ¿*Nónos viron*?

Non os viron = *No os viron*.

¿Non nos viron? = ¿*Non nos viron*?

Non nos viron = *No nos viron*. (42)

43. Non se fará uso de *j, y, ç, -nh-* ou *-lh-*. (43)
44. A acentuación, como na lingua oficial. (44)
45. *i, u*, tónicas, seguidas de forte, acentúanse: *María, túa, súa, lúa*. (45)
46. O acento diacrítico da lingua oficial non se mantén máis que nos pronomes demostrativos, posesivos e interrogativos, non nos personales: *tu* ou *ti, el* ou *il*, non levan acento. (46)
47. Levan acento as formas contractas *ó* de *ao*, *á* de *aa*, *ós*, *ás*. (47)
48. Levan acento outros contractos como *pór* (de *poñer*, *só* de *solo*, *môr* (de *maior*) cando poidan confundirse con homófonos seus. (48)
49. Acentúanse *nós* e *vós*, tónicos. (49)
50. Prescínlese do apóstrofo. (50)
51. Do guión faráse uso en dous casos: *a i-alma*, *a i-auga* (*i* eufónico) e *veu vel-o fillo* (artículo con *l* asimilado). (51)

Escribiu estes acordos
Aquilino Iglesia Alvariño

CARTA DE MANUEL PUENTE A RAMÓN OTERO PEDRAYO, BUENOS AIRES, 20 NADAL DE 1955

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.016

Nesta carta Manuel Puente expón a disconformidade co capítulo dedicado á lingua galega. Está dixitalizada e integrada no Fondo Fundación Manuel Puente, do Consello da Cultura Galega.

MANUEL PUENTE
Bartolomé Mitre 1263
Buenos Aires

Buenos Aires, 20 Nadal de 1955

Señor,
Don Ramón Otero Pedrayo
TRASALBA (Orense)

Meu distinto e benquerido amigo:

¡Xa é hora de lle escribir! ¡Moito é o tempo que pasou sen o facer! E iso que teño recibido de vosté garimosas cartas que, pra vergoña e moritificazón miñas, teño sen respostar. A verdade que meu propósito era facelo no intre de lle poder transmitir notizas certas encol dos traballos pra *Historia* que vosté me fixo chegar. Tal intre foise alongando moito máis do que eu quixer e podía pensar. Unha chea de circunstancias o determinaron así. Elas foron xa superadas e, felismente, o intre chegou. Valía tudo elo pra espricar meu longo silenzo que lle prego disculparme. Sen perxuízo de respostar con outra as suas cartas, escribille a presente pra me referir aos traballos da *Historia*.

Unha obra de tal importancia e de tan outo *custo*, fixo imprescindible as correspondentes xestiós —longas e complicadas—, con diversas impensas pra dar coa que ofercera maores seguridás de bo traballo e de seriedade, dentro do máis equitativo prezo. N-istas xestiós fun asistido polos amigos Lois Seoane e Rodolfo Prada. A laboura non foi moi doada, especialmente polas dificultás con que veñen tropezando as impensas de iste país pra outer provisión de papel axeitado pra ista crás de traballos. O fin chegouse a concretar un arranxo, e firmei contrato, ca importante impensa López, a mesma que fixo o libro de *Cruces* do noso inesquecido Daniel. Dende logo que a un prezo que escede en

moitísimo aos cálculos que se fixeran o proieutar a obra. Pra o material literario e gráfico que vosté ten mandado, contratei ca dita impreña López dous tomos de 532 páxinas cada un, en formato de 28 por 20 (2.000 exemplares de cada tomo) polo prezo de \$400.000 —amáis do custo dos grabados que será de uns \$150.000—. Como xa teño adiantado encomendei a Lois Seoane a laboura de dirixir a edizón ca colaboración de Rodolfo Prada, quenes desintresadamente, movidos polo seu patriotismo, van a prestar tan importante axuda. Fólgome de lle informar que, fai uns días, se entregou material a impreña e xa temos ollado as primeiras páxinas en proba que, por certo, locen moi ben. O plan acordado é: facer as primeiras correccións eiquí e logo sacar derradeira proba en papel enxel que se mandará por correo aéreo a vosté pra que, polos autores dos traballos ou por quen vosté dispoña, se faga a definitiva corrección.

Un aspecto que nos preocupa, é o de coidar a debida unificación da ortografía e do léxico dos diferentes traballos. Houbera sido ben que elo viñese feito de aí. Percurarase facelo eiquí da millor maneira posibele; dende logo suxeto as definitivas definicións que acorde vosté, por sí ou cos autores dos traballos. O meu ver, o ideal sería que vosté, pra se aliviar de tarefas —¡qué de abondo ten!—, desíñase aí a unha persoa autorizada na materia que fixera isa laboura, tanto nas probas que se lle mandarán, como nos orixinaes que me irá enviando vosté no adiante. Por suposto que vosté ten, dende xa, a miña prena conformidade pra fixar os honorarios que correspondan a persoa que faga isa laboura.

Paso agora a falarlle do traballo de Don Aquilino Iglesias [*sic*] Alvariño encol do idioma galego. Sinto decirlle que a mín e os amigos patriotas a quenes teño ao tanto de tudo o referente a *Historia*, nos produxo magoante impresión. Non, dende logo, polo que fai ao aspecto centífico e técnico do traballo, que estimamos —até onde se nos alcanza— de outísimo méreto, senón ao espírito «derrotista», ou de subestimación da nosa lingua que ofrecera ao longo do mesmo. Teño a seguridade de que elo non se lle poido escapar a vosté, e penso que, si non ouxetou e refugou, terá sido por nobres razóns de polidez pra co autor e de respeto a liberdade de pensamento do mesmo. Mais eu non me sinto obrigado a ter isas consideracións. A mín móveme a apadriñar a *Historia*, unha alcendida paixón patriótica galega e coído que me asiste o dereito de percurar que os traballos da mesma estexan tinguidos de isa paixón, até onde a verdade e a seriedade e outura da obra o consistan. Naturalmente, por elemental prudenza, eu non

me deixei levar polo meu propio xuízo en choio de isa natureza, e sometín o caso a consideración dos amigos que xulguei competentes e de ánimo sereo. Iles redaitaron o escrito que vai ca presente carta.

Ben me decato do compromiso magoante que elo representa pra vosté. Mais eu lle prego iste novo sacrificio a prol da grande obra patriótica na que estamos empeñados. E o fago na confianza de que o señor Iglesias Alvariño é tamén un patriota galego que comprenderá xenerosamente o meu punto de vista e os sentimentos que me moven.

Non lle devolvo o devandito traballo porque supoño que o autor ficaría con copia do mesmo. Si esí non fose, e íl istivese disposto a modificalo, avíseme pra llo mandar de contado.

Mais si, por disgracia, íl non se aviñese a refacer o traballo no senso que se deixa dito, eu lle rogo a vosté que encomende seguidamente un novo a outro escritor entendido na materia abonándoselle os honorarios que corresponda. Por suposto que non é do caso que se teña de pedir o Señor Iglesias Alvariño a devolución do que se lle haxa abonado polo seu traballo. Non. A íl se lle fixo un encárgo, íl o cumpriu asegún a sua concencia e se lle pagou. Que íl o non quer refacer e nós o non queremos incurrir esí na *Historia*, pois ;non se fale máis do choio! Nin íl terá que nos recamar ren, nin tampouco nós a íl. E custión de cabaleirosidade.

Nun senso ou noutro: sexa que se refaga o traballo ou que se encomende a outro, convén meter a máisima presa, pois ise capitol ten de ir no segundo dos tomos xa contratado e a imprensa eisixirá sua entrega en prazo prudencial. Unha escesiva demora produciríalle o natural perxuízo polo cale, lóxicamente, me faría responsabele.

E perdoe, meu distinto e benquerido amigo, as molestias e desgostos que isto lle vai ocasionar, sen dúbida. Ben me decato o que elo representará pra unha espiritualidade tan sensíbele e nobre como é a de vosté. Eu ben quixer evitalo, mais non é posíbele. ;Tudo sexa pola patria!

¿Cómo andan os demais traballos? Non dubido que non deixará de lles meter presa aos autores. Os anos pasan e inda é moito o que se ten de facer pra chegar o romate da grande obra na que istamos empeñados. ;E todos hemos querer vela, cumprida, cos ollos corporaes...!

Chegará ista carta polas crásicas datas de Navidade e Aninovo...! qué ela lle leve a vosté —e tamén a sua nobre nai e a sua dina dona— as máis quentes felicitacións cos millares agoiros de iste seu decote amigo e admirador.

[Manuscrita]

Agregolle copia da miña carta data 5-11-53 pois como nas suas non ma nomea teño dubidas si a recibiu —naquela lle reclamo os dibuxos ecetera, que chegaron despois e sobre de estos— dos *dibuxos* desexo lle espere as miñas felicitacións o grande artista Señor Xoquin Lourenzo, para a miña satisfacción e para ensalzamento de Galiza non perdo ocasión de mostralas.

[Falta sinatura e rúbrica]

CONSIDERACIÓNS ENCOL DO TRABALLO DE DON AQUILINO IGLESIAS ALVARIÑO: *A LINGUA GALLEGA - HISTORIA DO SEU VOCABULARIO*

DOI: 10.17057/fmfhv.2021.017

Informe elaborado en Buenos Aires, a instancias de Manuel Puente, por «amigos patriotas» dos que non constan os nomes. Chegou a Trasalba acompañando, no mesmo envío, a carta anterior. Está dixitalizado e integrado no Fondo Fundación Manuel Puente, do Consello da Cultura Galega.

Estímase que iste traballo, nembargantes seu outo prestamento, non é o axeitado pra *Historia de Galicia* que se ven facendo apadriñada por D. Manuel Puente. Atópase fallarlle a quentura patriótica que lóxicamente corresponde que teña o conxunto da obra, inda que, pola sua condizón, todas as colaboracións —de maneira especial a de iste tema—, teñan de ser feitas con rixidez técnica e con serea e fidel ouxetividade.

Unha forte paixón patriótica galega foi o que moveu a Don Manuel Puente a custear tan grande obra que o inmorrente Castelao entendía ser fundamental pra inxente laboura de concretar os soños de erguemento e redenzón de Galicia. A mesma paixón patriótica moveu tamén a Don Ramón Otero Pedrayo pra coller a seu carrego a pesada tarefa e responsabilidade de dirixir a obra.

Os patriotas galegos estamos empeñados na rexa e trascendental laboura que encetaron os Precusores. A *Historia de Galicia*, escrita na nosa lingua, ten de ser unha das máis eficaces aportacións pra o soerguemento da nosa patria. Pra elo, pra que ise aporte seña podente, compre forxalo no fogo patriótico galego.

Até onde non haxe que fallar a verdade, é lícito e faise imprescindible que todos os traballos de *Historia de Galicia* teñan forte quentura patriótica que alcenda o espírito dos galegos, que lles enforzeza sua personalidade, os inflame de outimismo e lles dea pulos para traballar a prol da sua patria. E polo que fai as xentes alleas, a nosa Historia ten de levar ao seu ánimo o convencimento e as razóns que lle asisten a Galicia pra recamar o dereito a gozar da sua prena personalidade nazonal, perfectamente compatible con unha conxunción cos demais povos hespañoes.

O traballo do señor Iglesias [*sic*] Alvariño, lexos de responder a elo, é certamente de efectos deprimentes. Deixa no lector unha idea de probeza da nosa lingua e de non ser preciso o conservala por estar superada con amplitude pola lingua castelán. Pra o erguemento da personalidade nazonal galega é básico e imprescindible o manter e categorizar a nosa lingua. Non se pide caer na parvedade «chauvinista» de proclamar a superioridade da lingua galega sobor de

outras e menos da castelán, na cal temos non pequena pertenza. Mais, non se ten porque faguer comparanzas en perxuizo da nosa. A lingua galega pola soia razón de ser nosa ten pra nós outísima valenza. Si é probe, si se atopa entangarañada, non por elo hemos de renegar de éla. Razón amáis pra lle botar man con amore. Ela é xenuina espresión do noso esprito; por elo nosa obriga ten de ser o mantela, fortcela e doarlle esplendor. Sen ela a persoalidade galega ficará sempre esmalloada. Mais, felismente, non é tan probe... Ben que lle serviu o mesmo señor Iglesias Alvariño para traducir a Horacio...!

O traballo en custión fai cavilar en que non foi feito pra ser capitol da parte limiar da *Historia de Galicia*. Por repentinexo que sexa o autor, se non concebe que fixer ise traballo de xeito especial pra unha obra de alento patriótico galego, como ten de sere isa, dándolle o ton «derrotista» que o caracteriza. De habelo feito a mantenta pra *Historia de Galicia*, obra destiñada a xentes de tuda crás, e non pra estudantes de filoloxía en particular, cecáis puxera n-íl máis senso patriótico galego que erudición técnica. Ben se pode dicir que ise traballo mesmo parecera feito por un filólogo hespañol como capitol encol da lingua galega destiñado a unha obra de técnica lingüística de eisaltazón do idioma castelán. Somentes esí se esprica o xeito parvo de desprezar ao idioma portugués («tu que non podes lévame as costas») que se atopa na liña 19 da páxina 27. Somentes esí se esprican as crúas manifestacións que fai o señor Iglesias Alvariño na páxina 5 de franco devaler —que chega até o desprezo— da lingua galega. Isto pra un leitor corrente, como será a maoría dos que leian a *Historia de Galicia*. Os sabidos, os especializados, os filólogos poderán interpretar con friaxe e fidelmente as afirmacións encol da causal evolutiva da nosa lingua que se fan na dita páxina. Mais, a *Historia de Galicia* non se fai somentes pra ise núcleo... Pra o caso, é cecáis o núcleo que menos intresa. E perdóese a irreverenza...! Canto se dí na devandita páxina Nº 5 —inda sendo rigurosamente certo no orde filolóxico— non é do caso poñelo de bulto nunha obra como a *Historia de Galicia*, que ten unha lóxica finalidade de eisaltazón patriótica. O feito mesmo de termos unha lingua improbecida de resultas da detenza que sofreu no seu desenrolo, lingua que istán percurando heroicamente erguer e vitalizar os escritores de paixón patriótica galega, sería razón de abondo pra o non consinar nunha obra tal. Ise escrarecemento técnico lingüístico poderá istar ben que se faga cando o idioma galego sexa xa barudo e se teña erguido a un outo prano. Que sexan entón os

novos Iglesias Alvariño quenes se luzan con laboura tan cativa no orde patriótico galego. Daquela, o millor, será de máis lucimento o escrarecer o arrequeamento da lingua castelán con verbas galegas...

Moito máis se podería apontar encol de tan desaxeitado traballo, como ser a cantidade de castelanismos do que istá pragado (a mesma tendenza se adevirte na tradución de Carmina). Castelanismos que poden en pura lei filolóxica, non seren taes, ou seren verbas comúns aos idiomas galego e castelán, pro que no afebramento do traballar pra ceibar a nosa lingua das podentes poutas da lingua castelán é patriótico o desbotalas en tudolos casos nos que taes verbas podan seren supridas por outras de craro enxebrismo galego. De non, a nosa singularidade literaria desenrolaríase esmaiolada e sen pulo. Semellaría ser o galego un satélite dormente do castelán.

Dende logo, fique ben craro que istes reparos ao traballo do señor Iglesias Alvariño son somentes de caraute patriótico, de comenencia e dinidade patriótica galega. Sostemos non é axeitado pra unha obra ca finalidade, pra unha obra «comprometida» como ten de sere a *Historia de Galicia*. Pois, polo demáis, estamos lonxe de subestimar ise traballo. Anque horfos de autoridade filolóxica e de erudizón lingüística non deixamos de enxergar sua outa xerarquía e sua extraordinaria valenza nises ordes. E acochamos a seguridade de que o señor Iglesias Alvariño, imposto das ouservaciós que se deixan espresadas, terá de comprender e aprezar as inquedanzas e ciumes patrióticos que as ditaron e que, polo tanto, sentíndose solidario con ises nobres sentimentos lle á ser doado o axeitar seu traballo ao esprito e finalidade da *Historia de Galicia*.

ALGUNHAS VERBAS DO TRABALLO DE IGLESIAS ALVARIÑO QUE POIDERAN SUPRIRSE AO NOSO VER CON VERBAS GALEGAS

Castellana	Castelán
Siglo	Século
Subia	Rubía ou Robía
Hacienda	Facenda
Labor	Laboura

Palabra	Verba ou Parola
Lengua	Língua ou Fala
Desde	Dende
Renovadora	Anovadora
Poderosa	Podente
Cristiana	Cristián
Profundamente.....	Fondamente
Hasta.....	Até ou Hastra
Sale.....	Sae
Solo	Soyo ou Só
Madres	Máis ou Náis
Rechazar	Refugar ou Desbotar ou Rexeitar
Solamente.....	Sómente
Estudiando	Estudando
Cambios	Trocos
Secretos	Segredos
Afán	Debezo ou degoro
Alegría	Ledicia
Unidos	Xuntos
Abundaron	Abondaron
Aldeano	Aldeán
Carlistas.....	Calristas
Imitación.....	Imitanza ou semellanza
Buscar.....	Percurar
Delicado	Dondo
Arrancar	Arrincar

A verba Gallego, xa se dí na carátula do traballo que se supra por Galego. Si o autor aceptou ise troco, non podería facer o mesmo cas demais verbas castelás?

Este libro acabouse de imprimir
o 29 de xullo de 2021,
día en que se cumpren 60 anos do pasamento de
Aquilino Iglesia Alvariño.
Integer vitae scelerisque purus
(Horacio, *Carmina* I, 22).

ISBN 978-84-17802-34-9

O xermolo deste libro foi o desexo e a necesidade de dar a coñecer o texto inédito de “A lingua gallega. Historia do seu vocabulario”, de Aquilino Iglesia Alvariño, escrito orixinalmente para a *Historia de Galiza* dirixida por Ramón Otero Pedrayo, concibida e publicada en América grazas ao mecenado de Manuel Puente e da que no verán de 2022 se cumpren 60 anos. Tras moitos avatares, do proxecto nacido no ano 1947 viñeron a lume dúas partes impresas en Montevideo en 1962 e unha terceira en Buenos Aires once anos despois, 1973. En ningún dos volumes consta o capítulo dedicado á lingua, que fora encargado a Aquilino Iglesia Alvariño a principios da década dos 50 e que el entregou pouco despois.

A súa edición, baixo o título *Historia do vocabulario*, vai acompañada de tres estudos para contextualizala. Desde a perspectiva da historia contemporánea da Galicia global, Ramón Villares sitúanos nas coordenadas e vicisitudes do proxecto *Historia de Galiza*; desde a da historia da lingua e da lingüística galegas, Henrique Monteagudo coloca a achega de Aquilino no marco das ideas e debates lingüísticos producidos na Galicia do seu tempo; e Rosario Álvarez analiza a súa contribución á *Historia de Galiza* e os motivos do desencontro. En Apéndice figuran algúns documentos complementarios que estimamos necesarios para a contextualización daquel episodio.

O volume complétase coa sección «O sino do retorno: outros escritos sobre o idioma», onde se recollen os traballos de Aquilino Iglesia Alvariño que versan sobre norma e ideas lingüísticas, e dun modo máis xeral sobre a situación do galego, uns inéditos e outros de escasa ou deficitaria difusión.

